

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ПРОМИСЛОВОСТІ**

Ю.С. ЗАЛОЗНОВА

**ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ**

Монографія

**Київ
2017**

УДК 338.45+330.34

ББК У9(2)30+С55

3 24

Рецензенти: академік НАН України О.М. Алімов,
д.е.н., проф. М.М. Якубовський

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту економіки промисловості НАН України
(протокол № 8 від 12.09.2017 р.)*

Залознова Ю.С.

3 24 Економічні та соціальні проблеми розвитку промисловості:
монографія / Ю.С. Залознова; НАН України, Ін-т економіки
пром-сті. – Київ, 2017. – 288 с.

ISBN 978-966-02-8395-4

Монографію присвячено актуальним проблемам сучасної розбудови і подальшого розвитку промисловості України. Розглянуто стан й особливості розвитку виробничої сфери України, проаналізовано ситуацію у промисловості за період 2010-2016 рр., висвітлено регіональні проблеми промислового відродження та українські перспективи неоіндустріалізації промисловості, обґрунтовано напрями стабілізації та соціально-економічного розвитку промисловості шляхом неоіндустріалізації на прикладі вугільної галузі.

Для науковців, працівників промисловості та органів державного управління.

УДК 338.45+330.34

ББК У9(2)30+С55

ISBN 978-966-02-8395-4

© Ю.С. Залознова, 2017

© Інститут економіки промисловості
НАН України, 2017

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ 1. Стан та особливості розвитку виробничої сфери України	16
1.1. Сучасні соціально-економічні тенденції в суспільному виробництві	16
1.2. Партнерство як чинник розвитку виробничої сфери	21
1.3. Вплив цивілізаційних особливостей на економічний розвиток суспільства	42
Розділ 2. Промисловість України у 2010-2016 роках	61
2.1. Загальна характеристика промислового виробництва	61
2.2. Галузева структура та структурні зрушення	72
2.3. Інституціональні перетворення та трудовий потенціал	80
2.4. Інвестиції та інновації	102
2.5. Діяльність базових галузей промисловості	106
Розділ 3. Регіональні проблеми промислового відродження та розвитку	124
3.1. Оцінка рівня розвитку у промисловому регіоні	124
3.2. Напрями відродження промисловості в регіоні	138
3.3. Галузеві заходи щодо відродження виробництва	144
Розділ 4. Неоіндустріалізація: світовий тренд сучасного розвитку та українські перспективи	152
4.1. Основні тенденції у світовій промисловості	152

4.2. Особливості формування національних моделей неоіндустріалізації	157
4.3. Проблеми переходу промисловості України до неоіндустріальної моделі	170
Розділ 5. Напрями стабілізації та соціально-економіч- ного розвитку промислової галузі шляхом неоіндустріалізації (на прикладі вугільної галузі)	178
5.1. Сучасні проблеми вугільної промислово- сті у світі	178
5.2. Соціально- економічні відносини у вугільному секторі економіки	206
5.3. Перспективні організаційно-економічні форми подальшого функціонування вугільної галузі	232
5.4. Висновки та рекомендації щодо модерні- зації промислової галузі	248
Післямова	254
Література	266

ПЕРЕДМОВА

Для створення умов успішного розвитку України необхідно враховувати національні інтереси та потреби інтеграції у спільноту розвинутих країн світу. Промисловий спад був характерний для значної кількості держав у другій половині ХХ ст. Однак ціла низка викликів, які посилили глобальну конкуренцію, загострили фінансові проблеми, обумовили зростання кон'юнктурної невизначеності, ускладнили соціально-політичні та цивілізаційні процеси тощо, стали потребувати кардинальних змін щодо промислового зростання. Подолання негативних тенденцій у світовій економіці змушує європейські країни вдаватися до активних трансформацій у реальному виробництві, і реакцією на це стало стратегічне рішення про необхідність зміни спадної ролі промисловості Європи. ЄС намагається подолати негативні процеси зменшення ролі промисловості та планує до 2020 р. забезпечити зростання її частки у ВВП з 16 до 20%. Основу визначених процесів цих країн становитиме неоіндустріальна концепція як сучасна модель зростання промислового виробництва та економіки загалом.

Україна, маючи переважно неконкурентоспроможну промисловість, прагне до вбудованості у світові процеси неоіндустріалізації, що надасть можливість вийти на новий рівень виробництва й ефективності. Однак перешкодами на цьому шляху є: нестійка динаміка обсягів продукції з переважанням спадних тенденцій зі значним впливом кон'юнктурного чинника; глобальні структурні деформації у галузевому, ринковому, внутрішньорегіональному розрізах; слабкі позиції промислових виробників на міжнародних ринках із переважанням експортної сировинної орієнтації функціонування економіки; значне технічне відставання наявних виробників; низький рівень екологічності технологій та продукції; олігархічно-монопольна структура промислових виробництв. Разом з тим позитивні процеси розвитку промисловості стримують нерозвиненість внутрішньої та зовнішньої

інфраструктури (транспортної, маркетингової, логістичної); інвестиційна та інноваційна неспроможність більшості виробників; відсутність надійних фінансових інститутів розвитку при обмеженості власних інвестиційних коштів підприємств; погіршення ситуації з кваліфікованими кадрами у промисловості. Ці обставини підтверджують необхідність опрацювання українського сценарію неоіндустріалізації та пошуку найбільш сприятливих умов для його успішної реалізації.

Головною метою цієї монографії є розкриття особливостей розвитку національної промисловості, оцінка стану, проблем і тенденцій її змін, а також обґрунтування адекватних сучасним викликам стратегічних рішень щодо становлення промисловості України на шляху неоіндустріалізації.

Перший розділ монографії присвячено загальним питанням виробничої сфери України з акцентом на оцінках соціально-економічних тенденцій суспільного виробництва. Значна кількість реформ і суспільних трансформацій не досягають очікуваних результатів через неврахованість ціннісно-ментальних засад нації, приниження ролі держави в управлінні суспільними процесами та господарських трансформаціях, перебільшенні самоорганізуючої здатності ринку, олігархічно-монопольній структурі промислового виробництва тощо. Успішність стратегій промислового розвитку потребує не підлаштування відповідних управлінських рішень під політичні й економічні інтереси олігархічно-владних угруповань, а забезпечення загальної мети національного розвитку, зростання добробуту громадян, укріплення суверенітету та конкурентоспроможності країни.

Сприяння реалізації суспільного виробництва, яке має прагнути до дотримання принципу економічної ефективності та соціальної справедливості, стає можливим за умов використання соціального партнерства як чинника розвитку виробничої сфери. На прикладі системи суспільних відносин США обґрунтовується доцільність вирішення більшості внутрішніх проблем із використанням принципів широкого

соціального партнерства. Разом з тим підкреслюється нав'язування США іншим країнам ринкових відносин і механізмів жорстокої конкуренції, причому самі вони не орієнтуються на конкуренцію свого внутрішнього розвитку, а на практиці зосереджують у себе інтелектуальний потенціал з усіх країн та на засадах соцпартнерства реалізують стратегії свого благополуччя. У цій системі відносин превалює висока довіра. Розкриваються переваги публічно-приватного партнерства як різновиду соціального партнерства, яке сприяє порозумінню держави та бізнесу при формуванні сприятливого економічного клімату та соціального середовища, забезпеченню прозорості та відповідальності діяльності партнерів при реалізації спільних проєктів із соціально-економічного розвитку. Саме система партнерських відносин та довіра у сполученні з орієнтацією на розвиток науки й освіти стали запорукою Сінгапурського дива.

Україна у своїй стратегії виходу з кризи та посткризовий період має орієнтуватися на розвиток відносин співпраці, партнерства, цінності самореалізації людини. Україні необхідно мати власну специфіку економічного розвитку, пов'язану з її інституційним устроєм, бо найбільшого успіху досягають ті країни, де система інститутів не суперечить національним культурним особливостям, неформальним інститутам. Успіх країни у глобальному вимірі залежить від використання нею національних конкурентних переваг, які визначаються рівнем накопичених людиною знань, набутих навичок, рівнем освіти тощо. Головними ресурсами розвитку у ХХІ ст. стає інтелект, який спирається на духовно-моральні цінності. Першочергову роль у прориві в майбутнє відіграє пріоритетний розвиток науки та культурно-освітньої сфери. А у промисловому виробництві мають переважати найбільш сучасні науково-технічні галузі господарства: електроніка, інформатика, сучасне машинобудування, а також ракетно-літакобудування, виробництво зброї.

Другий розділ монографії присвячено оцінці стану та функціонуванню промисловості України у період 2010-

2016 рр. Наведено загальну характеристику промислового виробництва, яке за своїм обсягом у ВВП у 2015 р. склало 20%. У промисловості зайнято 16% населення. На галузі, які виготовляють продукцію з низьким ступенем переробки, припадає 30,7% від загального обсягу реалізованої продукції. У 2016 р. простежується незначна позитивна динаміка промислового виробництва. За обсягами доданої вартості промисловості України на одного зайнятого у промисловості має місце більш ніж десятикратне відставання від США, Німеччини, Великобританії та Франції. Спад виробництва у промисловості у 2010-2015 рр. знизив ефективність національної економіки, обумовив втрату конкурентних позицій на світовому ринку.

Галузева структура є застарілою, і очікувані структурні зрушення не відбуваються. Структура промислового виробництва мала такі особливості: збільшення частки енергетичних галузей, зростання виробництв, пов'язаних зі споживчим внутрішнім ринком (харчова галузь), скорочення обсягів переробної промисловості, низька частка машинобудування. Українську промисловість характеризує орієнтація на сировинні та низькопереробні виробництва з концентрацією біля родовищ природних ресурсів.

В Україні порушено оптимальні співвідношення форм власності. Приватна власність складає 90-92%, державна – 8%, а оптимальним співвідношенням вважається таке: державна власність – 35-45%, приватна – 20-35, народні підприємства – не менше 10%. Пропонуються напрями оптимізації структури економіки за власністю. Акцентується особлива увага на застосування публічно-приватного партнерства.

Трудовий потенціал промисловості та його характеристики залежать від технологічного рівня і форм власності підприємств. У низькотехнологічних видах промисловості питома вага зайнятих становить близько 65%, а в загальному обсязі промислового виробництва – 53,2%. Суттєвих змін у продуктивності праці на одного штатного працівника не відбувається. Зростання продуктивності праці окремих підпри-

емств обумовлене не технологічними змінами, а зростаючим попитом на продукцію даних виробництв і зростанням цін. Сучасна модель інтенсивного використання трудового потенціалу, пов'язана з підвищенням ефективності та продуктивності праці, простежується лише у виробництві гумових і пластмасових виробів та фармацевтичній промисловості.

Рівень оплати у промисловості є вищим, ніж у середньому по Україні. Вартість реальної заробітної плати (в цінах 2009 р.) в цілому по промисловості зростала до 2013 р., а у 2015 р. повернулася на рівень 2010 р. через те, що споживчі ціни порівняно з 2009 р. зросли удвічі. Частка працівників промисловості, які перебувають у несприятливих умовах, залишилася на високому рівні, а загалом по економіці знизилася.

Вступ України до СОТ не дав позитивних результатів. Темпи зростання українського експорту залишаються нижчими, ніж в інших країнах світу. Основними бар'єрами виходу українських підприємств на зарубіжні ринки є низький рівень кваліфікації та дефіцит персоналу, недостатнє залучення інвестицій. Проаналізовано діяльність базових галузей промисловості у 2010-2016 рр. з акцентом на металургії, хімічній промисловості, машинобудуванні, енергетиці та вугільній промисловості.

У *третьому розділі* визначено пріоритетні напрями та заходи щодо відродження і розвитку промислових регіонів із концентрацією уваги на Донецькій та Луганській областях. Пропонується здійснювати орієнтацію при формуванні стратегій промислового розвитку України на нову промислову політику Європи в умовах глобалізації, яка впливає з Європейської стратегії економічного розвитку «Європа 2020: Стратегія розумного, сталого та інтегруючого зростання», а також урахувати положення Концепції загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості України на період до 2020 року. Обґрунтовується доцільність використання методики оцінки ступеня готовності промислових міст Донбасу до переходу до постіндустріального роз-

витку, яку розроблено в Інституті економіки промисловості НАН України, та наводяться відповідні розрахунки. Однак збройний конфлікт на сході України поставив інші завдання для самих областей і для держави загалом. Вони зводяться до створення реєстрів об'єктів, які потребують відновлення або допомоги, а головне – до формування та реалізації Стратегії структурної перебудови економіки Донецької та Луганської областей, яка включає положення з розвитку галузей, що забезпечують виробництво конкурентоспроможної імпорто-заміщуючої продукції; сприяють створенню умов для розвитку нових виробництв, малих промислових підприємств, які використовують унікальні наукоємні виробництва, сучасні технології; стимулюють виробництва, які працюють на місцевих сировинних ресурсах, застосовують технології, що відповідають вимогам сталого розвитку. Увага має бути зосереджена на процесах відновлення виробництва у провідних галузях промисловості: металургійній, вугільній, електроенергетиці та ін. на основі публічно-приватного партнерства, за участю енергетичних компаній, вугледобувних і вуглезбагачувальних підприємств, металургійних корпорацій, компаній з виробництва енергогенеруючого і мережевого обладнання. Цей принцип має використовуватися в інших галузях регіонів при розробці заходів щодо відновлення і розбудови економіки на сході України.

У *четвертому розділі* викладено основні тенденції світової промисловості, а також українські реалії та перспективи в контексті неоіндустріалізації. Висвітлено загальну картину динаміки обсягів виробництва промислово розвинутих країн світу з порівнянням його зростання з докризовим періодом. США, Південна Корея та Японія швидкими темпами досягли зростання промислового виробництва порівняно з країнами ЄС, які у 2015 р. теж досягли та перевищили максимальний докризовий рівень, крім Кіпру та Греції, які не перевищили рівня початку рецесії.

Особливістю даного процесу є швидке нарощування випуску продукції у високо- та середньотехнологічних галу-

зях порівняно з низькотехнологічними. Поширюються тенденції скорочення зайнятих у промисловому виробництві. У ЄС простежується негативна тенденція зменшення інвестицій (до ВВП). Географічна структура виробництва, споживання та виробництва змінюється вбік азіатських країн. Усі країни світу у зв'язку з новими тенденціями в розвитку промисловості переглядають власні концепції та моделі розвитку.

Україна прагне до інтеграції у світові процеси неоіндустріалізації, що потребує формування нових промислових стратегій з урахуванням специфічних характеристик української промисловості та перешкод, які в монографії систематизовано. Наведено перелік пріоритетних дій уряду, які безпосередньо впливають на функціонування та розвиток промислового виробництва.

Для реалізації неоіндустріальної моделі необхідне інституційне забезпечення цих процесів. Значну роль в активізації системних перетворень у промисловості України відіграє створений наприкінці 2016 р. Національний комітет з промислового розвитку України, який разом із Мінекономрозвитку України готує для громадського обговорення Стратегію розвитку промисловості України.

Перехід промисловості України до неоіндустріальної моделі розвитку стикається з внутрішніми та зовнішніми перешкодами, які наведено та систематизовано в цьому розділі. Інвестиції, інновації та трудові ресурси для промисловості у сполученні з тінізацією економіки і неформальною зайнятістю стають першочерговими для розв'язання на шляху до прогресивних змін у промисловості, які пов'язані з неоіндустріальною модернізацією.

У *п'ятому розділі* викладено проблеми та напрями стабілізації соціально-економічного розвитку вугільної галузі. Ставлення до вугільної промисловості у світі змінилося на користь відмови від видобутку вугілля або значного його скорочення. У всіх економічно розвинутих країнах його частка не перевищує 26% від загального споживання енергоресу-

рсів. Вуглевидобуток – небезпечна, шкідлива, нетворча праця з жорстокою єдиноначальністю, де від індивідуальності людини мало що залежить. Розкриваються гірничо-геологічні, техніко-технологічні, соціально-економічні та санітарно-гігієнічні умови шахтарської праці. Порівнюються умови вуглевидобутку та оплата праці в Україні, США, наведено різницю у вирішенні питань із породними та іншими відвалами. Порівняння з Німеччиною щодо розвитку шахт і модернізації добувної та прохідницької техніки виявилось не на користь України.

Обґрунтовується, що складові сталого розвитку (економічна, соціальна та екологічна) у вугільній промисловості перебувають у непереборних протиріччях. Це підтверджується конкретними прикладами експлуатації вугільних шахт і в Україні, і в США. Наведено цікавий досвід Китаю щодо колективної відповідальності за стан безпеки та охорони праці з джерелом фонду стимулювання із заробітної плати управлінців. Виноситься на обговорення питання щодо утворення єдиного Європейського простору енергопостачання. Викладено переваги заміщення вугільної енергетики «зеленою енергетикою».

Інноваційною є пропозиція щодо вирішення проблем видобутку кам'яного вугілля в контексті теорії загального користування. Це потребує усвідомлення трагедії суспільного користування при наданні суспільного блага ціною життя та здоров'я шахтарів. Пропонується вирішення даної проблеми за допомогою реалізації ідеї нобелівського лауреата Евелін Остром, яка результатами польових й експериментальних досліджень продемонструвала, що локальні (мережеві) структури часто дозволяють знайти вихід із безвихіддя «трагедії» спільного користування та надання суспільних благ. Це дає підстави для «приземлення» відносин вугільників і енергетиків, вугільників і металургів та споживачів електроенергетичних ресурсів на основі економічних мереж. Розвитку вугільних підприємств потрібні саме мережі, а не вертикально інтегровані структури. Мережеве поєднання коопера-

цій та їх інвесторів з енергетичних і металургійних структур здатне створити потужні передумови для забезпечення соціально-економічного ефекту в базових галузях економіки.

Базові правові, концептуальні та стратегічні документи, які є чинними в даний час, потребують значних змін і доповнень у зв'язку з модернізацією промисловості та реалізацією засад неоіндустріалізації. Соціальні наслідки збройного конфлікту та ненадання держпідтримки прискорять закриття вугільних шахт, що негативно позначиться на екологічному стані, спричинить перетворення монофункціональних міст і поселень на депресивні території. Запропоновано перспективні організаційно-економічні форми подальшого функціонування вугільної галузі. Однією з них є створення енергетичних індустріальних парків на базі шахт як концепції програм комплексного перетворення господарювання у старопромислових регіонах.

Загалом увесь зміст монографії переконує, що найважливішою передумовою стабільного забезпечення реальної незалежності кожної держави є досягнення високих економічних показників розвитку та гідних економічних і соціальних стандартів життя її громадян. Світовий досвід свідчить, що в сучасних умовах це неможливо без політичної стабільності й ефективної дії інноваційних перетворень, запорукою яких є сучасне промислове виробництво. Україні воно вкрай необхідне, для цього потрібно створити умови формування та реалізації національної моделі неоіндустріалізації. Останні десятиліття для України стали роками суттєвих економічних зворотних деформацій, які призвели до економічного спаду, соціальної нестабільності, посилених воєнними діями на сході, де зосереджена значна, можливо навіть більша, частина промислового потенціалу.

До того ж ще до подій на сході країни її економіка не досягла показників перших років незалежності, коли Україна була серед розвинутих країн Європи за рівнем економічного і соціального розвитку. Тоді так і не було здійснено структурну перебудову економіки промисловості з метою формуван-

ня конкурентоспроможного виробництва на базі сучасних технологій, які забезпечують не тільки високі економічні показники, але і необхідні екологічні вимоги та соціальні потреби людей. Тому тепер, окрім нагального вирішення проблеми інноваційної перебудови національного господарства загалом, виникає і гостра потреба у відновленні промислового виробництва, інфраструктури, всього господарства на Донбасі – традиційному промисловому регіоні, який уже більше трьох років перебуває в зоні бойових дій і зазнав значних руйнувань. Причому відродження та розбудова всієї промисловості мають бути здійснені на найсучаснішій технологічній базі. Щодо Донбасу, то тут вже немає резону відбудовувати і повертати до використання здебільшого застарілі та дуже зношені основні фонди промислових підприємств регіону.

Саме тому монографію присвячено сучасній розбудові промисловості України. Особливу увагу приділено аналізу стану й особливостям розвитку виробничої сфери України, її промислового сектору загалом і на сході країни зокрема, запропоновано напрями стабілізації та соціально-економічного розвитку промисловості, її основних галузей шляхом неоіндустріалізації. Використання запропонованих рекомендацій може служити основою для широкого обговорення та прийняття державних рішень щодо сучасної розбудови і подальшого розвитку промисловості – інноваційного драйвера не тільки економічного, але і соціального прогресу в державі, підвищення рівня життя її громадян.

Автор монографії висловлює захоплення науковцями, які своїми результатами досліджень сприяють розвитку промисловості України через формування та реалізацію національної моделі неоіндустріалізації. Це вчені Інституту економіки промисловості НАН України, Інституту економіки та прогнозування НАН України, Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень та інші дослідники проблем промисловості.

Особлива подяка моїм колегам з Інституту економіки промисловості НАН України та рецензентам книги академікам НАН України О.І. Амоші, О.М. Алимову, В.П. Вишневському, докторам економічних наук І.П. Булеєву, В.І. Ляшенку, О.Ф. Новіковій, В.П. Антонюк, Н.Ю. Брюховецькій, Ю.З. Драчуку, Ю.М. Харазішвілі, Г.З. Шевцовій, М.М. Якубовському, кандидатам економічних наук Л.О. Збаразській, І.Ю. Підоричевій, М.О. Солдак, Л.Л. Стариченку, кандидату технічних наук Д.Ю. Череватському, кандидату соціологічних наук О.В. Паньковій, усім іншим науковцям інституту за конструктивні напрацювання, перспективні ідеї та високу вмотивованість до розв'язання проблем української промисловості, формування на цій підставі оптимістичного сценарію розвитку економіки України, що стимулювало автора до роботи над цією монографією.

Я вдячна за якісну та сумлінну працю літературному редактору О.А. Кокоревій, верстальникам і дизайнерам книги Т.М. Синельниковій та О.В. Лукашовій.

Монографія є результатом авторського узагальнення особистих досліджень і підготовлених спільно із співробітниками Інституту економіки промисловості НАН України матеріалів, викладених у науково-практичних доповідях та аналітичних записках інституту до державних органів управління. Її видання було б неможливим без професійної взаємної підтримки та дружньої співпраці в науковому колективі інституту.

Розділ 1. СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

1.1. Сучасні соціально-економічні тенденції в суспільному виробництві

Проблеми сучасної мінливої ситуації в Україні є актуальним вектором різноманітних наукових, у тому числі соціально-економічних, досліджень. Актуальність цих проблем пояснюється тим, що вони майже повністю кореспондуються з тією складною мозаїкою життя, де разом з явними позитивами мають місце негативні процеси суспільного відтворення. Часто життя наповнюється ризиками, загрозами, небезпеками. Так, зараз очевидно, що у значної частини населення України вже утвердилася кризова повсякденна свідомість. При цьому впевненість у кращому майбутньому є вкрай проблематичною, а турбота про необхідність щоденного виживання стає тим мінімальним мотивом, який обмежує горизонт світосприйняття. Реальну ситуацію такого стану в Україні досить всебічно на основі наукових досліджень описують соціологи. Ось лише окремі штрихи, які є нервовими вузлами сьогодення: «Суспільство перестало функціонувати як ціле, розбилося на окремі сегменти. Приватний інтерес став превалювати над суспільним»; «у суспільстві відбулося глибоке соціальне розшарування. Розповсюдилося, набуло величезних масштабів таке ганебне явище, що існує лише в країнах третього світу, як масова бідність»; «не маючи реальної продуктивної об'єднаної ідеї, суспільство перебуває у стані невизначеності, що призводить до поступової організаційної, інтелектуальної та моральної дезінтеграції. На це накладаються процеси соціальної маргіналізації та аномії, що ще більше посилює явище суспільної ентропії»; «масовою і, на жаль, базовою для українського суспільства стає людина без світогляду і моралі, «людина без властивостей», а головними викликами є «проблема соціокультурної маргіналізації,

пов'язаної з втратою особистістю таких опор у соціальному житті, як поняття батьківщини, зниження соціальних статусів у величезної кількості співгромадян, руйнування ціннісно-смыслового простору багатьох соціальних груп» [1, с. 4-8].

Перелічено лише ті явища, що майже повністю традиційно належать до соціальної сфери. Щодо нинішнього стану економіки, то слід констатувати, що він є не просто кризовим, а таким, що прискореними темпами поглинається дном масового зубожіння без видимих векторів соціально-економічного поліпшення. Більшість міжнародних рейтингів відносять Україну до відсталих країн, а кожен п'ятий українець констатує, що вона входить до найбільш відсталих країн світу. При цьому останнім часом руйнування економічної системи триває швидкими темпами: плановий бюджет затверджується з реальним дефіцитом, а прихований дефіцит за розрахунками фахівців сягає десятків мільярдів гривень. Експертні оцінки свідчать, що від 40 до 70% вітчизняної економіки перебуває в «тіні». При цьому уряд у своїй програмі дозволяє собі виходити з того, що «бідна держава не може дозволити собі бути соціальною», а тому перелік і цифрові параметри соціальних орієнтирів реформ є занадто тривожними. Вони свідчать, що в країні планується повсюдна соціальна деградація ще вищими темпами, а про створення реальних умов для ефективного відродження національної економіки сьогодні майже не йдеться. Більше того, озвучені урядом так звані «реформи» у сферах освіти (лише перехід до зниженого до 9 років обов'язкового навчання в загально-освітній школі закладає основу майбутнього загального регресу українського суспільства) та охорони здоров'я при їх реалізації створять умови для того, щоб країна найближчим часом не мала продуктивних перспектив майбутнього розвитку для гідного життя людини.

У теоретичному плані необхідне усвідомлення того, що спочатку «фактичне зведення трансформаційних процесів до одностороннього економізму або застарілого варіанта ринко-

вого фундаменталізму було глибокопомилковою стороною перехідної моделі, застосованої в Україні. До того ж політика «шокової терапії» була практично здійснена в найгірших революційних традиціях «кавалерійської атаки». Вітчизняні реформатори невинуватено поклалися на самоорганізуючу здатність ринку, абсолютно знехтували всім попередньо накопиченим «вантажем» звичок, норм, традицій і господарських реалій і надто спрощено розглядали роль держави у створенні ринкових інститутів» [2, с. 297-298]. В останнє десятиліття також мало що змінилося в наукових підходах до функціонування або розвитку економіки України. Почали говорити про необхідність ренесансу методологічного індивідуалізму, інституціональне будівництво як сучасну панацею від нездорового кризового стану соціально-економічної системи, необхідність широкоформатного наступу на залишки механізмів соціального захисту населення, вимоги зменшення ролі держави в господарських трансформаціях, які певною мірою невміло маскують «протикризисність» сучасної економічної політики.

Усі ці явища та процеси досить доказово свідчать про те, що динаміка суспільного розвитку в Україні є вкрай несприятливою, а політика «протягнутої для подачок руки» не може бути продуктивною, такою, що сприяла б укріпленню національного суверенітету і безпеки розвитку людини та суспільства. Сформовані за роки незалежності владні структури держави не мають загальної мети національного розвитку, зростання добробуту громадян, розгортання інституційних умов для саморозвитку та самореалізації переважної більшості українців. На це насамперед вказує те, що в Україні до категорії власників великого приватного капіталу потрапляють лише близько 200 домогосподарств з обсягом капіталу понад 85 млрд дол. США. При цьому, як свідчать експертні оцінки, незважаючи на глобальну фінансову кризу, чисельність власників великого приватного капіталу продовжує

зростати, а темпи збільшення кількості мультимільйонерів та мільярдерів в Україні поступаються лише Китаю [3, с. 11-14].

Динаміка такого однобокого «розвитку», коли незначна частка населення країни стає ще багатшою, а переважна більшість біднішає, зазнає злиднів і потрапляє у стан маргінальності та ексклюзії, є не просто небажаною, а стає загрозливою тенденцією щодо можливостей виживання нації у глобальному середовищі. До того ж розмови про інноваційний розвиток, входження у виробниче поле п'ятого і шостого технологічних укладів, модернізацію на основі творчості особистості й ефективного використання поки ще високого людського потенціалу не мають під собою реального продуктивного підґрунтя.

Однією з досить показових оцінок сучасної суспільної деградації є роль еліти в роки незалежності. Владна еліта, що включає політичні та економічні групи, була не завжди на висоті щодо пошуку, обґрунтування та реалізації національної ідеї, розробки народногосподарської стратегії для підвищення добробуту народу. Процес приватизації державної власності без устремління до її ефективного використання для загального блага, панування корисливих приватних інтересів і намагання будь-яким шляхом опинитися при владі стали найважливішим джерелом процесу створення «нездорового суспільства», коли цінності людяності та моральності, відповідальності та творчості були свідомо відтіснені на задній план. Еліта виявилась не готовою і до вирішення проблем національного соціально-економічного розвитку за допомогою науки. Основна роль останньої, як правило, зводилася до розробки замовлених для наукових доктрин, що вкладалися у логіку нових соціально-психологічних відносин усередині країни, свого роду «інтелектуального прикрашення» правлячої еліти, але без реального використання механізмів їх практичної реалізації. Ті самі проекти та наукові розробки, що здійснювалися за ініціативою самої наукової еліти, пов'язані з технологічними, економічними, духовно-культурними на-

прямами розвитку України, як правило, залишаються на узбіччі, не потрапляючи в поле зору правлячої еліти, а тому і суспільства в цілому [4, с. 53-54]. У цілому можна стверджувати, що перевірку на істинність нинішня українська еліта не пройшла, а отже, її роль як організатора розвитку та майбутнього процвітання країни і зростання добробуту народу опинилася під великим знаком питання.

У даному напрямі треба говорити і про сучасний стан необхідних економічних та соціальних інновацій. Так, наявна ситуація характеризується тим, що «в Україні незатребуваність спеціалізованих технологій імплементації соціальних інновацій у формі інституційного проектування при здійсненні соціальних реформ багато в чому обумовлена підлаштуванням будь-яких управлінських рішень під політичні інтереси владних і навколовладних угруповань», а також тим, що «потреба у зміні самої технології імплементації соціальних інновацій... обмежувалася, як правило, дослідженням лише вартісних аспектів» [5, с. 35-36]. Поза увагою, як правило, залишалися ціннісно-ментальні засади реформ, а саме потрібних соціальних інновацій, що призвело до їх поверхового бачення та некомплексної оцінки позитивних і негативних наслідків. Соціальні інновації можуть ставати продуктивними лише тоді, коли вартісним оцінкам не надається першочерговості, та вони мають вважатися певною мірою самооціночними з точки зору створення гідних умов людської життєдіяльності. В іншому разі гонитва за прибутком під швидкоплинними популістськими гаслами може сприяти скоріше не розвитку, а зубожінню народу в середньо- та довгостроковій перспективі.

1.2. Партнерство як чинник розвитку виробничої сфери

Основоположною вимогою наукового аналізу є цілісний підхід до оцінки господарської діяльності людини, а дослідження сучасних економічних трансформацій потребує виявлення соціокультурних чинників. Зараз уже стало очевидно, що саме такі фактори починають чинити все більш визначальний вплив на економічні процеси. Тому в нинішній нестабільній ситуації особливо актуалізуються питання про виявлення механізмів зв'язку елементів соціокультурного середовища та економіки, визначення тих складових соціокультурного середовища, які найбільшою мірою впливають на ефективність функціонування національної економіки. Намагання багатьох сучасних країн подолати відсталість, підвищити рівень національної конкурентоспроможності, забезпечити високий добробут населення будуть ефективними за умови врахування не лише техніко-економічних інновацій і технологічного розвитку, але і складових соціокультурного середовища, які, так би мовити, запліднюють суто економічну діяльність людини моральними, етичними цінностями та морально-культурними нормами.

Загальне значення соціокультурних чинників господарських трансформацій можна оцінити за одним з основних статистичних показників – зростання смертності в період реформ 90-х років ХХ ст. Аналогічна картина того періоду була характерною як для Росії, так і для України. Збільшення смертності було пов'язане з впливом соціально-економічних факторів лише на 16%, а 84% становили духовно-моральні чинники (зростання агресивності, безвихідності, тобто те, що називають духовними хворобами особистості) [6]. Тому соціокультурні фактори, серед яких визначальне місце посідають духовно-моральні, потрібно досліджувати ретельно і всебічно, що стає одним із головних завдань нової науки та практики. При цьому слід вчитися акцентувати увагу на

позаекономічних чинниках, які створюють соціо-психологічне середовище для економічних трансформацій. На цій потребі наголошували найбільш визнані мислителі, коли говорили про те, що за суто економічним необхідно виявляти більш глибокі причини неекономічного характеру.

При цьому варто насамперед вказати на те, що соціокультурне середовище є занадто широким поняттям, яке включає безліч компонентів: культуру суспільства, інституційне поле, яке вибирає в себе формальні та неформальні інститути, певний рівень соціальної взаємодії господарських суб'єктів та розвиток відносин соціального партнерства в широкому розумінні, характер і методи регулювання державою умов для досягнення загальних соціально-економічних цілей розвитку, соціально-психологічні характеристики людини як базового суб'єкта функціонування економіки, рівень довіри до влади та між людьми тощо. Якщо ж сьогодні маємо класифікувати соціокультурні чинники необхідних продуктивних зрушень щодо підвищення добробуту українського народу, то найпершою і найважливішою у цій площині стає довіра. Хоча парадоксальність ситуації полягає в тому, що, як свідчать результати багатьох опитувань, українському суспільству властива саме превентивна недовіра. У нормально функціонуючому суспільстві довіра є головним компонентом соціального капіталу, який, по суті, становить основу інституціонального капіталу. При цьому саме довіра виступає особливим системостворюючим елементом цього капіталу, що робить його, так би мовити, суспільним метакapіталом, який забезпечує функціонування всіх господарських суб'єктів, суспільних інститутів та інституцій [7, с. 141].

Значення довіри в економіці почали досліджувати ще на початку XIX ст., коли на противагу смітіанській картині реальності, де гроші відігравали тільки роль пасивного посередника і технічного засобу обігу, Г. Торнтон довів, що в економіці разом із жорстким каркасом об'ємних та структурних характеристик суспільного продукту діє довіра. Він вка-

зав на щільний зв'язок довіри з рівнем господарської ініціативи та активності: «у суспільстві, в якому законність та почуття морального боргу є слабкими, а отже, власність не має надійного захисту, рівень довіри та кредиту, звичайно, буде низьким; не буде великим і обсяг торгівлі» [8, с. 364]. Довіра може підтримуватися кредитно-грошовою системою, яка надає можливості для того, щоб на практиці товари та послуги могли обмінюватися на зобов'язання (обіцянки) щодо платежів у майбутньому. Кредит не є нейтральним та пасивним обмінним середовищем, де відбуваються взаємопов'язані технологічні продуктові потоки. Разом з тим кредит – це активний і пластичний посередник: він може швидко та досить чітко змінювати свою конфігурацію і пропускну спроможність, при цьому головним чинником виступає стан довіри контрагентів. Високий рівень довіри пришвидшує обіг платіжних засобів. Навіть при їх незмінній масі зростання довіри викликає ефект, тотожний ефекту від збільшення кількості платіжних засобів. Цей ефект здатен «збуджувати працелюбство», тобто розширювати поле виробництва та сприяти більш інтенсивній торгівлі. Навпаки, зниження рівня довіри, як правило, зменшує «пропускну спроможність» кредитної системи, що призводить до пригнічення економічної активності навіть при зростаючій грошовій емісії [8, там само]. У зв'язку з цим при розгляді впливу кредитно-грошової системи на економічний розвиток має враховуватися рівень довіри в суспільстві.

У соціально-економічній літературі довіра пов'язується із соціальним капіталом. Дж. Джекобс у своїй класичній праці «Життя і смерть великих американських міст» аналізує соціальний капітал. Вона доводить, що щільна мережа соціальних зв'язків, які існували в найстаріших кварталах змішаного міського типу, утворювала форму соціального капіталу, що сприяла суспільній безпеці [9, с. 34].

Соціолог П. Бурдье соціальним капіталом називає сукупність реальних або потенційних ресурсів, пов'язаних із

володінням стійкою мережею більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного визнання та знайомства, тобто соціальний капітал він пов'язує з членством людини у групі. Таке членство надає кожному учаснику групи відчуття опори у вигляді колективного капіталу, який практично виступає у формі матеріального або символічного обміну, що досить ефективно сприяє підтримці кожного члена групи. Форми реалізації соціального капіталу можуть бути оформлені соціально та гарантовані спільним ім'ям або цілим набором інституціоналізуючих актів, покликаних, як правило, одночасно формувати та інформувати тих, хто зацікавлений у взаємодії. У цьому випадку такі акти більш-менш реально задіюються, а потім підтримуються і контролюються групою у процесі обміну [10, р. 241].

Р. Патнем вивчає та визначає соціальний капітал як характеристики соціального життя – мережі, норми, довіра, які спонукають учасників господарської діяльності до ефективнішої взаємодії для досягнення спільних цілей [9, с. 38].

Ф. Фукуяма стверджує, що соціальний капітал ґрунтується на прийнятих спільнотою загальних цінностях і нормах, довірі. При цьому під довірою він розуміє очікування постійної, чесної, орієнтованої поведінки, яка виникає всередині співтовариства з боку інших членів цього співтовариства стосовно спільних цінностей. Довіра в суспільстві продукує соціальний капітал суспільства, який зазвичай створюється і передається через такі культурні механізми, як традиція, релігія. Складовою частиною соціального капіталу виступає спонтанне спілкування у співтовариствах, відмінних як від традиційно існуючих груп, так і від організацій, що свідомо створюються урядом на основі формальних правил [9, с. 38].

Вищенаведені визначення соціального капіталу демонструють, що основною його складовою є довіра. Тобто «соціальний капітал – це практика встановлення міжособистісних, колективно-групових соціальних зв'язків з метою мак-

симізації економічної корисності агентів за рахунок ресурсу взаємності довірчих зобов'язань, властивого соціальній організації суспільства» [11, с. 152].

Ресурс довіри формується через існування таких чинників: настанови господарського суб'єкта, досвід попередніх поколінь, наявність спільних етичних і культурних цінностей, власний досвід, рівень інтелектуального розвитку, адаптивних здібностей та ін. Довіра, як правило, виникає тоді, коли економічний суб'єкт упевнений у правильності та адекватності господарських явищ і процесів, які відповідають власним, особистісним ціннісним настановам і мотивам. Тому довіра реалізується через поведінку особистості, а при повторенні актів довіри виробляється позитивне ставлення до субагентів, що створює досить стійкі умови для наростання рівня та розширення поля довіри. Усвідомлення процесів, що відбуваються в господарському житті, будь-то якісь нові явища, заяви й обіцянки політиків, події в економічній політиці чи рішення державних та регіональних органів управління, відбувається шляхом спроб і помилок. Суб'єктивна негативна оцінка таких подій сприяє зростанню недовіри, що спричиняє недовикористання потенційних можливостей налагодження ефективних соціально-економічних взаємодій. Тому для національного відродження та господарського розвитку особливо важливо створювати поле продуктивного осмислення подій, коли б нові зміни в реформуванні економіки могли спочатку сприйматися позитивно і окремими індивідами, і соціальними групами, а потім і всім суспільством. Негативний же досвід, що супроводжується падінням економіки, руйнуванням механізмів соціального захисту, знеціненням моральних цінностей і норм, як правило, закріплюється у свідомості економічних суб'єктів та викликає стійку недовіру в подальшому [12]. Тому держава має цілеспрямовано створювати таке середовище, де довіра стала б одним із найважливіших чинників позитивної соціоекономічної динаміки господарської життєдіяльності.

В аспекті підвищення рівня і розширення поля довіри необхідно більш глибоко та всебічно осмислити соціальне партнерство, яке має сприйматися як широка добровільна продуктивна взаємодія між різними господарськими суб'єктами задля ефективного розв'язання гострих соціо-економічних проблем національного розвитку.

У сучасній економічній науці та господарській практиці відомі два основних види взаємодії людей: ринкова конкуренція та соціальне партнерство. У загальному плані конкуренція, по суті, є жорсткою боротьбою між людьми у сфері економічних і соціальних відносин. У сутнісних координатах виживання людства конкуренція зародилася в період між-племінного обміну, а науковий аналіз розвитку та розцвіту конкурентних відносин свідчить про те, що за своєю природою конкуренція є протилюдним механізмом досягнення суто економічних цілей – прибутку, матеріального і грошового збагачення досить вузького прошарку населення. Інший вид людської взаємодії – це соціальне партнерство, яким визначається гуманістичний, можна сказати, цивілізований і людський зміст відносин. Партнерство насамперед є співробітництвом, а його значення поки що недооцінене сучасною економічною наукою.

Людвіг фон Мізес, визнаний класик лібералізму, у своєму фундаментальному трактаті «Людська діяльність», описуючи продуктивну діяльність людини та історію розвитку людського суспільства, теоретично довів, що «суспільство – результат свідомої та цілеспрямованої поведінки», воно «є нічим іншим, як об'єднанням індивідів для сумісних дій», а основою «ознакою людського суспільства є цілеспрямоване співробітництво» [13, с. 133, 135]. Якщо це дійсно так, то вчення про конкуренцію викликає основоположне запитання: чи можна жорстку, навіть нищівну для людини конкуренцію називати співробітництвом? Чи не настав час змінити погляд на ринкову конкуренцію як основну догму ринкового фундаменталізму, націлену на викривлення свідомості людини

щодо осмислення ефективних механізмів соціально-економічного розвитку та благополуччя людства?

Сьогодні, коли майже повсюдно говорять про глобалізацію, не завжди замислюються, що вона є цілісним, а не сумативним процесом, а її зміст визначається націленістю на співробітництво людей, фірм, держав. У глобальній системі «відносини підсистем, елементів, суб'єктів визначаються п'ятьма «В» – взаємозалежністю, взаємопроникненням, взаємообумовленістю, взаємозв'язком, взаємодією» [14, с. 110]. Ці п'ять «В», які починаються із «взаємо-», досить влучно характеризують глобалізацію насамперед як соціальний процес, який має реалізовуватися через розділено-сумісну життєдіяльність людей, тобто через соціальне партнерство заради розв'язання протиріч та гострих проблем загальнопланетарного розвитку. Кожній розумній людині очевидно, що навіть для вирішення своїх проблем потрібно об'єднуватися з іншими людьми, взаємодіяти з ними. При цьому найбільш важливою характеристикою такої взаємодії є її добровільність, що дозволяє кваліфікувати таку взаємодію як партнерство. Оскільки у будь-якому разі людина усвідомлює потребу саме добровільної взаємодії, то вона реалізує свою свободу і несе відповідальність за свої свідомі дії. Тому із самого початку розвитку людського суспільства взаємодія, співробітництво, партнерство є проблемою, яка впливає з внутрішньої природи людини як розумної істоти.

Конкуренція як спротив між людьми у глибинному сенсі є витоком дій, спрямованих на пригнічення, заволодіння, а то і знищення конкурентів. А для виживання людей головними передумовами мають стати саме взаємодія, взаємозв'язок, співробітництво, взаємодопомога. Тому зараз, коли людство опинилося у кризовій епосі загальних ризиків, небезпек, катастрофічних наслідків, у тому числі від своєї технічної діяльності, питання про соціальне партнерство як механізм реалізації імперативу виживання людства постало актуальним як для науково-теоретичного осмислення, так і

для практичного його поширення в усіх сферах і на всіх рівнях господарювання.

За радянських часів у суспільствознавчій, насамперед економічній, науці та дослідженнях зарубіжних учених оцінка змісту соціального партнерства в основному зводилася, по-перше, до бачення соціального партнерства як однієї з його форм – трипартизму, коли держава, спілка підприємців та профспілки намагалися взаємодіяти заради розв’язання певних соціальних проблем. По-друге, відносини, засновані на принципах соціального партнерства, не вважалися характерними для буржуазних суспільств, а їх висвітлення в наукових дослідженнях подавалися як здебільшого спроба, з одного боку, показати напруження, що виникає на основі експлуатації у процесі праці; а з іншого – дещо поверхово розкривати притаманні для західних країн механізми розв’язання соціальних протиріч. У полоні цих тверджень перебували не лише пересічні громадяни, але і більшість учених-суспільствознавців, оскільки реальний аналіз соціально-економічних відносин між працівниками в капіталістичних країнах був неможливим через відсутність і закритість інформації, перш за все недоступність чи необ’єктивне висвітлення наукових публікацій зарубіжних науковців із цих питань. По-третє, навіть ті дослідження соціального партнерства в широкому розумінні, що використовувалися у практиці соціально-економічного розвитку передусім у розвинених країнах, певною мірою замовчувалися.

Лише наприкінці ХХ ст. до науковців почала доходити інформація про ті господарські механізми, які дозволяють розвиненим капіталістичним країнам вирішувати свої соціальні проблеми розвитку з використанням суто соціалістичних, людських методів. Загальний курс був взятий на будівництво соціальної держави, почали говорити про наявність реального соціалізму в цих країнах. У той час стало очевидним, що надзвичайно високий ступінь розвитку був можливим перш за все шляхом широкого соціального партнерства,

бо цей механізм дійсно створював реальні умови як для вирішення найгостріших соціально-економічних проблем, так і для зростання якості життя населення розвинутих країн. Їх успіхи дали досить значний імпульс для глибокого вивчення та суттєвого переосмислення домінуючих в уяві окремих вітчизняних учених досить вузьких поглядів на проблему соціального партнерства в широкому розумінні. Одночасно повсюдне насаджування догми пріоритетності ринку, ринкової економіки як загальної панацеї, де ринок сам собою поставитиме усе на місце, а державі відведена роль «нічного сторожа», призвело до того, що перше десятиліття ринкових реформ у пострадянських країнах не виправдало райдужних сподівань.

Осмилення негативних результатів ринкового реформування за лекалами шокової терапії потребувало більш всебічного аналізу причин і механізмів неефективних трансформаційних перетворень в Україні. Актуальність такого аналізу зумовлена насамперед практичними потребами переходу до проблем стратегічного соціоекономічного розвитку. Виникло системотворче запитання: яким шляхом необхідно розвивати сутнісні соціально-економічні зміни – шляхом всебічного розгортання відносин панування-підпорядкування, жорсткої конкуренції або через розвиток соціального партнерства громадян й усіх інших господарюючих суб'єктів, зацікавлених у національному розвитку?

Аналіз проблем соціального партнерства на прикладі США свідчить, що країна протягом своєї 200-літньої історії успішно розвивається та вирішує більшість внутрішніх проблем на основі реалізації принципів широкого соціального партнерства. Більше того, реальна картина господарського розвитку в США кардинально відрізняється від тієї картини розвитку, що свідомо насаджується неокласичною економічною наукою у всьому світі. Суттєві відмінності цих двох картин полягають у тому, що якщо все, що відбувається у США, переважно здійснюється на основі широкого розвитку соціа-

льного партнерства, то все, що має відбуватися в інших країнах, необхідно здійснювати на засадах жорсткої конкуренції і в жорсткій відповідності до неоліберальної теорії ринкової економіки, шляхом нав'язування іншим, насамперед транзитивним країнам, всеохоплюючих ринкових відносин і механізмів нещадної конкуренції. США як нинішній головний суб'єкт реалізації неоліберального сценарію глобалізації успішно здійснюють глобальну політику, спрямовану на поглинання матеріальних й інтелектуальних ресурсів інших країн. При цьому представники неокласичної економічної науки практично не акцентують уваги на тому, що відносини соціального партнерства – це саме ті відносини, яким безумовно віддасть перевагу будь-який громадянин кожної країни перед перспективою вступати у жорстку, нав'язану неоліберальною наукою, конкуренцію (боротьбу) з іншими людьми. Отже, традиційна догма про необхідність жорсткої ринкової конкуренції як соціального механізму людського розвитку не відповідає істинним завданням виживання людства та посткризового розвитку. США зараз не орієнтуються на конкуренцію як на переважний спосіб і механізм свого внутрішнього розвитку, а на практиці намагаються зосереджувати в себе інтелектуальний потенціал з усього світу та на засадах соціального партнерства вибудовувати і реалізовувати стратегію свого благополуччя [15].

Соціальне партнерство, як засвідчив такий аналіз, має розглядатися як основоположна життєва цінність, що, з одного боку, дозволяє розрізняти сенс і мету різних моделей функціонування економіки (ринкової та соціально орієнтованої); з іншого – вбачати в соціальному партнерстві головний механізм виходу з кризового стану й успішного вирішення гострих соціально-економічних проблем, що відкриває реальні можливості для продуктивного розвитку людського потенціалу задля досягнення високого добробуту всього українського народу. Проте у масовій свідомості українців має змінитися розуміння сенсу соціального партнерства. Ми тра-

диційно звикли вважати, що соціальне партнерство зводиться, як зазначено вище, до трипартизму в розумінні як взаємодії трьох суб'єктів розвитку – класу працівників (профспілки), класу власників (спілка роботодавців) і держави як арбітра, який встановлює загальні правила гри. Проте більш всебічне осмислення цієї проблеми свідчить, що трипартизм насправді є лише однією з форм соціального партнерства, яке формує та відображає більш широкі відносини. Соціальне партнерство – це свідомі дії людей, які внутрішньо вмотивовують економічні та соціальні інтереси, спрямовані на те, щоб на основі добровільного об'єднання і реалізації власних матеріальних, фінансових, трудових, інтелектуальних та інших ресурсів досягати своєї мети. Суб'єкти партнерських відносин домовляються між собою щодо своїх цілей діяльності та шляхом спільних дій досягають задоволення своїх господарських інтересів, спрямованих, як правило, на підвищення свого добробуту та розвиток людського суспільства.

Основу соціального партнерства в широкому розумінні становить кооперативна діяльність. Відомий економіст Ч. Бернар визначив зміст кооперації через терміни «кооперативна ефективність» і «кооперативна результативність», які характеризують таку ситуацію: коли люди діють індивідуально, то не можуть досягти такої ефективності, якої можна досягти через об'єднання власних зусиль з метою задоволення загального і в той же час свого особистого інтересу. Наприклад, ставши партнерами й усвідомивши власні інтереси, забудовники квартир у кооперативному будинку, які об'єднані спільною метою і на партнерських засадах об'єднали для цього кошти, отримують одно-, дво- та трикімнатні квартири. Тобто вони реалізували особистий інтерес через загальний – побудова багатоквартирного будинку. Сенс полягає в тому, що особистий інтерес не міг бути реалізований відокремлено кожним, а збудований спільно будинок уможливив задоволення особистого інтересу. У цьому проявився кооперативний ефект (кооперативні витрати менше, ніж ви-

трати при одноосібному будівництві), а також була досягнута і кооперативна результативність (отримання квартири).

Характерним для соціального партнерства є те, що, по-перше, людина може одночасно брати участь у кількох партнерських акціях, коли через добровільне об'єднання ресурсів може паралельно вирішувати кілька своїх життєвих проблем, усвідомлюючи реальні переваги об'єднаних дій; по-друге, партнерські відносини реалізуються не у площині володіння-підпорядкування, як це властиво відносинам економічної влади, а мають рівноправний характер, тобто рівноправність партнерів забезпечується насамперед спільними обговореннями проблеми та сумісною участю в її розв'язанні; по-третє, партнерство є реальним механізмом збагачення особистісного потенціалу, перш за все знаннєвого, коли партнери при обговоренні спільної мети і методів реалізації партнерської акції добровільно діляться своїм знаннями з іншими, що сприяє збагаченню знання кожного партнера через своєрідне запозичення знань іншого.

Особлива цінність відносин соціального партнерства полягає в тому, що цілеспрямоване та свідоме добровільне об'єднання зусиль усіх учасників партнерства відкриває нові можливості для особистісного розвитку та самореалізації через те, що кожен партнер отримує немов би дві форми самовираження. Одна площина цього самовираження є базовою – це площина, у якій виникає спільний інтерес до практичного розв'язання спільної проблеми, в якій кожен із них має свій особистий інтерес, шляхом об'єднання належних їм інтелектуальних, матеріальних, фінансових, трудових та інших ресурсів. Друга площина, яка є більш продуктивною для партнера-особистості, виникає, коли партнери вільно і відповідально обговорюють спільну проблему, шляхи її вирішення, технології реалізації тощо. У цій площині відбувається нарощування інтелектуального і людського потенціалу завдяки тому, що кожен із партнерів ділиться не тільки власними ресурсами, але і своїм знанням. У процесі обговорення

виробляється нове знання, що не заперечує тих базових знань, які мав кожен з учасників до початку партнерства, але надає кожному можливість перевершити, збагатити це знання. Тому в інтелектуальному плані розвиток партнерства стає одним із головних механізмів реалізації кожним економічної влади знань, яка є найбільш високоякісною владою. Цей механізм дозволяє реалізувати економічну владу не на принципах панування-підкорення, а перетворити її на господарську владу, яка, з одного боку, забезпечує духовно-ідеальні, вічні цінності життєдіяльності людини; з іншого – реалізується через свободу-відповідальне творення нового способу і образу більш високоякісного життя. Такий спосіб господарської влади забезпечує не тільки рівноправну участь різних суб'єктів у процесі розвитку, а й ті переваги, які дає об'єднання їх матеріальних, інтелектуальних і грошових ресурсів, які, як і нове знання, внаслідок партнерства набувають нової якості та широко відкривають інноваційні можливості досягнення спільних і особистих цілей.

Останнім часом актуалізується проблема соціального партнерства між державою та приватними структурами, бізнесом. Відповідно, публічно-приватне партнерство поступово стає однією з прогресивних і соціально ефективних форм взаємодії, яке сприяє об'єднанню інтелектуальних, фінансових, матеріальних та інших ресурсів держави і приватних підприємств задля вирішення гострих соціально-економічних проблем у національній економіці. Партнерство сприяє переходу на інноваційну модель розвитку, підвищує рівень соціальної відповідальності партнерів, несе нову культуру сумісного вирішення складних питань суспільного розвитку, сприяє збереженню людяності як фундаментальної засади-характеристики людської діяльності у світі техносу, інтелекту, економіки знань.

Розширення і розвиток партнерських відносин стають тим господарським полем, де найбільш оптимально й ефективно можуть розв'язуватися найгостріші економічні проти-

річчя, що існують між людиною, суспільством і природним середовищем, у якому реалізується ціннісно-раціональний підхід до господарських явищ. Ця форма партнерства є цінною тому, що при здійсненні соціоекономічної політики мають ураховуватися деякі нові сили, а саме: більш глибокі цінності, мотиви діяльності людини як цілісної істоти. У цьому плані першочергового значення набувають процеси олюднення, висхідного сприйняття ціннісних начал соціально-економічного розвитку, співробітництва і соціального партнерства, ціннісної конкурентоспроможності, без чого подолання економічних протиріч просто неможливе. Зростають роль і відповідальність держави за цілісність господарського розвитку, ефективне залучення приватного підприємницького сектору до розв'язання загальних проблем суспільства.

Специфікою цієї форми партнерства є не тільки те, що вона досить чітко вказує на сторони або учасників соціальної взаємодії, але і виходить із позицій «людиноцентризму», який є соціальною основою господарського змісту феномена партнерства. При поверховому розгляді цієї форми партнерства на перший план виходять процеси задоволення потреб людини, її запитів державою та бізнесом, що мають забезпечувати її добробут і розвиток. При більш глибокому аналізі стає зрозумілим, що ядром єдності процесної взаємодії, партнерства держави та приватного бізнесу стає людина як головний суб'єкт господарської творчості, що представляє суспільство, а тому саме людина задає певну ціннісну і функціональну «рамку» партнерських проектів або акцій. І ця своєрідна рамка фіксує не лише особистісний формат соціальної взаємодії, а виводить її на більш високий суспільний рівень служіння інтересам людей та розвитку особистості як члена суспільства. Парадоксальність ситуації публічно-приватного партнерства визначається роллю держави у ньому: держава, з одного боку, у традиційній системі управлінських координат є суб'єктом влади, якій мають підпорядковуватися всі інші

суб'єкти господарського розвитку; з іншого – саме статус влади має знижуватися, коли держава повинна залишатися рівноправним партнером.

Управління публічно-приватним партнерством традиційно розглядається як очевидна складова державного механізму управління національною економікою та визначається як сукупність форм і методів впливу державних органів влади на формування та функціонування господарських об'єктів – проектів та акцій такого партнерства й інших приватних суб'єктів партнерської взаємодії. При цьому досить чітко визначається багаторівневе бачення структури системи управління публічно-приватного партнерства через виокремлення в ній трьох основних рівнів: макроекономічного (управлінська функція здійснюється на рівні органів законодавчої та виконавчої влади країни), мезоекономічного (управлінська функція здійснюється на рівні органів виконавчої влади регіону або місцевих органів влади), мікроекономічного (управлінська функція здійснюється на рівні одноосібного або колегіального виконавчого органу, спеціально створеного для виконання цього завдання учасниками конкретного проекту партнерської акції). На макро- та мезоекономічному рівнях виокремлюються три основних етапи підготовки конкретного партнерського проекту: фаза розробки загальної політики у сфері публічно-приватного партнерства, фаза планування проекту, фаза укладання угоди [16].

Удосконалення управління становленням і розвитком публічно-приватного партнерства полягає в реалізації організаційно-управлінських функцій як форми прояву розділено-сумісних відносин, що насамперед обумовлюються відповідністю принципам партисипатизму та неодирижизму [17]. Таке управління має на меті формування єдиного розуміння та стратегії становлення партнерства держави і підприємницьких структур як окремої форми соціального партнерства; вдосконалення законодавчої та нормативної бази; цілеспрямоване створення відповідних інституцій; формування

необхідного економічного клімату та соціокультурного середовища; підготовку фахівців у сфері управління соціального партнерства в широкому розумінні; забезпечення прозорості діяльності партнерів при реалізації спільних проєктів соціально-економічного розвитку. Особливим напрямом діяльності держави у сфері поширення соціального партнерства має бути формування сприятливої суспільної думки та усвідомленості його як продуктивного і людяного механізму господарського національного розвитку.

Формування єдиного розуміння, стратегії становлення партнерства держави та підприємницьких структур потребує поглиблення суті його розуміння саме за рахунок більш рельєфного аналізу духовно-моральних засад відносин партнерства, відповідності його природи національній культурі співпраці й усталеному менталітету більшості українського народу. Це є доцільним і важливим тому, що усталеного визначення публічно-приватного партнерства в літературі немає, а отже, виникає ряд теоретичних проблем у його осмисленні та правильності трактування. Так, у соціально-економічній літературі часто йдеться про несумісні положення: стверджується, що між партнерами мають бути рівноправні відносини, а разом з тим неодноразово наголошується на тому, що такі відносини ніколи не будуть рівними, бо дослідники наголошують на провідній ролі держави, винятковій відповідальності держави в такому партнерстві. Постає питання: якщо немає рівноправного розподілу повноважень, відповідальності та ризиків при реалізації державно-приватних проєктів, то чи можна говорити в цьому випадку саме про партнерство, партнерські відносини? А також чи можна говорити про партнерство, коли вся акція взаємодії ґрунтується на державній формі власності? Взагалі, яким чином забезпечувати статус держави як рівноправного учасника партнерської акції? Економічна наука має напрацьовувати чіткі визначення та встановлювати обґрунтовані межі наукового розрізнення партнерства від інших організаційних

форм взаємодії держави і приватного сектору. Якщо цього немає, то втрачається сенс виокремлення партнерства як особливої форми добровільної та рівноправної соціальної взаємодії двох основних суб'єктів соціально-економічного національного розвитку.

Таким чином, ефект від соціального партнерства є багатограним, синергетичним. Головна перевага соціального партнерства полягає в реальній противазі сучасній жорсткій ринковій конкуренції, при якій людина змушена ставати одномірним засобом зростання прибутку чи одномірним споживачем у гонитві за благами. Участь у добровільному багатоплановому соціальному партнерстві не просто дозволяє особистості реалізовуватися, а сприяє її саморозвитку, заснованому на людяності, довірі, співпраці. Соціальне партнерство є перспективним реальним механізмом створення соціально орієнтованої ринкової господарської системи, який дозволяє досить ефективно підпорядкувати соціально-економічний розвиток зростанню благополуччя народу. Влада, якщо вона дійсно зацікавлена у відродженні країни, має усвідомити роль і значення широкого соціального партнерства в сучасній, необхідній для виживання, вкрай напруженій ситуації та свідомо створювати організаційно-управлінські умови для розширення поля соціального партнерства.

У цьому плані доцільно навести приклад досвіду державного регулювання при здійсненні політики модернізації в Сінгапурі – країні, яка лише півстоліття тому перебувала у катастрофічному стані через відсутність природних ресурсів, промисловості, з переважанням неосвіченого населення, торговою блокадою з боку сусідів. Зараз Сінгапур входить до складу країн «золотого мільярда», а сінгапурське «диво» було створене фактично однією людиною, яка «практично самотійно перетворила маленький острів на велику державу» під гаслом «Світ не зобов'язаний нас годувати!». Розпочавши вирішення нагальних проблем, прем'єр Сінгапуру не дозволяв собі бути пов'язаним із будь-якими теоріями та дог-

мами, зокрема згубною роллю ТНК у країнах третього світу [18]. «Якщо б мені довелося описати одним словом, чому Сінгапур досяг успіху, то цим словом було б «довіра», – зазначив Лі Куан Ю. Довіра стала основою для реалізації принципу «ставати більш організованими, ефективнішими, енергійнішими», ніж сусіди, – це запорука успішної модернізації країни [19]. Саме на встановленні атмосфери довіри ґрунтувалося створення можливостей для прибуткової та прозорої діяльності інвесторів у країні. Спочатку був створений індустріальний район Джунронг, куди була підведена транспортна мережа, електроенергія, вода та підготовлені ділянки для початку промислового виробництва, далі було створено Агентство з економічного розвитку, так зване «Сінгапурське єдине вікно», де інвестор отримував можливість мати справи не з величезною кількістю міністерств, служб, відділів, а з одним агентством та одним його чиновником, який курирував конкретного інвестора [18]. Одним з основоположних чинників успіху Сінгапуру була практична відсутність корупції, що, звичайно, зробило його привабливим для інвесторів із всього світу. Важливу роль відіграв механізм відбору та направлення найкращих своїх випускників у кращі університети Канади, Австралії, Великобританії та інших розвинених країн для цілеспрямованого формування власних підприємств. Орієнтація на розвиток науки та освіти привела до того, що Сінгапур набув статусу найбільшого наукового центру Південно-Східної Азії та піднявся до найвищих позицій у світових рейтингах конкурентоспроможності.

Аналіз сінгапурського «дива» дозволив Ф. Фукуямі дійти висновку про те, що м'який авторитаризм Сінгапуру був потенційним суперником ліберальної демократії, оскільки порушення закону в країні карається дуже жорстко, існує цензура мас-медіа, не завжди дотримуються права людини відносно опозиції та осіб, які становлять загрозу національній безпеці. Західні журналісти, особливо прихильники де-

мократії та прав людини, «вважають, що ми повинні бути повністю такими, як і вони. Я намагаюся пояснити, що в нас інше історичне минуле та інші соціальні цінності. Ці інші цінності і сприяли швидкому економічному зростанню» [18]. Це також свідчить, що саме цінності посідають визначальне місце в сучасних трансформаційних процесах.

Слід зазначити, що ті п'ять «В», які в цілому властиві будь-якій цілісній системі господарювання, зараз не реалізуються достатньою мірою в тих країнах, де соціально-економічний стан загострюється. До таких країн належить і Україна. Тому стратегія виходу з кризи та посткризовий розвиток мають базуватися в першу чергу на розвитку відносин співпраці, партнерства, цінності самореалізації та саморозвитку людини, що дозволяють наповнювати соціальну взаємодію людяністю, моральними мотивами й устремліннями.

Необхідно також акцентувати увагу на тому, що сучасна економічна наука в тому змістовному вигляді, який для неї традиційно притаманний в академічних виданнях і закладений в університетських програмах підготовки бакалаврів та магістрів, має надзвичайно серйозно конкретизувати об'єкти своїх досліджень щодо змісту і завдань, які вона має перед собою поставити. Сьогодні спостерігається такий період у розвитку наукового осмислення соціально-економічних процесів, який С.М. Булгаков ще століття тому визначав як період, коли загальна наукова, філософська і релігійна тривога, що все сильніше охоплює сучасне людство, ламає старі перегородки, які герметично розмежовують різні наукові галузі, і внаслідок цього з'являються нові ідеї та думки, якими визначаються їх нові межі та території. Такі нові можливості відкриває вивчення проблем формування та реалізації духовно-інтелектуального потенціалу особистості в господарській діяльності. Необхідно наголошувати саме на тому, що розвиток і збільшення інтелектуальної складової людської діяльності є недостатніми для реалізації імперативу ви-

живання людства. Сьогодні має утверджуватися підхід до дослідження господарського життя на основі духовно-моральних цінностей і тих організаційно-управлінських механізмів, які дозволяють людині через свою самореалізацію залишатися саме людиною.

Вітчизняні гуманітарні науки, до яких належить і економічна наука, мають спрямовувати свій вектор проти розлюднення та деградації, щоб у країні розвивалася критично мисляча нація, здатна використовувати духовно-інтелектуальну складову на благо свого народу і своєї держави. Науковці своїми дослідженнями і позицією повинні протистояти стратегії ролі країни-споживача того, що є вторинним, не зовсім якісним як у речовому плані, так і в концептному. Будь-які блага, які не служать розвитку людини як особистості, мають стати неприйнятними для української нації – всілякі антинаукові теорії, низькопробні фільми та інші елементи деградуючої масової культури або ті ж генно-модифіковані продукти, від яких уже відмовилися всі розумні нації, що дбають про своє майбутнє.

Можливо, слід погодитися з А.К. Поповим у тому, що іноді «замість економіки та господарства тепер ми маємо інституціоналізовані шоу-економіку і шоу-бізнес, у яких вирішуються не дійсні господарські та економічні питання виробництва, обміну, розподілу і споживання, а питання конвертування валюти і фінансових спекуляцій, ... забезпечення мобільності будь-якого роду ресурсів, у тому числі трудових, маркетингу і реклами, комерціалізації всього аж до мистецтва і святинь». Метою такого «викривлення» є створення споживаючої людино-машини, позбавленої розуму, волі, свідомості та самосвідомості, що втратила суб'єктність, ідентичність і взагалі здатність до самоідентифікації. Людина-автомат і суспільство-автомат «здатні лише до нижчих форм психічної діяльності, тобто стають дебільними та деградують» [20, с. 40].

Такий вектор функціонування глобального суспільства не може, м'яко кажучи, не викликати занепокоєння і певного спротиву, бо він означає подальший розвиток сценарію руху людства до небуття, що вже багато в чому реалізується. Як зазначено вище, сьогодні пріоритетом має стати перехід до господарювання на основі людських цінностей. Відомий німецький соціолог М. Вебер, який глибоко досліджував проблемі соціальних дій, розрізняв формальну і сутнісну раціональність. Він вважав, що «формальна економічна раціональність» визначається ступенем технічно можливого для економіки й усвідомленого розрахунку. «Сутнісна раціональність», – стверджував він, – характеризується механізмом, за допомогою якого забезпечення певної групи людей життєвими благами досягається економічно орієнтованою соціальною дією, що враховує в минулому, сьогоденні або майбутньому певні ціннісні постулати, незалежно від природи цих цінностей. Він довів, що «суто формальна» раціональність грошових розрахунків має розглядатися як другорядна або навіть як суперечна кінцевим цілям, які зумовлюються вищими цінностями.

Проте інерція мислення в дусі нових догм, що продовжують насаджуватися неокласичною економічною наукою, яка намагається обґрунтовувати економізм як сучасну глобальну ідеологію, сьогодні настільки є дієвою, що звертати увагу на сутнісну раціональність та її первинність стосовно формальної раціональності серед більшості економістів не прийнято. Разом з тим слід зауважити, що ще у жовтні 1995 р. І. Валлерстайн (тоді президент Всесвітньої асоціації соціологів) на Міжнародному колоквиумі «Університети і суспільствознавство: нові шляхи до суспільної раціональності» закликав учених відчувати свою відповідальність і змінити сам статус суспільствознавства, яке виникло як інтелектуальне доповнення неоліберальної ідеології. «Для того щоб залишатися потрібними суспільству і не виявитися на закутках наукового світу, потрібно «повернути поняття сутнісної

раціональності в центр наших наукових досліджень» [21, с. 209]. Тобто цього потребує перехід до науки, наближеної до практики, що знаменує собою пріоритетність ціннісно-раціонального пошуку у процесі науково-практичних досліджень.

1.3. Вплив цивілізаційних особливостей на економічний розвиток суспільства

Сьогодні загальна ефективність та практична цінність наукових досліджень, вплив їх результатів та розвиток виробництва значною мірою залежать від рівня синтезу накопичених знань. Причому цей синтез має бути всеосяжним, включати не тільки наукові природничі та суспільні, в тому числі економічні, знання, але й філософські, релігійні висновки та положення, побутові уявлення як раціональні зерна позанаукових знань. Проблема зводиться до того, що економістам необхідно допомагати формувати універсумне знання, яке перебуває за межами фундаментальної економічної науки, так само як і за межами кожної з існуючих суспільствознавчих наук [22].

Проте, як свідчить аналіз сучасної вітчизняної соціально-економічної літератури, більшість суспільствознавців вбачають цю проблему у поглибленні своєї спеціалізованої науки. Це призводить до того, що виникають штучні обмеження знання, які зовсім не сприяють синтезу сучасних уявлень про цілісну реальність. У цьому сенсі можна досить впевнено говорити, що економічна наука переважно досліджує економічної системи, часто забуваючи, що вона є лише функціональною підсистемою суспільства як цілісної системи. Тому навіть економічна теорія, як правило, здійснює пошук цілісної стратегії національного чи навіть глобального розвитку тільки з позицій економіки. Такий підхід явно не сприяє цілісному світосприйняттю та виробленню нової па-

радикальної теорії, яка б дозволила синтезувати знання про господарську діяльність людини і визначила її як найважливішу сферу людської життєдіяльності. Нова парадигмальна теорія має нести в собі той найголовніший для сучасності сенс, який би сприяв виживанню людства в майбутньому. Проблема збереження відповідних умов є зараз надзвичайно актуальною, бо йдеться про життя. І ця проблема, як свідчить уся історія людства, є духовною. Людина живе, процвітає, самореалізується і творить за допомогою своєї духовності, через цінності людяності, які їй внутрішньо властиві. Моральність як внутрішня природна заданість творити добро має бути серцевиною господарської діяльності людини. У той же час мораль та етика в цьому плані не є первинними поняттями людської життєдіяльності: вони відображають те, що людині насаджується, прописується зовнішнім чином, насамперед державою та суспільством.

З точки зору соціально-економічного розвитку ця відмінність має принципове значення, тому що у прихованому вигляді норми моралі визнають реальне становище людини в економічній сфері: остання над людиною панує та не реагує на різного роду заклики, навіть якщо вони формально мають духовне значення. Сьогодні досить гостро постає питання про те, якою мірою розвиток економіки і відносин купівлі-продажу у людському суспільстві може мати таке панівне значення? Розуміння відмінності між моральністю та мораллю є зараз головним питанням для визначення того переломного моменту, коли, за словами класика, закінчується попередня історія людства і переважне значення мають тваринні інстинкти. Суспільство споживацтва сприяє насадженню гедоністично-споживацької моралі, до якої штовхає людину сучасний неоліберальний економізм і глобалізм. У такій ситуації, що стає майже повсюдною у глобальному світі, для спасіння людства інстинкти мають поступитися місцем людським цінностям. Цінності є більш глибинним рівнем реальності людської життєдіяльності, ніж цілі. По суті, цін-

ностями визначається те, що має робити людина для свого існування саме як людини і саморозвитку.

Стосовно економічної науки і соціально-економічної практики критеріями завершеності попередньої історії людства є перехід до таких господарських, а на їх основі – соціальних і політичних відносин, коли на місці відносин панування-підпорядкування утверджуються відносини господарської співпраці всіх громадян, які повинні, як говорять філософи, «зняти» колишнє домінування лідерів, притаманне феодальній епосі, та панування окремих груп, характерне для нинішньої ситуації. Люди народжуються рівними, а тому й у суспільстві мають створюватися умови для реалізації такої рівності, насамперед у соціальному розумінні. З огляду на це, сучасний етап людської цивілізації має ознаменувати початок новітньої історії людства, де мають встановлюватися не просто нові за змістом соціально-економічні відносини, а саме людяні відносини, коли цінності життя і гідності людини стануть загальним форматом життєдіяльності. У цьому сенсі перехід до ціннісної раціональності стає імперативом, який має визначати і формувати сучасну індивідуальну та суспільну свідомість, служити дороговказом для господарських реформ. Якщо такого переходу не відбудеться, то тенденція соціального безладу, коли людина відтісняється на останні місця в сучасному глобальному світі, лише наростатиме.

Загальна оцінка картини майбутнього бажаного для людини розвитку надзвичайно актуалізує питання стану господарювання та підвищення конкурентоспроможності, насамперед ціннісної, України на світовій арені, оскільки розвиток і конкурентоспроможність постають найважливішими складовими, які впливають на зростання рівня та якості життя населення країни. Це викликає необхідність розуміння того, що внутрішня стратегія України має бути, з одного боку, глобально орієнтованою та ефективною з метою протистояння новим руйнівним віянням глобалізації, а з іншого – прагматичною з точки зору використання нових можливос-

тей і переваг, які вона приносить. Звичайно, сучасний кризовий стан національного народного господарства та ведення військових дій у Донецькій та Луганській областях потребують координації оцінок і перспектив посткризового розвитку. Проте надія на те, що Україна ще зможе стати повноцінним гравцем глобальних економічних процесів, не залишає українців. Водночас необхідно виходити з того, що Україна перебуває не лише в зоні перетину геополітичних інтересів ключових світових гравців, що зараз визнається всіма, але й у зоні міжцивілізаційного зламу. Це містить потенційну небезпеку опинитися розтягнутою між цивілізаціями на певний довготривалий період, а тому в першу чергу необхідно дбати про укріплення внутрішньої цілісності, насамперед політичними і дипломатичними засобами. Постає завдання гармонізації та органічного поєднання непростих відносин у межах різних регіональних та етно-конфесійних ідентичностей, бо сьогодні говорить про те, що загострилася можливість розриву сформованого господарського поля в країні.

Наявна ситуація характеризується тим, що динаміка соціально-економічних показників України за роки незалежності не дозволяє стверджувати, що у країні відбулися якісні зміни, які відповідають поняттю «економічний розвиток». До сих пір, за експертними даними, ВВП України не підвищився більше 2/3 відповідного показника 1990 р., оплата праці зайнятого населення коливається навколо 70%, а продуктивність праці становить близько 80%. Сьогодні спостерігається катастрофічне скорочення чисельності населення, збільшується розрив у рівні доходів, що в майбутньому може призвести до соціальних вибухів. В Україні перевищення доходів верхнього дециля над доходами нижнього дециля сьогодні складає від 40 до 60 разів. Відстає Україна і за індексом людського розвитку, який щорічно публікується Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). Концепція людського розвитку змінила так звані «класичні» теорії економічного розвитку, що базувалися на показнику валового націо-

нального продукту, розглядали людину тільки як рушійну силу економічного розвитку та проголошували економічне зростання головною метою суспільного прогресу. Нове розуміння «розвитку людини» передбачає збереження позитивних результатів протягом тривалого періоду часу та протидію процесам, які спричиняють пригнічення людей і посилюють структурну несправедливість. «Розвиток людини являє собою процес розширення свободи вибору людей жити довгим, здоровим і творчим життям, втілювати інші цілі, які, на їх думку, мають цінність; активно брати участь у забезпеченні справедливості та стійкості розвитку на планеті» [23]. ООН визначає місце країн у світовому рейтингу на основі трьох головних складових:

- 1) очікувана тривалість життя;
- 2) рівень освіченості дорослого населення та сукупний валовий коефіцієнт охоплення освітою;
- 3) величина ВВП на душу населення за ПКС.

Сучасний соціально-економічний стан України є доволі суперечливим. З одного боку, тут даються взнаки внутрішні причини та протиріччя, притаманні світоглядній специфіці окремих груп населення, міжконфесійним процесам, культурно-етнічним цінностям і мотивам; з іншого – слід вказати на ті деструктивні процеси та явища, які спостерігаються при впровадженні західних ринкових цінностей на національний культурний простір. Вони супроводжуються ігноруванням національних соціо-культурних особливостей при примітивному насадженні американської та європейської систем цінностей, що, як правило, спричиняє їх викривлення. Соціальне напруження, економічна криза, неповага до чужої власності, загострення екологічних проблем – усе це є досить суттєвими негативними наслідками функціонування «викривленої» економічної культури.

Зараз українське суспільство перебуває у стані культурного вакууму, міжкультурного простору. Важливою негативною характеристикою тут є регресивний процес взаємодії

соціального і культурного чинників. Культура задає позитивний імпульс для соціального розвитку, але зрозуміло, що і сама культура формується, змінюється та реалізується через соціальний устрій суспільства. Якщо соціальні відносини примітивізуються, тобто стають нейтральними щодо цінностей, то страждає і сама культура, а далі – економіка. В Україні за період ринкових реформ була створена мутантна, кримінальна, кланово-олігархічна, корумпована економіка, постійно зменшувалася цінність людини, руйнувалися механізми соціального захисту, знижувалася якість шкільної та вищої освіти, відбувалася духовна деградація. Усе це свідчить про формування нової господарської культури шляхом шоккової терапії при значному відторгненні старих культурних норм і цінностей та одночасному насадженні ліберальних цінностей у занадто спрощеній формі. Вітчизняні реформатори забули просту істину про те, що мети досягне той, хто дасть можливість із найменшими витратами адаптувати суспільство до нових умов, які не загрожують фундаментальним цінностям певної цивілізації. Вони не врахували цю істину, що мало досить плачевні наслідки, призвело до розриву в культурному полі та створило так звану культурну «гравітаційну пастку»: «створилося культурне поле з «нульовим зарядом». У цьому полі «коридор можливостей викривився та створив замкнене коло, яким біжать люди у прагненні наздогнати «провідне людство», не помічаючи, що замість доріжки стадіону під ногами в них стрічка тренажера» [24, с. 10].

З іншого боку, протягом усього періоду здійснення так званих ринкових реформ відбувалася спроба насаджувати далекі українській ментальності соціальні інституції, що, крім розвалу системи управління економікою та суспільством, принесло масову бідність, зростання безробіття, соціальну ексклюзивність, знищення реального, продуктивного сектору національної економіки. Інститути покликані змінювати низку загальносистемних процесів не лише економічного, але і суспільного устрою. Коли ж відбувається формальне,

сліпе копіювання іноземних інститутів, то створюються за-
сади для занепаду національного розвитку. У наростанні де-
градаційно-хаотичних процесів, які охопили Україну, особ-
ливо під час сучасної кризи, «не останню роль відіграли за-
позичення іноземних державних і суспільних інститутів, що
виглядає як непродумане перенесення соціальної, економіч-
ної та політичної практики, створеної в інших умовах. Ро-
сія... і Україна... пішли шляхом імпортування базових соціа-
льно-економічних і політичних інститутів без аналізу їх від-
повідності національному менталітету, ціннісним орієнти-
рам, історичній парадигмі державного управління» [25,
с. 745]. Не враховувалося, що «духовність православ'я ви-
ключила масову актуалізацію в Україні глибинної енергії у
прагненні до збагачення як явища контркультурного, амора-
льного в той час, коли в соцекогенетиці Заходу закладена
цілеспрямованість на масову актуалізацію енергії в устрем-
лінні до збагачення й ажіотажного споживання» [25, там са-
мо].

Викладені положення вказують на необхідність форму-
вання більш широкого кругозору, врахування тих чинників,
що, як правило, не беруться до уваги традиційною економіч-
ною наукою та практикою. Проте саме в їх руслі має відбу-
ватися ретельне оцінювання впровадження економічних ре-
форм, для цього необхідне врахування менталітету і ціннос-
тей, у тому числі релігійних, українського народу при прий-
нятті державних рішень. Це також означає, що потрібен ши-
рокий господарський погляд на економічні перетворення та
подальші результати щодо соціально-економічного благопо-
луччя українців.

Слід констатувати, що у транзитивний період значно
змінюється система цінностей, коли так звані ринкові інсти-
тути висувають на перший план примітивні мотиви й устрем-
ління людей, які не тільки підпадають під грошово-кредитні
відносини, але і визначають новий соціальний устрій. При
цьому майже все в житті людини починає вимірюватися

грошима, а фінансова влада намагається підпорядкувати всі процеси життєдіяльності суспільства. Це супроводжується знеціненням глибинних цінностей життя, ігноруванням вічних цінностей. Якщо ж відбувається «переплавлення» духовно-моральних цінностей, то людина стає поверховою, одномірною. У неї викривляється внутрішній духовний світ, на перший план виходять суто прагматичні мотиви миттєвого успіху і комфорту, їй вже не важливо замислюватися над смыслом життя та якістю майбутнього, вона починає жити одним днем.

Спрощується змістова наповненість систем цінностей, спостерігається певна розбалансованість, розрив цінностей між поколіннями, що не сприяє стабільності суспільства та його розвитку. Має місце спустошення життєвих сенсів, не відбувається духовних злетів щодо встановлення і затвердження позитивних зразків для дій маси, сама маса люмпенізується та маргіналізується, що спричиняє зниження значення культури в суспільстві, а вона сама потрапляє в пастку примітивізації.

Проте, як показує багатовіковий історичний досвід, за фазою спрощення культури і примітивізації життєвих устремлінь настає фаза відродження, коли на перший план починають виходити сутнісні людські цінності, що сприяє подальшому суспільному розвитку. В історії діє принцип маятника: заміна одних цінностей іншими через певний час може приводити до реабілітації відкинутих цінностей, і так без кінця. Відбувається зміна циклів розвитку: занепад змінюється розвитком, а розвиток часто обертається занепадом. Тому важливо усвідомлювати, що «встановлення зв'язку між цінностями і правилами дозволяє дійти висновку, що зміна інститутів залежить від можливості зміни цінностей. Більш пластичні цінності (господарські, політичні, правові тощо) можуть бути змінені протягом короткого історичного проміжку часу, що відкриває можливості більш швидкої зміни інститутів, які на них базуються. Етичні цінності суттєво об-

межують соціальну інженерію, оскільки формують менталітет – неформальний інститут, який відображає колективну свідомість» [26, с. 145].

Порівняння соціально-економічного розвитку різних країн свідчить, що найбільшого успіху досягають не ті країни, які мають значні запаси природних ресурсів, а ті, які вибудовують адекватну систему інститутів, що не суперечить національним культурним особливостям, неформальним інститутам, які обирають правила поведінки та створюють норми й установи, що відкривають простір для економічного зростання та розвитку. Кожна країна має власну специфіку економічного розвитку, пов'язану з її інституційним устроєм. А загальні закономірності виражаються через національну специфіку [27, с. 96]. Дуже влучними з цього приводу є слова Ф. Достоєвського: «Загальні принципи тільки в головах, а в житті одні тільки особисті випадки».

Особливістю географічного розташування України є те, що протягом семи століть її землі були інституційною периферією для двох потужних і відмінних один від одного центрів розвитку: західноєвропейського (католицько-протестантського) та російського (східно-православного). У сучасних умовах вона залишається у сфері їх активної, багато в чому відцентрової тенденції та постає перед складним вибором свого майбутнього статусу: бути периферією або стати новим центром сучасного світу.

Обраний країною курс здійснення ринкових перетворень, заснований на рекомендаціях МВФ та інших міжнародних організацій, призвів до її системної деградації. Це й не дивно, бо кожен суб'єкт у процесі міжнародної взаємодії керується своїми інтересами, ставить їх понад усе, чим створює ситуацію глобальної війни всіх проти всіх. Якщо країна не має своєї чіткої та обґрунтованої стратегії, то вона потрапляє в залежність від більш сильних суб'єктів міжнародної конкуренції, а вихід із такого стану стає вкрай проблематичним. «Свідоме» запозичення провідних інститутів із розвинених

країн, як правило, призводить до того, що неадекватні для національної культури імпортовані політичні та економічні інститути, антидуховні цінності агресивно заповнюють ціннісний вакуум, який створився у процесі перехідного періоду, а людина почала розглядатися як інструмент збільшення прибутку тепер уже в статусі споживача імпортованих товарів. За справедливим зауваженням Ю. Пахомова, дотримання заснованих на неоліберальній ідеології рекомендацій має для західних країн, як правило, катастрофічні наслідки. Причина полягає навіть не в тому, що ці реформи спрямовані тільки на забезпечення інтересів ТНК та західних країн, а насамперед у тому, що такі відірвані від національно-культурного підґрунтя реформи виходять із методологічно хибних теоретичних передумов. Вони формують уявлення про однакову, ідентичну поведінку представників різних конфесіонально-світосприйнятних і національних традицій у продиктованих ззовні економічних умовах. Проте сьогодні стає очевидним, що успіх забезпечуватиметься тільки у випадку усвідомленої опори на власний соціокультурний ґрунт, в умовах довіри пересічного громадянина до влади, яка здійснює реформи. Тому влада, якщо вона служить національним інтересам та усвідомлює необхідність національно соціально-економічного відродження, має сприйняти національно-культурну специфіку країни, менталітет населення та закласти їх як основу національної стратегії відродження і розвитку.

Прояви негативного індивідуалізму та опортуністична поведінка, яка поширюється в глобальній економіці та нав'язується більш слабким країнам, яскраво демонструють послаблення зв'язку між станом культури й економіки та актуалізують питання значного підвищення ролі соціокультурних чинників у функціонуванні господарських систем. Україна, у свою чергу, не повинна залишатись осторонь від усвідомлення вказаних методологічних принципів продуктивного реформування. Сучасна економічна, соціальна та політична ситуація в країні потребує активізації реалізації

національного соціокультурного потенціалу. Урахування соціокультурних чинників у розвитку господарства дозволить створювати умови для підвищення національної конкурентоспроможності на міжнародній арені. Вирватися із «зачарованого кола», що склалося, можливо лише шляхом скоординованих зусиль багатьох господарських суб'єктів. Це можливо зробити тільки через трансформацію громадянського суспільства, бо саме розуміння цього процесу вказує на те, що його розвиток можливий лише в результаті творчої та відповідальної співпраці всіх суб'єктів господарювання в різних сферах життєдіяльності.

Слід вказати ще на один важливий аспект сучасного функціонування України в соціокультурному плані: серед причин незначних успіхів ринкових реформ доцільно звернути особливу увагу на перебування країни у міжкультурному просторі. Необхідно спиратися на розуміння того, що Україна навіть через її географічне розташування має особливі, серединні форми культури та діяльності, які перебувають у процесі взаємодії з ортодоксальними західними та східними цінностями і зразками, що є в обох типах еволюції людства. Їх можна представити як невід'ємну складову особливого, відносно самостійного серединного, інтеграційного типу еволюції людства, який, за цілком слушним зауваженням В. Тарасевича, як цілісність почав проявлятися у надрах Крито-Мікенської цивілізації, а потім продовжував своє формування у Стародавній Греції, Римі, Візантії, Київській Русі та, нарешті, – православно-євразійській цивілізації [28, с. 20]. Роль серединного шляху є унікальною, бо за його допомогою універсум намагається подолати, пом'якшити власну роздвоєність, знайти властиві для себе інтеграційні форми і таким чином знову стати самим собою, самоідентифікуватися. Проте не слід забувати й того, що серединні інститути та форми мають бути представлені як невід'ємні складові відносно самостійного серединного, інтеграційного типу еволюції людства. Специфіка такого типу полягає в тому, що наявні

скріпи поки що не витримують напруги зіткнень на серединних просторах східних і західних хвиль, бо органічні саме серединні форми, хоча й накопичуються, але ще не є панівними. Вони все ще не породили достатньо впливових культурних синтезів і вищої культурної синергії Сходу та Заходу, не настала ера нової гармонії не лише віри та знання, але і свідомого, підсвідомого і надсвідомого начал людської природи і духу [29, с. 469-470].

Звичайно, що для реального розкриття творчого потенціалу серединного інтегрального шляху він має стати не менш динамічним та гармонійним, ніж західний чи східний. Серединний шлях України є унікальним. У різні часи домінанти змінювалися, але «фундаментальність», як і серединність, хоч і збагачувалася, але все ж таки не ставала провідною, захлинаючись у західних чи східних хвилях [28, с. 20]. Народ України ще не усвідомив своєї об'єднавчої ролі двох світів, суб'єкта серединного світу, який має стати осередком творчої продуктивної взаємодії процесів вестернізації та істернізації, адекватним новим глобальним викликам. Запропоновані П. Сорокіним основні типи культурної ментальності (ідеаціональна, чуттєва та ідеалістична) та їх соціодинаміка не можуть бути застосовані для України в повному обсязі. Особливості її історичного розвитку були перепорою до формування та послідовного розвитку цілісної, єдиної культурної ментальності. Менталітету українців властиві риси як східної (ідеаціональної), так і західної (чуттєвої) ментальності, здебільшого пасивно-чуттєвої за наявності в окремих прошарках суспільства рис цинічно-чуттєвої та псевдоідеаціональної ментальності [30, с. 872].

Незважаючи на те що серединний світ порівняно із суто західним або східним поки ще не досяг потужності, він уже заявив про спроможність свого виживання і відродження на початку нового тисячоліття. На «великій шахівниці» зараз складаються нові надзвичайно складні конфігурації. Проте це не заважає сьогодні бачити, що світова фінансово-еконо-

мічна криза досить явно висвітила глобальну духовно-культурну кризу, яка показала вірогідні межі експансії Заходу вже в середньостроковій перспективі. Проте в цій ситуації дуже важливими є гармонійні, узгоджені зусилля держав та народів для об'єднання, укріплення єдності «духу та тіла» нашої цивілізації. Серединний шлях відкриває двері для запобігання подальшому загостренню планетарних протиріч, напруженню на основі намагання повсюдно нав'язувати лише західні ринкові цінності, націлює на пошук механізмів гармонійної співпраці заради виживання людства.

Зокрема, необхідним стає пошук і розвиток таких інтегральних, органічних суспільних структур чи інституцій, які були б адекватними фундаментальній структурі людської діяльності, а також через свою актуалізацію могли б забезпечувати так необхідну зараз гармонію та синергію взаємодії національних соціокультурних кодів і духовно-ціннісних архетипів із творчим використанням кращих зразків життєустрою, що історично напрацьовані в інших країнах. Співпраця в цьому напрямі стає не просто бажаною, а необхідною умовою гуманізації, олюднення світового співтовариства, на основі чого людство має розв'язувати сучасні надзвичайно гострі протиріччя та колізії глобалізації, давати життєзберігаючу відповідь на питання: бути чи не бути людству щасливим?

У такій вкрай напруженій глобальній ситуації поновому постає питання про конкуренцію, конкурентоспроможність сучасних держав і народів. Під конкурентоспроможністю, як правило, розуміють здатність економіки держави брати участь у міжнародній торгівлі, підтримувати та поширювати певні сегменти на світових ринках, виробляти продукцію, яка відповідає світовим зразкам. Більш повним та змістовним є визначення конкурентоспроможності М. Портера, згідно з яким конкурентоспроможність країни характеризується наявністю, збереженням і розвитком її конкурентних переваг в умовах динамічної міжнародної конкуренції, в

якій головна роль належить нововведенням [31, с. 83]. Проте такий погляд на конкурентоспроможність є дещо спрощеним, бо він спирається лише на осмислення суто економічних проблем. При цьому ігнорується теза «культура має значення». Проблема виживання людства є цілісною, тому зводити її лише до економічного тлумачення зовсім нерозумно, навіть шкідливо. Осмислення процесів, що характеризують кінець XX – початок XXI ст., досить аргументовано й образно свідчить, що культура відіграє особливу позитивну «запліднювальну» роль як у розвитку в цілому, так і в умовах перехідного періоду. Її значення і в глобальному, і в національному масштабах суттєво зростає. Успіх країни у глобальному вимірі залежить передусім від її конкурентоспроможності, ефективного використання національних конкурентних переваг. Переваги в конкурентній боротьбі визначаються не стільки природними ресурсами країни та традиційними виробничими факторами, скільки рівнем накопичених людиною знань, набутих навичок, рівнем освіти, здатністю до відповідальної творчості, тобто станом людського потенціалу, а також соціокультурними умовами його реалізації, у яких відображаються особливості функціонування країни. Тому цілком закономірно після 4 попередніх стадій (на основі виробничих факторів, інвестицій, інновацій та багатства) перехід до п'ятої стадії конкурентоспроможності – конкуренції інтелекту, коли саме він постав як головний ресурс розвитку в кінці XX ст.

Проте глобальна криза, в яку вступило світове господарство на початку XXI ст., засвідчила, що одного лише інтелекту недостатньо для розв'язання нинішніх надгострих протиріч і колізій, для виживання людства потрібно, щоб інтелект спирався на духовно-моральні цінності. У цьому аспекті надзвичайно важливо розуміти суттєву різницю між інтелектуальними і духовними початками функціонування та розвитку людського співтовариства. Прийшло розуміння, що «на базі лише інтелектуальної культури, за допомогою на-

уки, з використанням раціональних методів суспільство побудувати неможливо, оскільки воно затверджує між людьми суб'єкт-об'єктні відносини» [32, с. 107]. Світовий розвиток досяг такого рівня, коли перелічені п'ять стадій конкуренції вже є недостатніми. На провідні позиції виходить шоста стадія конкуренції – на основі цінностей, коли конкуренція заснована не лише на інформації, знаннях та високих технологіях, але і на культурних складових нації, визначається національною свідомістю, позитивними ціннісними орієнтирами, тобто спирається на ціннісно-культурні чинники національного господарського розвитку [33, с. 127], а отже, саме зараз духовне начало стає пріоритетним для стратегії виживання людства.

Саме духовність визначає статус особистості як суб'єкта, що є носієм культури, ґрунтується на системі її цінностей. «Духовність відображає у ціннісних формах свідомості та культури вічних смисложиттєвих екзистенційних проблем людини, піднімаючи її над своїми егоїстичними розрахунками. Духовну культуру наповнюють людські цінності, моральні норми, життєві смисли, соціальні ідеали та ідеології, релігійні погляди. Вона морально пронизана цінностями. Вона немислима поза суб'єкт-суб'єктними відносинами, поза спілкуванням. У полі культури світ сприймається не сам собою, а в безпосередньому зв'язку із суб'єктом та його системою цінностей» [32, с. 166]. Тому зараз вкрай необхідним стає зміщення акцентів у методології вітчизняних економічних та практичних розробок у бік цілісного, ціннісно-орієнтованого, гуманістичного пізнання, де людина розглядається як цілісна духовно-біо-соціальна істота, як особистість. Тобто духовна складова життєдіяльності людини стає джерелом створення господарства.

У зв'язку з цим слід повністю погодитися зі словами найвидатнішого психолога сучасності С. Грофа про те, що «в інтересах кожного з нас відшукувати шляхи повернення духовного начала в наше індивідуальне та суспільне життя. Це

має включати не лише теоретичне визнання духовності як життєво важливої сторони існування, але і заохочення і суспільне схвалення тих видів діяльності, які сприяють розкриттю через перехід до духовних вимірів дійсності» [34, с. 180]. Потрібно відповідально проводити широку роз'яснювальну роботу, виховувати насамперед молоде покоління в дусі усвідомлення та розгортання висхідних ціннісних кодів і зразків людяності, які реалізуються у сфері духовності. При цьому слід виходити з розуміння того, що «свідомість і людська психіка – це щось набагато більше, ніж випадкові продукти фізіологічних процесів у мозку; вони (можливо – прим. автора) являють собою відображення космічного розуму, який пронизує все суще. Ми не просто біологічні машини і високорозвинені тварини, але і безмежні поля свідомості, що перевершують простір та час» [35, с. 41-42].

Тому для підвищення конкурентоспроможності економіки України доцільно:

по-перше, розглядати людину як головну мету розвитку і суб'єкт розвитку, а не лише як засіб для збільшення прибутку;

по-друге, мати на увазі, що вже на первинній стадії розробки стратегічні програми, реформи та управлінські рішення мають оцінюватися з точки зору їх відповідності глибинним цінностям людської системи господарювання, господарському підходу як критерію вирішення гострих проблем, що в принципі узгоджується з традиційними цінностями українського народу;

по-третє, усвідомлювати, що наша ідентичність є повноцінною лише у випадку всеохоплюючої історичності, коли не повинні відкидатися вікові пласти її розвитку, бо абстрагування від якості середовища та соціокультурних координат, у яких перебуває суспільство, не дасть змоги оцінити реальне становище та виробити адекватні рішення;

по-четверте, вкрай важливо розуміти, що процес реформування країни потребує досить виваженого, навіть

скрупульозного подальшого напрацювання ціннісного змісту спільної для всієї країни мети розвитку, яка була б спрямована не тільки традиційно на зростання економіки і достатку людей, здоров'я та всебічний їх розвиток, але і на забезпечення толерантності в суспільстві та миру в державі, тобто досягнення мети об'єднуючого характеру, особливо задля згладжування конфлікту між заходом і центром та сходом і півднем, що гарантує таким чином знаходження в коридорі мислення серединного світу;

по-п'яте, завжди виходити з того, що додаткові трансакційні вигоди стають можливими через продуктивне міжнародне співробітництво за рахунок збагачення культурними цінностями успішних ділових культур світу. Необхідне зміщення акцентів експортної політики України на міжнародній арені вбік насичення вітчизняних товарів культурною складовою, експортний товар має наділятися культурним компонентом, завдяки якому його неможливо було б замінити подібним товаром з інших країн.

Усе це свідчить про те, що принципи людиноцентризму та ціннісна раціональність стають необхідними вимогами стратегії реалізації імперативу не тільки виживання людства, але і відродження національного господарства.

Зараз постає надзвичайно складне завдання усвідомлення того, що саме якість людини (це досить доказово довів перший президент Римського клубу А. Печчеї [36]), а не наявність природних ресурсів створює основу соціально-економічного розвитку нації. У свою чергу, позитивні якості та продуктивні можливості працівника можуть всебічно розкритися тільки в належним чином організованому національному господарстві, де дії держави, підприємницького сектору й органів громадянського суспільства стають істинно партнерськими по відношенню до мети відродження нації та підвищення добробуту народу. Фундаментом майбутнього підйому економіки України виступає головним чином людський потенціал [37], формування та реалізація якого вкорі-

нені у глибинах національно-культурної ментальності з ціннісною орієнтацією кожного громадянина на самореалізацію через господарську діяльність щодо досягнення якісно можливого кращого життя. Слід усвідомлювати, що першочергова роль у прориві у майбутнє належить пріоритетному розвитку науки, культурно-освітньої сфери [38] та відповідним найбільш сучасним науково-технічним галузям господарства, таким як електроніка, інформатика, сучасне машинобудування, традиційні для нашої країни наукоємні виробництва – ракетно- та літакобудування, виробництво зброї. Проте, на превеликий жаль, останніми роками уряд не приділяє достатньої уваги розвитку цих сфер, практично взагалі не ставить завдання успішної модернізації економіки як основи продуктивного відродження суспільного розвитку, підвищення добробуту народу.

Вищевикладене переконливо свідчить про те, що соціокультурні чинники значною мірою впливають на функціонування і розвиток сучасної економіки, мають забезпечувати суспільну соціоекономічну динаміку розвитку. Така динаміка має зводитися до поглиблення та розширення ціннісної домінантності в культурі й економіці, характеризуватися свідомою цілеспрямованістю, цілісністю національної стратегії відродження та розвитку. У глобальній економіці потрібно знаходити механізми постійного зростання та примноження культурних форм взаємодії та співробітництва. Проте неоліберальна глобалізація супроводжується відсутністю ефективних міжнародних інститутів, здатних до регулювання міждержавних відносин заради миру і благополуччя народів. Зациклення свідомості на принципах ринкового фундаменталізму та абсолютного домінування на глобальних ринках стають деструктивними чинниками, що поглиблюють кризовість сучасного світу. Збільшення обсягів недостовірної інформації та беззахисність економічних суб'єктів перед ринковою асиметрією, жаждою до наживи та надмірного комфорту зараз стають плідним підґрунтям для розповсюдження

негативного індивідуалізму, опортунізму, а отже, і гедоністичного консьюмеризму. Становлення системи знеособленого обміну на Заході та всезагальне оцифровування світу призводять до переважаючих кількісних, а не якісних показників при оцінюванні сутнісних характеристик особистості. У зв'язку з цим людина може перестати відчувати себе активним носієм власних сил і багатства, що пригнічує її творчі здібності та волю. Виникає загроза сенсу життя і продуктивної діяльності. Тому національна стратегія відродження та розвитку має досить зважено і всебічно враховувати всі ці аспекти та базуватися на ціннісній раціональності, що обумовлює шляхи та способи виживання людей, а також сприяти створенню таких господарських умов, щоб кожен громадянин країни, кожна особистість мала змогу саморозвиватися і самореалізовуватися для блага всього народу.

Розділ 2. ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ У 2010-2016 РОКАХ

2.1. Загальна характеристика промислового виробництва

Як зазначено в науковій доповіді ІЕП НАН України [39], в Україні роль промисловості у формуванні ВВП та валової доданої вартості залишається ваговою. Протягом 2013-2015 рр. спостерігається падіння реального ВВП. Частка промислового виробництва у ВВП у 2015 р. склала 20,0%. У промисловості сьогодні працює 16% усього зайнятого населення. Промисловість забезпечує робочі місця в суміжних сферах, передусім у транспорті й торгівлі. Найвищі темпи падіння реального ВВП у 2015 р. фіксуються у будівництві (-12,4%), добувній промисловості (-14,3%), переробній промисловості (-13,7%), оптовій та роздрібній торгівлі (-16,8%). У І кварталі 2016 р. спостерігалися певні ознаки стабільності. Так, реальний ВВП зріс на 0,1 в.п.

Аналіз структури промисловості України за матеріалами Державної служби статистики України [40] за видами економічної діяльності (рис. 2.1) свідчить, що харчова, добувна галузі, металургія та машинобудування разом формують 59,62% загального обсягу промислової продукції. Постачання електроенергії, газу та води складає 24,5%.

На галузі, які виготовляють продукцію з низьким ступенем переробки (добувну, металургію та хімічну промисловість), припадає 30,7% від загального обсягу реалізованої продукції.

Темпи падіння промислового виробництва у 2015 р. склали 13,0% (рис. 2.2).

Різке підвищення індексу цін виробників до 36,0% у 2015 р. на тлі зниження внутрішнього платоспроможного попиту утворює ризики збуту на внутрішньому ринку і, як

наслідок, спричиняє стагнацію та подальше скорочення випуску промислової продукції.

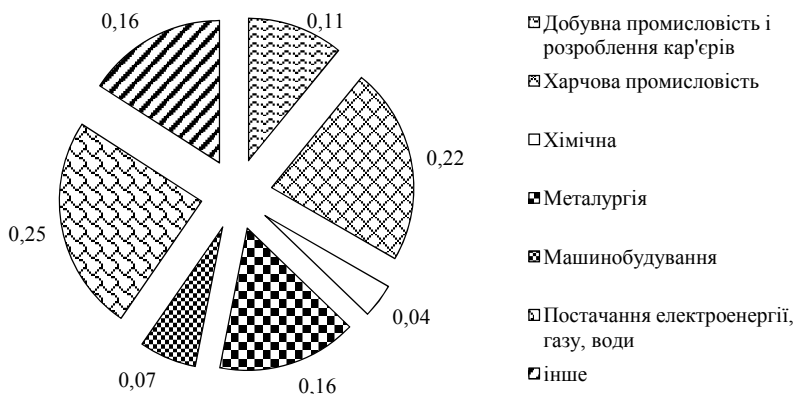

Рис. 2.1. Структура обсягу реалізованої промислової продукції у 2015 р.

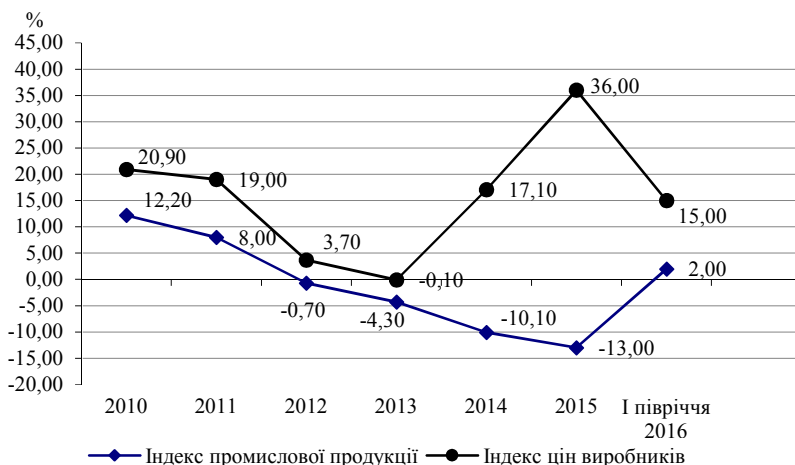

Рис. 2.2. Динаміка індексів промислової продукції та цін виробників в Україні у 2010-2015 рр., % до відповідного періоду попереднього року (без урахування АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО)

У I півріччі 2016 р. спостерігається позитивна динаміка промислового виробництва. Так, індекс виробництва промислової продукції за цей період становив 102,0% порівняно з 95,6% у відповідному періоді 2015 р. (табл. 2.1). При цьому обсяги виробництва зросли за такими видами діяльності:

по всій переробній промисловості – на 3,4% (найбільше зростання відбулось у виробництві коксу, продуктів нафтопереробки – на 22,5%, ремонті та монтажі машин і устаткування – на 13,8%);

по добувній промисловості та розробленню кар'єрів – на 2,5%.

Таблиця 2.1

Індекси промислової продукції за видами діяльності
у 2011-2016 рр., % до відповідного періоду
попереднього року

Вид промислової діяльності	2011	2012	2013	2014	2015	I півріччя 2016
1	2	3	4	5	6	7
Промисловість (B+C+D)	108,0	99,3	95,7	89,9	87,0	102,0
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів (B)	106,7	101,5	100,8	86,3	85,8	100,4
Переробна промисловість (C)	109,7	98,0	92,7	90,7	87,4	103,4
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	103,2	100,8	95,0	102,5	89,3	99,8
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	106,7	94,1	94,1	98,6	92,0	102,3
Виготовлення виробів із деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	107,4	101,0	102,7	96,0	88,9	99,0
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	96,4	81,6	89,2	78,7	80,9	116,8
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	128,0	96,0	80,7	85,8	84,8	99,0
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	98,6	107,3	111,8	101,9	92,4	106,3
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	113,4	93,8	97,4	91,2	92,8	107,6

Закінчення табл. 2.1

1	2	3	4	5	6	7
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	111,0	96,5	94,7	85,5	83,9	108,9
Машинобудування, крім ремонту та монтажу машин і устаткування	115,4	96,7	86,4	79,4	85,9	101,7
Виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин та устаткування	114,3	108,1	90,9	93,0	84,5	105,8
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (D)	103,1	100,9	98,9	93,4	88,0	99,6

Однак ряд галузей виробництва промисловості мають подальше скорочення обсягів виробництва. Крім того, зростає і індекс цін виробників до 104,4%.

Значне падіння спостерігається у вугільній промисловості – на 24,0%, видобутку металевих руд – на 10,1, виробництві коксу та коксопродуктів – на 9,3, виробництві машин і устаткування, не віднесених до інших групувань, – на 8,6, машинобудуванні – на 5,7%.

Станом на кінець 2014 р. у промисловості діяло 42187 підприємств (32,1% від загальної кількості суб'єктів господарювання у промисловості та 12,4% від загальної кількості підприємств в економіці; без банків, бюджетних установ, АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО) [40].

У 2015 р. за кількістю зайнятих (понад 2,6 млн чол.) промисловість посідала перше місце (29,6%) в економіці країни, у тому числі на підприємствах було зайнято 38,6%, у підприємницькому секторі – 7,1%. Частка найманих працівників складала 84,3% у кількості зайнятих у промисловості. Понад 88% – це працівники, зайняті на великих і середніх підприємствах. Протягом останніх років структура зайнятих за розмірами підприємств залишається практично без змін.

Проте відбувається певне «зрушення» на користь середніх і малих підприємств. Такі тенденції характерні практично для всіх видів економічної діяльності в Україні.

Структура промислових підприємств за розмірами є такою: великі – 0,7%, середні – 11,3, малі – 88%. Загалом на промисловість припадає понад 58% великих, 11,4% малих, 30,1% середніх підприємств від загальної кількості по економіці.

Зміни кількісних та структурних показників підприємств у промисловості України у 2010-2015 рр. наведено в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Кількість та структура підприємств (за розмірами)
у промисловості України

Рік	Частка підприємств відповідної групи (за розміром), %			Усього підприємств, од.	Із них великих, од.
	великі	середні	малі		
2015*	0,5	10,9	88,6	42916	230
2014*	0,7	11,3	88,0	42187	289
2013	0,8	11,3	87,9	49130	382
2012	0,9	13,4	85,7	43356	410
2011	0,9	12,6	86,5	47479	407
2010	0,7	12,8	86,5	47827	347

* Без урахування результатів діяльності банків, бюджетних установ, АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

Кількість активних підприємств у промисловості України за останні роки має спадний тренд (табл. 2.3).

Показники динаміки промислового виробництва України наведено в табл. 2.4.

Серед видів діяльності найбільше зниження виробництва у 2014-2015 рр. зафіксовано в добувній промисловості – на 13,7 та 14,2% відповідно. У 2015 р. намітилося призупинення негативних тенденцій у промисловому виробництві.

Таблиця 2.3

Динаміка кількості активних підприємств у промисловості
України у 2012-2015 рр.¹

Вид промислової діяльності	Кількість активних підприємств станом на			
	01.11.2015	01.11.2014	15.11.2013	15.11.2012
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів (В), од.	1523	1855	2044	1733
Переробна промисловість (С), од.	36662	39198	42224	40874
Разом (В+С), од.	38185	41053	44268	42607
Частка промисловості (В+С) в загальній кількості активних підприємств в економіці, %	6,1	6,5	6,6	6,8

¹ Дані наведено без урахування АР Крим та м. Севастополя.

Таблиця 2.4

Індекси промислової продукції за видами діяльності
у 2011-2016 рр., % до попереднього року¹

Вид промислової діяльності	2011	2012	2013	2014	2015	I півріччя 2016
Промисловість (В+С+D)	108,0	99,3	95,7	89,9	87,0	102,0
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів (В)	106,7	101,5	100,8	86,3	85,8	100,4
Переробна промисловість (С)	109,7	98,0	92,7	90,7	87,4	103,4
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (D)	103,1	100,9	98,9	93,4	88,0	99,6

¹ 2011-2014 рр. – без урахування АР Крим і м. Севастополя;

2015-2016 рр. – без урахування АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

Динаміка обсягів виробництва за основними групами в січні-червні 2016 р. (порівняно із січнем-червнем 2015 р.) індекси промислової продукції продемонстрували переважно додатні значення, крім енергетичного сектору – 99,6% [41]. Тобто у 2016 р. почалося деяке зростання обсягів промисло-

вого виробництва (табл. 2.5). Однак, з огляду на показники їх скорочення в попередні роки, такі темпи є вельми низькими.

Таблиця 2.5

Індекси промислової продукції за основними промисловими групами у 2014-2016 рр., % до попереднього періоду ¹

Вид промислової діяльності	2014	2015	I півріччя 2016 до I півріччя 2015	Довідково: I півріччя 2015 до I півріччя 2014
Промисловість	89,9	87,0	102,0	80,0
Товари проміжного споживання	91,6	90,6	103,3	84,5
Інвестиційні товари	79,7	85,3	103,3	74,9
Споживчі товари короткострокового використання	101,7	89,0	100,6	87,0
Споживчі товари тривалого використання	88,7	80,8	98,6	75,1
Енергія	85,5	81,8	100,7	72,6

¹ 2014 р. – без урахування АР Крим і м. Севастополя;

2015-2016 рр. – без урахування АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

У 2015 р. найвищою серед обраних для порівняння країн є частка промисловості у структурі ВВП Китаю – 40,5% та Білорусі – 40,1%, що вище від досягнутого Україною рівня на 14,6 та 14,2 в.п. відповідно. Близько третини ВВП виробляють промислові комплекси Польщі – 33,5%, Казахстану – 33,2, Російської Федерації – 32,6 та Німеччини – 30,4%. У США, Великобританії та Франції на частку промисловості припадає близько 1/5 ВВП. Молдова і Грузія, які одночасно з Україною підписали Угоду про асоціацію з Європейським Союзом та визнані Європейським парламентом як такі, що мають перспективу членства в разі виконання відповідних критеріїв, за показником частки доданої вартості промисло-

вості у структурі ВВП відстають від України на 8,0 і 1,4 в.п. відповідно.

В Україні експерти часто наголошують на проблемі деіндустріалізації економіки, посиляючись на наявну тенденцію до зниження частки промисловості у структурі ВВП країни [42-44]. Однак слід зазначити, що така тенденція спостерігається не лише в Україні. Вона має місце й у промислово розвинутому Китаї (зменшення частки доданої вартості промисловості у структурі ВВП на 7 в.п. за період з 2006 по 2015 р.), Росії та Казахстані (зменшення на 4,6 та 8,9 в.п. відповідно), США (на 1,7 в.п.) та ін. Зросла частка доданої вартості промисловості у структурі ВВП лише у Молдові (на 2,4 в.п.), наявні незначні коливання вбік збільшення в Польщі та Німеччині (на 0,8 та 0,3 в.п. відповідно).

Упродовж останніх років стрімко знижується частка доданої вартості, створеної у промисловості у структурі ВВП України, що є свідченням деіндустріалізації економіки. Так, згідно з даними Світового банку (СБ) протягом останнього десятиліття (з 2006 по 2015 р.) частка доданої вартості, створеної у промисловому комплексі України, знизилася на 10 в.п. і в 2015 р. склала 25,9% ВВП [45]. У I кварталі 2016 р. у промисловості України було створено доданої вартості на суму 92,5 млрд грн, що дорівнює 20,4% ВВП, у тому числі за видами діяльності: добувна промисловість і розроблення кар'єрів – 20,9 млрд грн, або 4,6%; переробна промисловість – 54,6 млрд грн, або 12,1%; постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – 17,1 млрд грн, або 3,8% [46]. За даними Державної служби статистики України зростання обсягу доданої вартості у I кварталі 2016 р. порівняно з I кварталом 2015 р. склало: у добувній промисловості та розробленні кар'єрів – 5,2%; у переробній промисловості – 6,9; у сфері постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – 1,5% [46].

На рис. 2.3 наведено рівні частки доданої вартості промисловості у структурі ВВП України порівняно з провідними

промислово розвинутими країнами світу, окремими країнами ЄС та окремими країнами Митного союзу ЄАЕС.

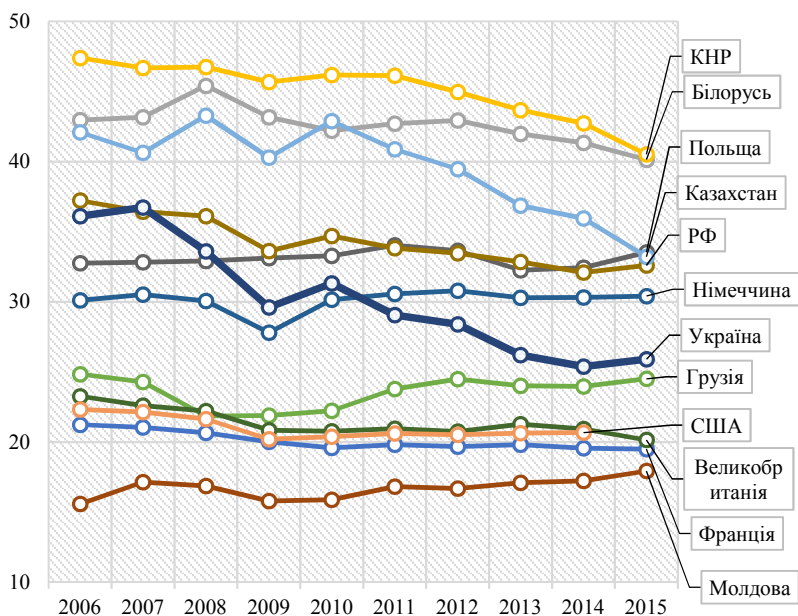

Рис. 2.3. Показники промисловості та доданої вартості, % ВВП

У табл. 2.6 наведено валову додану вартість на 1 зайнятого у промисловості ряду країн світу.

Порівняння обсягів доданої вартості промисловості України і наведених вище країн у розрахунку на 1 зайнятого у промисловості вказує на значне, більше ніж десятикратне, відставання України за цим показником від США й економічно розвинутих країн ЄС, таких як Німеччина, Великобританія та Франція. За рівнем доданої вартості в розрахунку на 1 зайнятого промисловість України відповідає промисловості Китаю, а такі країни, як Російська Федерація, Казахстан, Білорусь, випереджають Україну за цим показником. Не стіль-

Таблиця 2.6
Валова додана вартість у промисловості (у розрахунку на 1 зайнятого у промисловості)
у постійних цінах 2010 р., дол. США¹

Країна	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
ЄС	114 497,92	115 097,19	112 757,05	108 490,10	118 397,98	120 867,76	120 163,56	120 687,63	121 601,46
Білорусь	н/д	н/д	н/д	23 707,28	25 972,56	27 564,41	28 524,07	27 846,12	н/д
КНР	7 533,83	8 588,16	9 634,10	10 591,30	11 887,50	12 254,64	н/д	н/д	н/д
Франція	141 529,01	145 252,24	140 018,75	135 750,28	138 855,35	140 760,20	141 306,61	147 142,44	150 499,55
Німеччина	139 694,53	139 900,05	138 632,47	121 865,10	140 843,11	143 760,09	145 779,34	144 306,09	146 637,58
Молдова	9 321,27	9 137,79	8 762,93	7 524,22	8 897,21	9 724,60	10 146,43	11 402,99	н/д
Польща	45 611,67	46 306,47	44 097,98	45 773,21	50 221,48	53 680,17	54 304,64	54 090,45	56 146,78
Російська Федерація	35 114,89	35 471,44	36 261,19	35 029,88	36 921,00	38 307,29	38 897,61	39 148,91	39 326,37
Україна	13 419,43	14 961,82	14 419,40	10 850,19	11 754,78	13 486,27	13 351,63	13 244,12	10 789,30
Великобританія	119 206,46	119 627,59	115 670,71	119 762,43	128 220,88	127 625,07	122 108,00	121 697,92	121 448,64
Казахстан	51 873,53	52 828,89	52 323,53	52 013,72	53 900,02	53 610,96	52 489,09	52 202,89	н/д
США	156 367,75	159 984,99	160 123,92	177 728,78	190 108,51	н/д	н/д	н/д	н/д

¹ Розраховано за джерелом [47].

ки скорочення частки промисловості у структурі ВВП України має викликати занепокоєння, скільки проблема її низької ефективності загалом при низькій продуктивності праці зокрема.

У 2015 р. баланс збитків підприємств досяг 17,2% ВВП країни. Найбільші обсяги збитків одержано у промисловості у 2014 р. – 523,58 млрд грн.

З 2012 по 2015 р. знижується показник рентабельності операційної діяльності підприємств. Її максимальне значення (4,7%) припадає на 2011 р., а мінімальне (0,8%) – на 2015 р.

Протягом 2012-2014 рр. простежується різке скорочення капітальних інвестицій (рис. 2.4), у 2015 р. обсяг інвестицій збільшився на 24,5%.

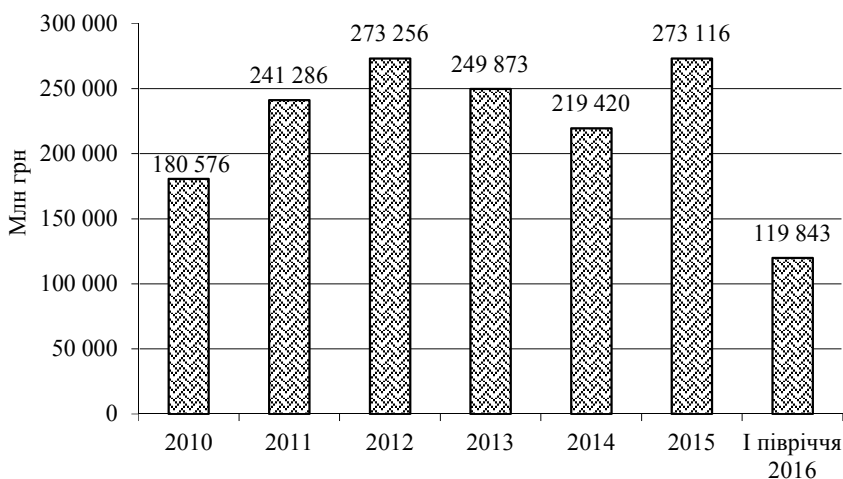

Рис. 2.4. Динаміка капітальних інвестицій у промисловості у 2010-2016 рр.

У структурі капітальних інвестицій зменшилася частка інвестицій [40] (табл. 2.7) у добувну промисловість (з 27,55% у 2010 р. до 21,06% у 2015 р.). Відбулося зменшення частки

інвестування у підприємства переробної промисловості (з 54,44% у 2010 р. до 52,73% у 2015 р.).

Таблиця 2.7

Структура капітальних інвестицій за видами промислової діяльності у 2010-2016 рр., %

Вид промислової діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	I пів-річчя 2016
Промисловість	100	100	100	100	100	100	100
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	27,55	28,07	24,34	22,16	23,20	21,07	20,02
Переробна промисловість	54,44	53,55	46,15	45,83	49,25	52,73	53,71
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	16,76	17,12	27,71	30,04	26,55	24,35	24,69
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	1,25	1,26	1,80	1,97	1,00	1,85	1,57

Головним джерелом капітальних інвестицій виступають власні кошти підприємств та організацій (у 2015 р. – 67,50%, у I кварталі 2016 р. – 72,2%, що на 5,02 в.п. більше, ніж у 2015 р. за аналогічний період).

Підсумки діяльності промислових підприємств наведено на рис. 2.5. Згідно з цими даними до 2014-2015 рр. мало місце зниження результатів виробництва у промисловості, що спричинило зменшення ефективності національної економіки, втрату конкурентних позицій України на світових ринках.

2.2. Галузева структура та структурні зрушення

У промисловості України протягом тривалого періоду не спостерігається відчутних структурних змін, які могли б ілюструвати реальні процеси системної трансформації виробництва, адекватні вимогам часу та світовим трендів розвитку.

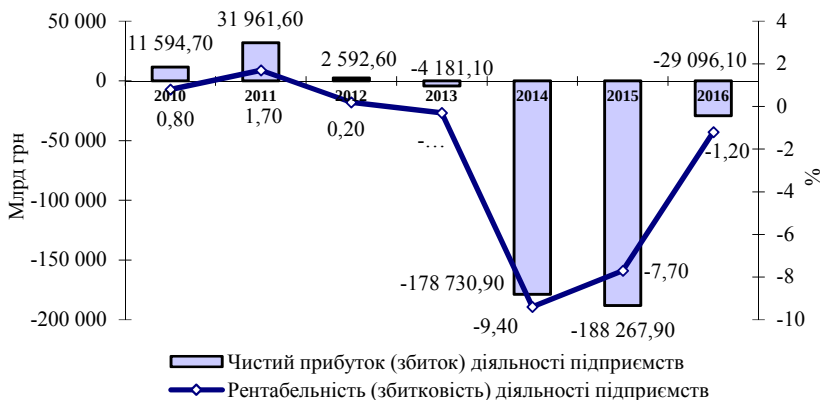

Рис. 2.5. Чистий прибуток (збиток) і рентабельність (збитковість) операційної діяльності промислових підприємств

Слід звернути увагу на такі явища у структурі промислового виробництва України:

відносне збільшення частки енергетичних галузей у 2010-2015 рр. – майже чверть загального обсягу продукції у поточних цінах;

зростання частки виробництв, пов'язаних зі споживчим внутрішнім ринком (харчова галузь);

відносне скорочення обсягів переробної промисловості;

низька частка машинобудування зі спадними трендами по основних виробництвах.

Ключовими чинниками щорічних структурних коливань є цінова динаміка на промислову продукцію та зовнішня кон'юнктура (наприклад, для металургійної та хімічної галузей-експортерів). Щодо енергетичного сектору, то ситуація залежить від тарифної політики та його інституційних особливостей.

У структурі реалізованої продукції по основних промислових групах (за даними I півріччя 2016 р. [48]) зберігається висока частка товарів проміжного споживання (36,3%), енергії (32,2%) та споживчих товарів короткострокового ви-

користання (23,7%). Інвестиційна продукція (6,4%) та споживчі товари тривалого використання (0,9%) становлять незначну частку реалізованої промислової продукції.

Найбільш орієнтованими на зовнішній ринок залишаються (у відсотках реалізованої на експорт продукції в її загальному обсязі): металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин та устаткування (63,7); видобуток металевих руд (57,6); текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів (46,3); виробництво меблів, іншої продукції (41,3); виготовлення виробів із деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність (35,9). Досить високою є частка експортованої продукції у машинобудуванні (52,2%), у тому числі у виробництві автотранспортних засобів – понад 65%, виробництві електричного устаткування – майже 40%. Близько чверті виробленої продукції потрапляє на експорт у харчовій галузі (25,7%) та виробництві хімічних речовин і хімічної продукції (25,9%).

За ознакою територіального розташування промислове виробництво України також має досить значні диспропорції, зумовлені традиційною спеціалізацією областей і потенційними можливостями окремих галузей. До першої трійки областей із найвищою часткою обсягів промислової продукції в загальному виробництві по Україні входять Дніпропетровська (18,5%), Донецька (11,5%), Запорізька (8,0%). Наочним є зв'язок цих областей із металургійною галуззю. Області зі спеціалізацією на машинобудівних виробництвах, насамперед Харківська (7,2%) та м. Київ (8,8%), складають «другий промисловий ешелон». Усі інші області мають структурну «вагу» в межах від 0,5% (Чернівецька) до 6,9% (Полтавська), переважно 1-3%.

Таким чином, як на загальну динаміку промислового виробництва в Україні, так і на його структурні характеристики суттєво впливають кон'юнктура зовнішнього ринку та зовнішня ділова активність зарубіжних економік. Галузеві структурні пропорції свідчать про відсутність чіткої стратегії

розвитку промислового виробництва. Територіальна структура української промисловості відображає її «історичну генезу» як орієнтованої на сировинні та низькопереробні виробництва з концентрацією біля родовищ природних ресурсів. Промисловість не визначена серед системних реформ.

Згідно з бюджетом на 2017 р. ключовими напрямками системних реформ є обороноздатність, дипломатія, соціальні стандарти, освіта, охорона здоров'я, АПК, дорожня інфраструктура, культура [49]. Отже, промисловість випадає із сфери системних реформ, хоча в цьому є нагальна необхідність. За даними Держкомстату України за 9 місяців 2016 р. індекс цін виробництва склав 122,1% [50], тобто має місце реальна загроза подальшого зростання цінової складової інфляції. При тому, що за цей самий період 2016 р. сума несплаченої заробітної плати склала 1902,3 млн грн, безробіття зросло до 9,8% (І квартал 2016 р.), це вкрай негативно впливає на стан внутрішнього ринку [40].

Слід відзначити, що за січень-серпень 2016 р. дещо поліпшилися фінансові результати діяльності підприємств. За цей період (8 місяців) фінансові результати підприємств до оподаткування (за виключенням малих підприємств і підприємств сільськогосподарських) дали позитивний результат. Прибутково працювали 65% підприємств, отримавши прибуток 187,2 млрд грн, що на 9,2% більше, ніж у відповідний період 2015 р. Частка збиткових підприємств зменшилася на 7,7 в.п. і склала 34,6%, отримавши збитки 124,2 млрд грн, що у 3,2 раза менше, ніж за січень-серпень 2015 р. За I півріччя 2016 р. у цілому по промисловості одержано позитивний фінансовий результат 62,9 млрд грн, у той час як за відповідний період 2015 р. промисловість України зазнала збитків 224,5 млрд грн. Найбільше збиткових підприємств мають галузі промисловості (36,5%), будівництво (35,8%), інформації та телекомунікації (35,6%).

На фінансові результати вплинуло зростання цін виробників, а також припинення діяльності частини збиткових підприємств. Визнанням у формуванні фінансового результату

економіки промисловості та її підприємств є показник створеної доданої вартості (ДВ), на який впливає рівень заробітної плати та прибуток.

Валова додана вартість (ВДВ) значною мірою обумовлює стан внутрішнього ринку, рівень доходу населення, можливості розвитку економіки, промисловості, підприємств.

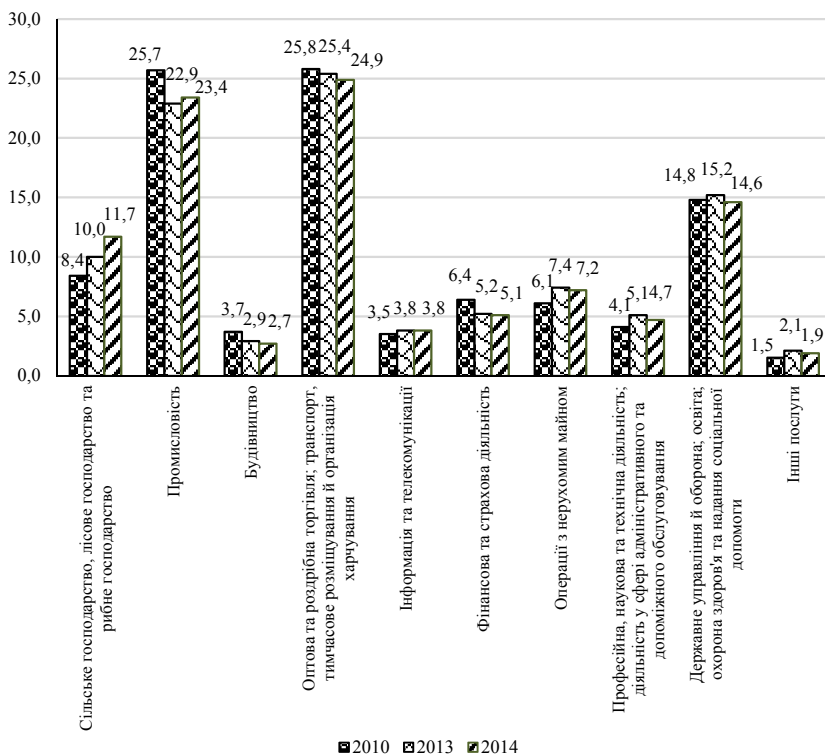
Можливості розширеного відтворення в економіці визначаються фінансовим станом суб'єктів ринкових відносин, які базуються на здатності створення достатнього рівня ДВ і ВДВ. Останній є найважливішим індикатором економічної результативності та ефективності промисловості як складової національної економіки.

Як продуцент ВВП в економіці, протягом 2010-2014 рр. промисловість дещо поступилася своїми позиціями – на це вказує спадна динаміка промислової частки в загальноекономічному обсязі валової доданої вартості (рис. 2.6).

Наведені дані ілюструють тенденцію випереджального скорочення фізичних обсягів доданої вартості у промисловості порівняно з економікою в цілому, а також стосовно випуску промислової продукції. Вона з 2012 р. спостерігається по всіх агрегованих галузях промисловості. Це свідчить про зниження ефективності промислової діяльності, ідентифікація причин якого потребує спеціальних досліджень. Утім основним чинником, безумовно, є зростання обсягів виробничих витрат (проміжного споживання) унаслідок технологічної відсталості та відповідно зниження продуктивності праці.

Отже, зменшення частки промисловості у ВДВ в економіці зумовлене переважно фактором зниження ефективності виробництва, а не скорочення його масштабів (хоча воно також мало свій вплив). Це є принциповим питанням у контексті такого стратегічного напрямку неоіндустріалізації, як включення в ефективні глобальні ланцюжки доданої вартості (GVCs). Така динаміка ВДВ робить промисловість України

непривабливою для ТНК, які виступають головними суб'єктами формування виробничих GVCs.

2014 р. – без урахування АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО

*Рис. 2.6. Структура валової доданої вартості за видами економічної діяльності в Україні у 2010-2014 рр., %
(складено за даними джерела [40])*

Індекси фізичних обсягів ВДВ у промисловості України у 2010-2015 рр. наведено в табл. 2.8.

Доцільно звернути увагу і на структуру промислової ВДВ.

Таблиця 2.8

Індекси фізичних обсягів ВДВ у промисловості України
у 2010-2015 рр., % до попереднього року¹

Вид промислової діяльності	2010*	2011	2012	2013	2014	2015
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	104,6	109,3	100,2	96,9	84,6	85,7
Переробна промисловість	104,6	103,3	97,7	90,1	91,4	86,3
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	104,2	106,0	99,0	96,4	91,5	88,3
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	135,7	102,3	78,3	95,1	87,7	89,5
Довідково: валова додана вартість в основних цінах (економіка)	104,2	104,9	100,5	100,5	93,3	91,1

¹ Складено за даними джерела [40].

* За 2010-2013 рр. дані наведено без урахування АР Крим і м. Севастополя; за 2014 р. – також без частини зони проведення АТО.

Провідним продуцентом ВДВ у промисловості залишається переробна галузь (табл. 2.9). Утім від чверті до третини промислової доданої вартості припадає на добувний сектор. Це свідчить про збереження досить виразної сировинної орієнтації промисловості України.

Структура промислової ВДВ за доходами також змінюється: частка валового прибутку, змішаного доходу зростає, а оплати праці – відповідно зменшується. Аналогічні зміни спостерігаються і в більшості інших країн, особливо після кризи 2008-2009 рр. (у середньому в межах 2-3 в.п.).

Водночас слід урахувати, що оплата праці в Україні і без того перебуває на досить низькому рівні. Також з огляду на загальний рівень промислового розвитку в Україні та абсолютні обсяги створеної вартості, подальше відносне скорочення оплати праці матиме негативні соціально-економічні наслідки.

Таблиця 2.9

Валова додана вартість за видами промислової діяльності у 2010-2015 рр. (у фактичних цінах), % до загального обсягу ВДВ у промисловості¹

Вид промислової діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	26,8	30,4	27,3	28,1	24,9	24,4
Переробна промисловість	60,4	55,3	58,2	57,2	61,0	61,6
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	12,8	14,3	14,5	14,7	14,1	14,0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

¹ Розраховано за даними джерела [40].

На рис. 2.7 наведено динаміку чисельності збиткових промислових підприємств (великих, середніх та малих).

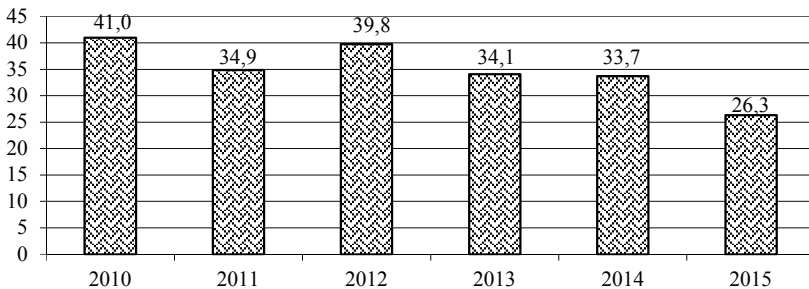

Рис. 2.7. Частка збиткових промислових підприємств України за видами економічної діяльності у 2010-2015 рр., %

На основі статистичних даних Держкомстату України згруповано та наведено частки збиткових підприємств за 2010-2015 рр. За останні роки найбільша частка збиткових промислових підприємств спостерігається у 2010 р. – 41,3%.

Таким чином, промислове виробництво в Україні за основними динамічними та структурними показниками перебуває у досить критичному стані, який є малоспівставним із

країнами, що розвиваються. Нинішня ситуація зумовлена інтегральним впливом чинників історичного (пострадянська економічна спадщина), трансформаційного (становлення ринкової моделі) та надзвичайного характеру (військово-політичний конфлікт на Донбасі).

Виявлені проблеми характерні для промисловості України вже досить тривалий час, що свідчить про їх зумовленість системними чинниками. Це слід розглядати як суттєвий аргумент на користь неоіндустріалізації як новітньої моделі економічного розвитку в умовах розгортання нових викликів національного та глобального масштабу.

За характеристиками нинішніх втрат промислового виробництва (в обсягах продукції, галузевій структурі, ефективності) *у національній концепції неоіндустріального розвитку має домінувати напрям комплексного промислового відродження – реіндустріалізація з чіткою орієнтацією на пріоритетність технологічного та структурного оновлення.*

2.3. Інституціональні перетворення та трудовий потенціал

Певний вплив на показники економіки промисловості мають форми власності суб'єктів господарської діяльності.

Більшість економістів стверджують, що сучасна економіка розвинутих країн – це соціалізована капіталістична економіка, у якій не лише проголошена рівність усіх форм власності, але і реально близькі кількісні виміри. Так, близьким до оптимального співвідношення форм власності у змішаній сучасній капіталістичній економіці є таке: суспільна (державна) власність – 35-45%, приватна власність – 20-35%, трудова загалом (колективна, сімейна, індивідуальна) – не менше 10%.

В Україні в результаті шокової приватизації та наступних дій доведено приватну власність до 90-92%, у власності держави залишилося близько 8%, майже відсутні народні підприємства.

Значна кількість теоретиків і практиків вважають, що структура економіки за власністю має бути змінена та наближена до оптимальної.

Для вирішення цього завдання можна використати декілька напрямів.

Оскільки приватизація 90-х років ХХ ст. була мало легітимною, а більшість приватизованих підприємств працює неефективно, то виникає питання: «Як приватне підприємство роками може працювати збитково, а його власник навіть офіційно показує зростання свого багатства?». Про це свідчать як особисті декларації доходів таких власників, так і їх розсекречені особисті рахунки в банках країн, що використовують офшорні зони.

Наведення ладу у відносинах власності на засоби виробництва доцільно починати з перевірки виконання власниками приватизованих підприємств планів приватизації та проектів оновлення, модернізації приватизованих підприємств. Якщо вони не виконуються, то рішення щодо приватизації можуть бути змінені.

Іншою, відносно новою формою зміни власності та підвищення ефективності виробництва стає публічно-приватне партнерство (ППП). Воно засноване на використанні моделі державного регулювання, де держава створює умови і стимули для розвитку бізнесу на засадах партнерства, тобто рівноправного діалогу, й одночасно виконує свої традиційні обов'язки у процесі суспільного відтворення.

Незважаючи на великий потенціал, публічно-приватне партнерство не набуло широкого застосування в Україні. PPP здебільшого реалізується у формі концесії та спільної діяльності без залучення бюджетних коштів. За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, за три

квартали 2013 р. функціонувало 227 проектів, на кінець 2014 р. – 243, станом на 1 січня 2016 р. – 177. Дані за 2015 р. свідчать, що кількість проектів PPP порівняно з попереднім роком зменшилася на 27%. Основними причинами, що вплинули на показники реалізації публічно-приватного партнерства у 2015 р., є несприятливий інвестиційний клімат, зумовлений політичною та макроекономічною нестабільністю; недосконалість нормативно-правового регулювання відносин публічно-приватного партнерства; відсутність ефективних механізмів державної підтримки. Показово, що більшість проектів публічно-приватного партнерства використовуються у сферах виробництва суспільних благ і надання публічних послуг, виробництва природно-монопольних галузей (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Сфери застосування публічно-приватного партнерства
в Україні [52-54]

Сфера	Кількість проектів, од.			
	2013 р.		2014 р.	2015 р. (станом на 01.01.2016 р.)
	I-II квартали	I-III квартали		
1	2	3	4	5
Збір, очищення та розподілення води	71	56	79	30
Виробництво, транспортування і постачання тепла	32	-	7	6
Будівництво та/або експлуатація автострад, доріг, залізниць, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури	16	14	17	16
Туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт	9	-	1	1

Закінчення табл. 2.10

1	2	3	4	5
Пошук, розвідка родовищ корисних копалин та їх видобуток	8	-	3	1
Оброблення відходів	7	117	116	112
Охорона здоров'я	3	-	-	-
Виробництво, розподілення та постачання електричної енергії	3	-	5	5
Управління нерухомістю	-	-	2	2
Забезпечення функціонування зрошувальних і осушувальних систем	-	-	1	-
Інші	11	40	12	4
Усього	160	227	243	177

Однак, як зазначає голова Українського центру сприяння публічно-приватному партнерству І. Запатріна, реалізовані проекти лише за назвою можна віднести до ППП, оскільки фактично всі вони сформовані за ідеологією державних закупівель і не передбачають будь-яких серйозних інвестиційних вкладень [51].

Оцінка динаміки та галузевої диференціації інвестування у проекти публічно-приватного партнерства доводить наявність суттєвого відставання розвитку ППП в Україні від європейських та світових ринків. Такий стан обумовлений переважно існуванням проблемних питань в інституціональному забезпеченні публічно-приватного партнерства [55].

Незважаючи на різноманітність в Україні форм господарювання, більша кількість штатних працівників зайняті в акціонерних товариствах (табл. 2.11). Станом на 2015 р. у добувній промисловості їх частка склала 39,5%, ще близько 40% працювали у філіях. Лише 7% працівників добувної промисловості зайняті на державних підприємствах, а в ТОВ та приватних підприємств (переважні організаційні форми середнього та малого бізнесу) зайнято менше 10% промислового персоналу. У переробній промисловості частка зайнятих

в акціонерних товариствах становить 41,6%, на державних підприємствах – лише 6%. У переробній промисловості більш поширеною є зайнятість у товариствах з обмеженою відповідальністю.

Таблиця 2.11

Розподіл штатних працівників підприємств
за організаційно-правовими формами господарювання ¹

Показник	Добувна промисловість і розроблення кар'єрів				Переробна промисловість			
	2010*	2012*	2014	2015	2010*	2012*	2014	2015
Середньооблікова кількість штатних працівників, тис. чол.	432,4	421,6	309,2	254,9	1828,3	1777,0	1511,1	1339,5
У тому числі за формами господарювання, %:								
державні підприємства	8,2	7,6	9,1	7,4	6,2	5,9	5,8	6,1
комунальні підприємства	0,1	0,0	0,0	0,0	0,3	0,4	0,1	0,1
акціонерні підприємства (до 2012 р. – відкриті акціонерні товариства)	29,4	9,6	29,2	39,5	32,2	5,6	41,5	41,6
товариства з обмеженою відповідальністю	6,1	10,9	10,9	9,4	28,1	32,0	36,5	38,3
філії (інші виокремлені підрозділи)	48,4	45,0	37,8	38,5	3,9	4,3	5,0	4,3
приватні підприємства	0,6	0,5	0,5	0,4	4,2	4,2	4,0	4,1
інші організаційно-правові форми	7,2	26,4	12,5	4,8	25,1	47,6	7,1	5,3

¹ Складено за даними статистичного збірника «Праця України» за відповідні роки.

* З метою співставлення показників виключені дані щодо АР Крим та м. Севастополя за 2010 та 2012 рр.

Стан життєдіяльності працівників на підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання визначається умовами праці та рівнем їх соціального захисту. Найвищий рівень дотримання прав працівників спостерігається на державних підприємствах. На більшості підприємств недержавної форми власності має місце порушення соціально-трудових прав працівників, де розповсюдженими є тіньова зайнятість й оплата праці.

На розподіл трудового потенціалу впливає рівень технологій галузей і підприємств.

У низькотехнологічних видах промислової діяльності питома вага зайнятих становить близько 62,0-65,0%, при цьому в загальному обсязі промислового виробництва їх частка складає лише 53,2%. Визначене співвідношення свідчить про низький рівень продуктивності праці, який склався саме за цими видами діяльності (добувна промисловість, частина підприємств металургійної та харчової промисловості та ін.).

У цілому за даною групою промислової діяльності середньооблікова чисельність зайнятих за 2010-2015 рр. знизилася на 26%, при цьому найбільш суттєве скорочення склалося за видами діяльності «видобуток кам'яного та бурого вугілля» (на 46,3%), «виробництво коксу; продуктів нафтопереробки» (на 37,3%), а також у цілому по добувній промисловості та розробленню кар'єрів (на 35,1%). Такі суттєві обсяги падіння чисельності зайнятих за цими видами діяльності в основному обумовлені загальним падінням промислового виробництва в 2014-2015 рр. у зв'язку з виключеними з обліку промислових підприємств, розташованих на території АР Крим та Донбасу.

Продуктивність праці за реалізованою продукцією (у цінах 2010 р.) у розрахунку на одного штатного працівника свідчить, що в сукупності за цією групою видів промислової діяльності суттєвих змін за останні роки не відбулося. Наявність низького технологічного укладу консервує рівень про-

дуктивності праці. Так, за цією групою незначне зростання продуктивності праці у 2012 р. змінюється падінням, і в 2015 р. її рівень знову дорівнює значенню 2010 р.

Зростання продуктивності праці окремих підприємств обумовлене не технологічними змінами, а зростаючим попитом на продукцію даних виробництв і зростанням цін. Наприклад, так сталося у добувній промисловості, де вона зросла на 25%.

Група видів промислової діяльності із середньо-високим технологічним рівнем включає три основних види: «виробництво хімічних речовин і хімічної продукції», «виробництво гумових і пластмасових виробів та іншої неметалевої продукції» та «виробництво електричного устаткування». Стан, розвиток і використання трудового потенціалу за цими видами промислової діяльності в цілому характеризуються спадною тенденцією як за загальною чисельністю зайнятих, так і за показниками продуктивності праці. При загальному падінні середньооблікової чисельності штатних працівників на 22,8% їх питома вага в загальному обсязі зайнятих у цілому по промисловості залишилася на рівні 11,0%. (табл. 2.12). Однак різні галузі даної групи демонструють протилежну динаміку, що вказує на відмінність якісних характеристик розвитку.

Динаміка показників хімічної галузі свідчить про відсутність суттєвих якісних змін, пов'язаних із використанням трудового потенціалу (ТП). За досліджуваний період тут скоротилася як чисельність персоналу (на 22%), так і продуктивність праці.

У сфері виробництва електричного устаткування у 2015 р. при скороченні чисельності зайнятих на 12% продуктивність праці залишилася на рівні 2010 р., однак вона значно знизилася відносно 2011 р., що вказує на погіршення використання ТП.

Протилежна тенденція спостерігається за видом діяльності «виробництво гумових і пластмасових виробів», де

Таблиця 2.12

Тенденції зміни показників використання робочої сили
на виробництвах із середньо-високим технологічним рівнем
у 2010-2015 pp.¹

Вид промислової діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1. Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції:						
середньорічна облікова чисельність штатних працівників, тис. чол.	85	82	78	75,6	63,8	68,4
% до 2010 р.	100	96,5	91,8	88,9	75,1	80,5
продуктивність праці, тис. грн	417,7	536,6	541,6	464,3	471,1	370
% до попереднього року	-	128,2	101,7	85,7	101	78,4
% до 2010 р.	100,0	128,2	129,6	111,1	112,8,6	88,5
2. Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої мінеральної продукції:						
середньорічна облікова чисельність штатних працівників, тис. чол.	160	156	153	138	129	114,8
% до 2010 р.	100,0	97,5	95,6	90,2	93,5	89,0
продуктивність праці, тис. грн	289,3	336,4	321,4	347,7	339,3	351,8
% до попереднього року	-	116,3	95,5	108,2	97,6	103,7
% до 2010 р.	100,0	116,3	111,1	120,2	117,3	121,6
3. Виробництво електричного устаткування:						
середньорічна облікова чисельність штатних працівників, тис. чол.	62	61	58	58	61	54,5
% до 2010 р.	100,0	98,4	93,5	93,4	98,4	87,9
продуктивність праці, тис. грн	261,2	341,4	305,1	287,0	275,2	267,2
% до попереднього року	-	130,7	89,4	94,1	95,9	97,1
% до 2010 р.	100,0	130,7	116,8	110,0	105,4	102,3
Усього: середньорічна чисельність штатних працівників, тис. чол.	308	299	289	274	264	237,7
% до 2010 р.	100,0	97,1	93,8	89,0	85,7	77,2
питома вага в загальній чисельності зайнятих у промисловості, %	11,1	10,9	10,7	10,6	11,5	11,1

¹ Розраховано за даними статистичного щорічника України та статистичного збірника «Праця України» за відповідні роки.

скорочення чисельності зайнятих на 11,0% за 2010-2015 рр. супроводжується зростанням продуктивності праці, і навіть її падіння у кризовому для галузі 2014 р. не змінило прогресивної тенденції.

Отже, «виробництво хімічних речовин і хімічної продукції» та «виробництва електричного устаткування» зберігають застарілу модель екстенсивного використання живої праці, а вид діяльності «виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої продукції» зорієнтований на сучасні моделі організації праці, обумовлені впровадженням нових технологій.

До видів промислової діяльності з високим технологічним рівнем відносять «виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів» та «виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції». Динаміка зміни основних показників обсягів трудового потенціалу та його ефективності (табл. 2.13) свідчить, що по цій групі склалися позитивні тенденції використання ТП. У фармацевтичній галузі, єдиній серед усіх видів промислової діяльності, збільшувалися як чисельність зайнятих (майже на 30%), так і продуктивність праці (на 6,5%). Слід відзначити, що після системної кризи галузь за рівнем продуктивності праці практично повернула свої позиції, які склалися станом на 2010 р. Починаючи з 2012 р. щорічні темпи приросту ефективності використання робочої сили зростали майже на 5,0%. Визначені закономірності обумовлені насамперед високим технологічним рівнем розвитку галузі. За видом діяльності «виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції» процеси формування та використання трудового потенціалу в основному відповідають закономірностям, характерним для високотехнологічних видів діяльності, коли зменшення чисельності зайнятих супроводжується одночасно суттєвим зростанням продуктивності праці. При зменшенні чисельності працівників на 28,6% продуктивність праці зросла на 67,4%. Однак скорочення обсягів виробництва в

даній сфері промислової діяльності за 2010-2014 рр. на 37% свідчить про глибоку стагнацію галузі та значну вірогідність втрати на перспективу можливості залучення до неї робочої сили.

Таблиця 2.13

Тенденції зміни показників використання робочої сили за видами промислової діяльності з високим технологічним рівнем у 2010-2015 рр.

Вид промислової діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і препаратів: середньорічна облікова чисельність штатних працівників, тис. чол.	17	19	21	23	22,1	22,05
% до 2010 р.	100,0	111,8	123,5	135,3	130,0	129,7
продуктивність праці, тис. грн	435,5	384,4	369,4	377,2	399,8	425,7
% до попереднього року	-	88,3	96,1	102,1	106,0	106,5
% до 2010 р.	100,0	88,3	84,80	86,6	91,8	97,7
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції: середньорічна облікова чисельність штатних працівників, тис. чол.	51	50	48	45	33	31,3
% до 2010 р.	100,0	98,0	94,1	88,2	64,7	61,4
продуктивність праці: тис. грн	137,4	143,8	150	160,0	217,9	229,8
% до попереднього року	-	104,7	104,3	106,7	136,2	105,5
% до 2010 р.	100,0	104,7	109,2	116,5	158,7	167,4
Усього: тис. чол.	68,0	69,0	69,0	68,0	55,1	53,35
% до 2010 р.	100,0	101,5	101,5	100,	84,0	78,5
Питома вага в загальній чисельності зайнятих у промисловості, %	2,45	2,52	2,55	2,63	2,4	2,5

Таким чином, лише в окремих галузях із середньо-високим (виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої продукції) та високим (фармацевтична промисловість) технологічними рівнями формується сучасна модель інтенсивного використання трудового потенціалу, пов'язана з підвищенням ефективності та продуктивності праці.

У цілому по промисловості розподіл чисельності зайнятих за видами промислової діяльності з різними технологічними рівнями (табл. 2.14) свідчить про негативну тенденцію динаміки структури зайнятих. За досліджуваній період частка зайнятих у низькотехнологічних видах промислової діяльності зросла на 3,1 в.п., а у сферах середньо-високого та високого технологічних рівнів залишилася незмінною і суттєво скоротилася у сферах машинобудування та автотранспортного виробництва. У 2015 р. лише 13,6% промислового персоналу було зайнято в галузях із високим та середньо-високим рівнями технологічності. У той же час необхідно відзначити,

Таблиця 2.14

Розподіл середньооблікової чисельності штатних працівників за технологічним рівнем промислової діяльності, % до загальної чисельності зайнятих у промисловості

Рік	За технологічними рівнями				Інші види діяльності*	Усього
	низький	середньо-низький	середньо-високий	високий		
2010	61,8	12,6	11,1	2,45	12,05	100,0
2011	61,4	12,3	10,9	2,52	12,88	100,0
2012	61,3	12,2	10,7	2,55	13,25	100,0
2013	61,9	11,9	10,6	2,63	12,97	100,0
2014	60,9	11,8	11,5	2,4	13,4	100,0
2015	64,9	12,3	11,1	2,5	9,2	100,0

*До інших видів діяльності віднесено «виробництво машин та устаткування, не віднесених до групувань» і «виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів».

що сучасні моделі організації трудової діяльності, інноваційні моделі розвитку трудового потенціалу, які забезпечують ефективність праці та її продуктивність, можуть бути забезпечені лише за умови збільшення частки видів діяльності з високим технологічним рівнем виробництва.

Динаміку рівня оплати праці в основних сферах промислової діяльності наведено в табл. 2.15. Ці дані свідчать, що рівень заробітної плати в цілому у промисловості є вищим порівняно із середнім по Україні: у 2010 р. він склав 115%, у 2015 р. – 114% до середнього по економіці.

Таблиця 2.15

Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності у промисловості, грн [56]

Вид діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015/ 2010, %	8 міся- ців 2016
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Україна	2250	2648	3041	3282	3480	4195	186	4944
Промисловість	2 578	3 119	3 497	3 774	3 988	4 789	186	5645
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	3 570	4 417	4 923	5 289	5 445	6 164	173	7134
У тому числі: видобуток кам'яного та бурого вугілля*	3 798	4 768	5 198	5 716	5 597	5 944	157	7129
Переробна промисловість	2 288	2 771	3 097	3 311	3 570	4 477	196	5317
У тому числі: виробництво харчових продуктів, напоїв, тютюнових виробів	2 145	2 554	2 896	3 117	3 337	4 184	195	4991
текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри, інших матеріалів	1 327	1 619	1 737	1 866	2 107	2 877	217	3575
виготовлення виробів із деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	1 873	2 238	2 552	2 811	3 020	3 717	198	4524
виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	3 265	3 732	4 025	4 377	4 798	6 181	189	6439
виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	2 359	2 929	3 540	3 640	3 971	4 988	211	5748

Закінчення табл. 2.15

1	2	3	4	5	6	7	8	9
виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	3 489	4 047	4 843	5 447	6 219	8 254	237	10784
виробництво гумових, пластмасових виробів, іншої неметалевої продукції	1 985	2 433	2 691	2 892	3 069	3 952	199	4956
металургійне виробництво; виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	2 889	3 530	3 871	4 150	4 682	5 645	195	6567
виробництво комп'ютерів, електричної та оптичної продукції	2 040	2 487	2 704	3 086	3 211	4 619	226	6539
виробництво електричного устаткування	2 095	2 541	2 762	3 026	3 159	3 870	185	4442
виробництво машин і устаткування, не віднесених до інших групувань	2 213	2 724	3 041	3 281	3 433	4 120	186	4770
виробництво автотранспортних засобів, причепів, напівпричепів, інших транспортних засобів	2 423	2 882	3 253	3 265	3 343	4 331	179	5129
виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин та устаткування	2 028	2 543	2 820	2 982	3 167	4 065	200	4982
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	3 043	3 609	4 134	4 524	4 885	5 462	179	6490
Водопостачання, каналізація, поводження з відходами	1 971	2 285	2 525	2 770	2 967	3 498	177	3949

*З урахуванням доплат за шкідливі умови праці.

В умовах інфляції динаміка номінальної заробітної плати не забезпечує зростання добробуту працівників промисловості. Тому важливо проаналізувати динаміку реальної заробітної плати, розрахованої з урахуванням індексу споживчих цін.

Наведені в табл. 2.16 дані свідчать, що споживчі ціни порівняно з 2009 р. зросли у 2 рази. Це позначилося на динаміці реальної заробітної плати. Її вартість у цілому по проми-

словості в цінах 2009 р. зростала до 2013 р., а у 2015 р. вона повернулася на рівень 2010 р.

Таблиця 2.16

Динаміка реальної заробітної плати за основними групами економічної діяльності у промисловості
(заробітна плата у цінах 2009 р.) у 2010-2015 рр., грн [57]

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015, % до 2010
Кумулятивний індекс споживчих цін, разів	1,079	1,153	1,163	1.164	1,429	2,001	185,4
Промисловість	2389	2705	3007	3242	2791	2393	100,2
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	3309	3831	4233	4544	3810	3080	93,1
Переробна промисловість	2120	2403	2663	2845	2498	2237	105,5
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	2820	3130	3535	3887	3418	2730	96,8
Водопостачання, каналізація, поводження з відходами	1827	1982	2171	2380	2076	1748	95,7

Низька заробітна плата не забезпечує реалізації ні відтворювальної, ні мотиваційної функцій. Вона не стимулює персонал до підвищення продуктивності праці, якісного виконання трудових функцій, підвищення професійної майстерності, зацікавленого ставлення працівника до розвитку підприємства. Отже, низька оплата праці гальмує розвиток трудового потенціалу промисловості, обумовлює велику плинність кадрів та втрату найбільш кваліфікованих і талановитих працівників, стає перешкодою для залучення молоді у промисловість.

Негативним явищем у сфері оплати праці є наявність заборгованості щодо її виплати, яка не зменшується (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Заборгованість щодо виплати заробітної плати за видами економічної діяльності у промисловості в 2015-2016 рр.

[58, с. 214]

Вид промислової діяльності	Станом на 01.01.2015, млн грн	Станом на 01.01.2016, млн грн	% до 01.01.2015	Частка штатних працівників, яким не виплачено заробітну плату, %
Усього по Україні	1 320,0	1 880,8	142,5	2,3
Промисловість	789,3	1 352,7	171,4	7,4
% до загальної заборгованості	59,8	71,9	120,2	
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	179,0	556,5	310,9	31,4
Переробна промисловість	535,1	659,2	123,2	3,7
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	30,3	42,3	139,8	1,9
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	44,9	94,7	210,8	12,0

Промисловість забезпечує основну частку заборгованості щодо заробітної плати по Україні: на початок 2015 р. – майже 60%, на початок 2016 р. – 72%. За рік заборгованість зросла у добувній промисловості у 3 рази, у водопостачанні – у 2 рази, у переробній промисловості – на 23%, однак саме тут було сконцентровано половину обсягу невиконаних заробітної плати у 2016 р., а в 2015 р. – 2/3 від загальної суми по промисловості.

Несвоєчасна виплата заробітної плати в умовах високої інфляції призводить до її знецінення та обмеженості поточного споживання, нагромадження боргів та зростання вартості життя для родин працівників. Це є одним із вагомих чинників посилення бідності та зростання соціального невдово-

лення населення й активізації протестної поведінки працюючих.

Важливим аспектом виробництва є умови праці. Статистичні дані свідчать, що частка працівників, які перебувають у несприятливих умовах праці, загалом по економіці дещо скоротилась, однак у промисловості їх частка зросла (табл. 2.18).

Таблиця 2.18

**Частка працівників, які працюють в умовах,
що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам,
за видами економічної діяльності, % [58, с. 241-243]**

Вид промислової діяльності	Частка працівників (станом на 31 грудня)			2015 до 2009
	2009	2013	2015	
Усього по економіці	27,8	29,5	26,0	93,5
Промисловість	35,0	35,8	35,3	100,9
Добувна промисловість	70,3	71,3	68,7	97,7
У тому числі: видобуток кам'яного та бурого вугілля	74,4	80,1	82,0	110,2
Переробна промисловість	27,8	27,7	29,2	105,0
У тому числі: виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	61,8	59,0	58,5	94,7
металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	51,7	52,8	57,7	111,6
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря*	30,5*	33,0	35,2	115,4
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами*	-	32,1	35,3	110,0

* У 2009 р. – виробництво та розподілення електроенергії, газу та води.

Більше 35% штатних працівників промисловості стикаються з несприятливими умовами праці, та їх частка не скорочується. Найбільш поширені несприятливі умови праці в добувній промисловості, де близько 70% працівників працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, а у вугледобувній промисловості їх частка перевищила 80% і зросла на 10%. У металургійній промисловості (57%) простежується тенденція до зростання у виробництві

коксу і продуктів нафтопереробки (58%), але має місце незначне скорочення.

Найбільш негативними чинниками впливу на умови праці у 2015 р. у розрізі видів промисловості є такі:

несприятливий мікроклімат (загалом по промисловості 16,8% зайнятих у несприятливих умовах праці відчували на собі його вплив, у добувній таких було 33,5%);

виробничий шум, ультразвук, інфразвук (20,3 та 44,2% відповідно);

хімічні речовини (промисловість – 15,8%, добувна – 28,8%);

важкість праці (промисловість – 13,3%, добувна – 33,7%);

напруженість праці (14,5 та 39,4% відповідно).

У 2015 р. в Україні нараховувалося 5851 потерпіла особа від нещасних випадків на виробництві, у тому числі у промисловості – 2952 особи (50,5%). Рівень травматизму у промисловості є найвищим: загалом по економіці – 0,7 чол. на 1000 зайнятих, у добувній промисловості – 4,6, у переробній – 1,1 чол. на 1000 зайнятих [59].

Сьогодні соціальна відповідальність – це і добровільна діяльність, і доповнення до господарської діяльності підприємства, метод управління бізнесом (рис. 2.8). Соціальна відповідальність вітчизняного бізнесу залишається низькою.

Наведені показники функціонування промисловості свідчать, що головною проблемою навіть економічно розвинутих країн є розвиток внутрішнього ринку, його конкурентність, насиченість товарами, наявність конкурентоспроможного споживача. Для розвитку внутрішнього ринку використовуються суб'єкти виробництва всіх форм власності та розмірів. Необхідні формування та підтримка середнього класу, створення нормального клімату бізнесових відносин тощо. Внутрішній ринок – це головна проблема держави, і його розвиток необхідний для нормального функціонування класу підприємців як сукупного виробника та капіталіста. Тобто

він, як індивідуальний (сім'я, група) капіталіст, змагається, конкурує з іншими капіталістами. Як член класу капіталістів, він разом з іншими капіталістами бореться за нормальні умови функціонування свого класу (сукупного капіталіста), а для цього розвиває (розвивають) внутрішній ринок, у міру його навантаження, також у сукупності, за допомогою держави як інституту сукупного капіталу вступають у боротьбу за своє місце на міжнародних ринках. У головних моментах у соціально орієнтованій капіталістичній державі інтереси капіталістів і найманих працівників співпадають, а класові протиріччя не досягають антагоністичного стану.

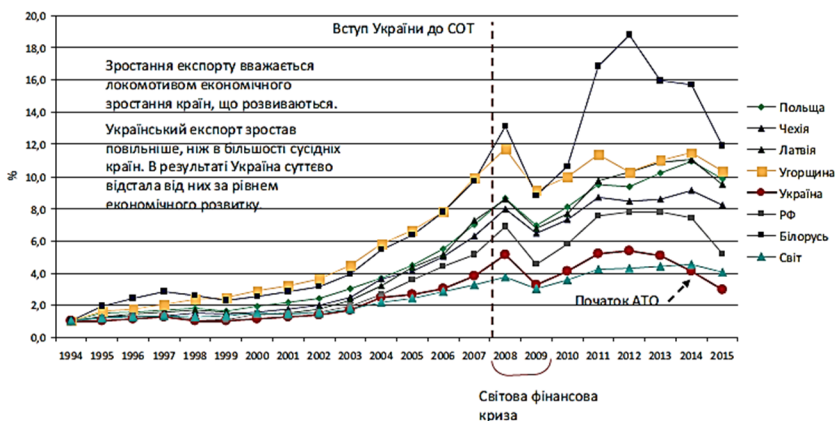
Рис. 2.8. Аргументи доцільності наявності корпоративної соціальної відповідальності бізнесу [60; 61]

Інша ситуація склалась у значній частині постсоціалістичних країн, країнах СНД, де капіталізм є олігархічним, а в деяких державах влада на місцях і в центрі належить компрадорській, клептоматичній, олігархічній буржуазії. Отримавши, не завжди легітимними методами, державну власність і перетворивши її на приватну, нові господарі не урозуміли, що власність потребує їх відповідальності. Власність як капітал є тоді ефективною, коли вона працює, створює додану вартість. Більшість нових господарів не здатні ефективно управляти своїм капіталом. Професійних менеджерів, які володіють знаннями та досвідом управління капіталом в умовах змішаної економіки і ринкових відносин, теж виявилось недостатньо. У цих умовах нові господарі вбачають вихід не в розвитку внутрішніх ринків та суб'єктів ринкових відносин, а в прагненні приєднатися до інших суб'єктів, головним чином зарубіжних, використовуючи тривіальну тезу «Захід нам допоможе». Замість того, щоб розвивати внутрішні ринки, олігархи стали мріяти, як приєднатись до зарубіжних виробників, заробити валюту на зарубіжних ринках поставляючи туди сировину, напівфабрикати, продукцію інтелектуальної праці тощо за низькими цінами. Це призвело до занепаду промисловості країни, дезінтеграції виробництва із завершеним циклом та виготовленням продукції з високою доданою вартістю. Більш дешеві та якісні вироби зарубіжних виробників зайшли на незахищений внутрішній ринок і витіснили вітчизняних виробників, як це відбулось у всіх постсоціалістичних країнах, країнах СНД, у тому числі в Україні.

Вступ України до СОТ не дав позитивних результатів, оскільки вітчизняні товари мали низьку конкурентоспроможність. Зате відкриття внутрішніх ринків надало можливість зайти на них зарубіжним виробникам. Спроби українського уряду поліпшити умови перебування України у СОТ так само не дали наслідків (рис. 2.9).

Темпи зростання експорту українських товарів залишаються нижчими, ніж в інших країнах світу [62, с. 15].

Динаміка експорту (1994 р. - базисний)

Джерело: Світовий банк

Рис. 2.9. Динаміка експорту України та країн світу

Переважно сировинний характер виробництва зумовив відносно низькі темпи зростання українського експорту: він зріс у 2015 р. у 3 рази порівняно з 1994 р., у той час як у Чехії – у 8 разів, Польщі – у 10, Білорусі – у 12 разів. У результаті Україна суттєво відстала від цих країн за рівнем економічного розвитку. Саме експорт є важливою складовою, за рахунок якої країни, що розвиваються, отримують можливість збільшити свій добробут. Експортуючи товари, імпортуємо середній клас, який зрештою стане рушійною силою розвитку внутрішнього ринку. А поки що Україна програє і глобальну конкуренцію на ринку товарів, і боротьбу за інвестора на інвестиційному ринку. Перше є наслідком другого.

Ще більш невдалим стало підписання Угоди про асоціацію «Україна – ЄС». Цей крок призвів до обвального падіння обсягів експортно-імпортних операцій із країнами СНД та РФ. Експорт до ЄС також скоротився. Із 36 позицій товарів, які отримала Україна від ЄС у 2015 р., реалізовано лише дві. Інше не реалізовано внаслідок низької якості товарів і послуг вітчизняного виробництва, їх виробництва з відхиленням від

Європейських стандартів ISO 9000. За різними оцінками перехід на європейські стандарти потребує багато років, і на це необхідні витрати в сумі 150-200 млрд євро. ЄС практично не виділяє дотацій Україні. Такі великі капітали, одержані шляхом кредитів, важко повертати.

Уряду України в зовнішньоекономічних відносинах доцільно не лише орієнтуватися на країни, асоціації, союзи західних країн, але і формувати прямі відносини із зарубіжними країнами Заходу, Сходу, Азії, Африки, Латинської Америки та ін. Однак не менш важливим напрямом має стати внутрішній ринок, на якому за підтримки держави «вирастають» великі корпорації, здатні конкурувати і працювати на міжнародних ринках. Певна кількість таких корпорацій в Україні вже є. Їх досвід має стати прикладом для інших вітчизняних виробників. Завданням держави залишається всеохоплююча підтримка вітчизняних виробників на внутрішніх і зовнішніх ринках, формування сприятливого бізнесового середовища.

Активізація ЗЕД може бути досягнута шляхом нормалізації політичної складової діяльності держави, зменшення впливу державної зовнішньоекономічної діяльності на міжнародні економічні зв'язки країни з іншими державами і ТНК, розмежування політичної та економічної діяльності у сфері міжнародних відносин (економічних та політичних), розмежування бізнесу і політики. Цьому сприяє інтернаціоналізація економіки та підприємств (табл. 2.19).

Наведений перелік перешкод інтернаціоналізації підприємств можна продовжувати. Однак головним у підвищенні конкурентоспроможності підприємств, досягненні ними успіхів у ЗЕД є підвищення рівня підготовки та кваліфікації персоналу, залучення інвестицій, які забезпечують інноваційний розвиток підприємств, промисловості й економіки загалом.

Головні проблеми інтернаціоналізації українських підприємств та шляхи їх подолання наведено у табл. 2.20.

Таблиця 2.19

Загальна кількість юридичних осіб та іноземних підприємств в Україні у 2013-2016 рр. (станом на 01 жовтня) [63]

Показник	2013	2014**	2015**	2016**
Кількість юридичних осіб за організаційними формами, усього, од.*	1363389	1320954	1108746	1169870
У тому числі: іноземних підприємств	2113	1995	676	673
Питома вага іноземних підприємств в загальній кількості юридичних осіб, %	0,155	0,151	0,061	0,058

* До 2016 р. – кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання, усього.

** Без урахування АР Крим і м. Севастополя.

Таблиця 2.20

Основні перешкоди входу українських підприємств на зарубіжні ринки та шляхи їх подолання

Перешкоди	Заходи подолання
Недостатній рівень кваліфікації та кількість персоналу	Підготовка та регулярна перепідготовка персоналу, залучення зарубіжних фахівців
Обмеженість оборотних активів, особливо для інтернаціоналізації	Поліпшення фінансового стану підприємств і структури використання фінансів
Обмеженість інформації щодо фінансового стану підприємств – конкурентів на зарубіжних ринках	Спрощення доступу до інформації суб'єктів зарубіжних ринків, їх показників діяльності
Обмеженість уваги з боку менеджменту щодо інтернаціоналізації підприємств	Зміна внутрішніх посадових інструкцій і розподілу часу на виконання обов'язків
Недостатні взаємозв'язки з реальними і потенційними контрагентами на зарубіжних ринках	
Обмеженість інформації щодо бізнес-процедур на зарубіжних ринках	Удосконалення системи інформації
Відсутність стандартів зарубіжних партнерів	
Недоліки в роботі служб юридичного супроводження інтернаціоналізації	Удосконалення роботи юридичних служб підприємств

2.4. Інвестиції та інновації

Аналіз показників інвестиційної діяльності в економіці України у 2010-2015 рр. свідчить про нестабільність інвестиційного забезпечення економічного розвитку (табл. 2.21).

Таблиця 2.21

Показники інвестування української економіки
у 2010-2016 рр.¹

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	I квар- тал 2016
Капітальні інвестиції в економіку, млрд грн	180,6	241,3	273,3	250	219,4	273,1	51,6
Індекси капітальних інвестицій в економіку, %	103,4	118,8	108,5	88,9	75,9	98,3	104,9
Рівень інвестування економіки, % до ВВП	16,7	18,3	19,4	17,2	14,0	13,8	11,4
ВВП у фактичних цінах, млрд грн	1082,5	1316,6	1408,9	1454,9	1566,7	1979,5	453,2

¹ Складено за даними джерела [40].

У 2015 р. порівняно з 2010 р. спостерігається зниження рівня інвестування економіки з 16,7 до 13,8%, а у I кварталі 2016 р. даний показник склав 11,4%, що на 1,6 в.п. більше, ніж за аналогічний період 2015 р.

Структуру інвестицій за джерелами фінансування наведено в табл. 2.22.

У табл. 2.23 відображено позицію України за найважливішими міжнародними індексами, що характеризують інвестиційну привабливість України.

Таблиця 2.22
Динаміка і структура капітальних інвестицій в Україні за джерелами фінансування¹

Показник	2010		2011		2012		2013		2014*		2015*		I квартал 2016*	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
Усього	180576	100	241286	100	273256	100	249873	100	219420	100	273116	100	51591,7	100
у тому числі за рахунок:														
коштів державного бюджету	10223,3	5,66	17376,7	7,20	16288,3	5,96	6174,9	2,47	2738,7	1,25	6919,5	2,53	251,7	0,5
коштів місцевих бюджетів	5730,8	3,17	7746,9	3,21	8555,7	3,13	6796,8	2,72	5918,2	2,70	14260	5,22	914,1	1,8
власних коштів підприємств та організацій	111371	61,68	147570	61,16	171177	62,64	165787	66,35	154630	70,47	184351	67,50	37916,7	73,5
кредитів банків та інших позик	22888,1	12,68	36651,9	15,19	39724,7	14,54	34734,7	13,90	21739,3	9,91	20740,1	7,59	3929,3	7,6
коштів іноземних інвесторів	3723,9	2,06	5038,9	2,09	4904,3	1,79	4271,3	1,71	5639,8	2,57	8185,4	3,00	1040,4	2,0
коштів населення на будівництво житла	18885,9	10,46	17589,2	7,29	22575,5	8,26	24072,3	9,63	22064,2	10,06	31985,4	11,71	6216,4	12,0
інших джерел фінансування	7752,5	4,29	9312,8	3,86	10030,9	3,67	8036,7	3,22	6690,2	3,05	6674,7	2,44	1323,1	2,6

¹ Складено за даними джерела [40].

* Без урахування АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

Таблиця 2.23

Світові рейтинги, що характеризують
інвестиційну привабливість України, у 2010-2015 рр.¹

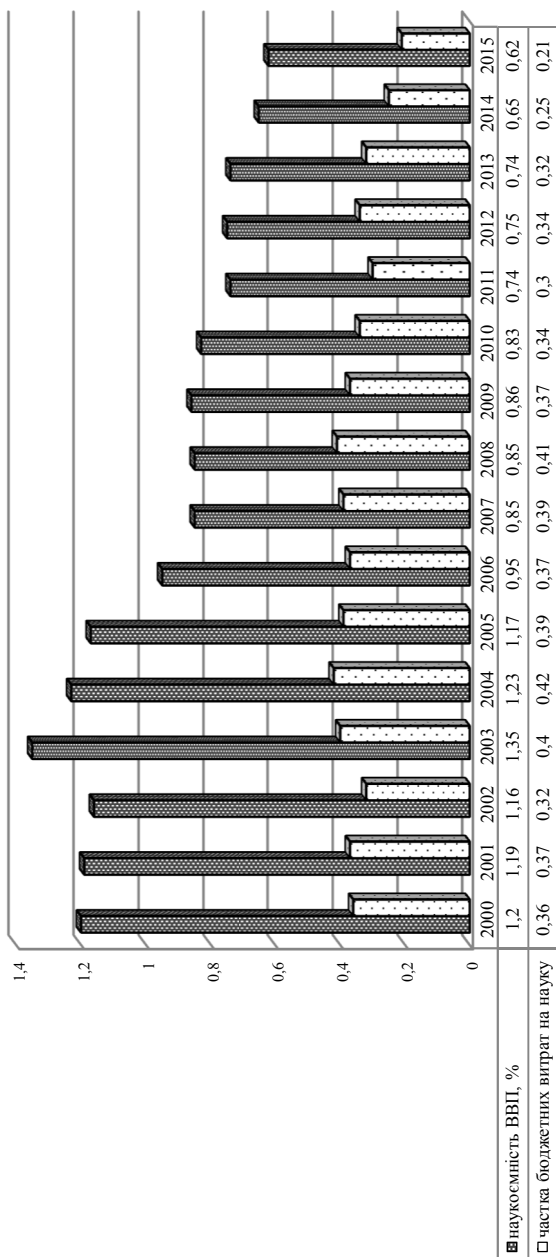
Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	Відхилення
Індекс глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index) (GCI)	89	82	73	84	76	79	+10
Індекс ведення бізнесу (The Doing Business)	147	149	152	137	112	96	+51
Індекс економічної свободи (Heritage Foundation)	162	163	161	163	155	162	-

¹ Складено на основі джерел [64; 65].

Протягом 2010-2014 рр. позиція України в рейтингу за індексом глобальної конкурентоспроможності піднялася на 13 позицій (з 89 на 76 місце серед 140 країн світу), але у 2015 р. спостерігається зниження даного індексу, що свідчить про зменшення здатності економіки зростати в довгостроковій перспективі. Також за аналізований період поліпшилася позиція України серед інших країн світу за індексом ведення бізнесу.

Отже, за даними Всесвітнього банку в рейтингу The Doing Business-2015 Україна посіла 96 місце – це той рекорд, який вона не досягала за всі роки своєї незалежності. П'ятірка країн-лідерів за умовами ведення бізнесу у світі залишилася незмінною: Сінгапур, Гонконг, Нова Зеландія, США і Данія. У рейтингу країн за рівнем економічної свободи (Індекс економічної свободи) у 2015 р. Україна посіла 162 місце із 178 країн, у звіті 2014 р. – 155 місце.

Експерти відзначають, що Україна погіршила свої позиції за 8 з 10 показників: найгірша ситуація з гарантіями прав власності, інвестиціями, управлінням державними витратами. Україна посідає останнє місце з 43 країн Європи [66]. Крім України, до списку країн із «репресивною економікою» входять ще 25 країн.

*Рис. 2.10. Динаміка наукоємності валового внутрішнього продукту України
(побудовано за джерелом [39, с. 59])*

Поруч з Україною в рейтингу – М'янма і Болівія. До групи «вільних економік» цього разу увійшли п'ять країн, які набрали понад 80 балів: Гонконг, Сінгапур, Австралія, Нова Зеландія і Швейцарія [67].

Нестача інвестицій призвела до того, що в Україні вкрай неефективна система фінансування наукової сфери, її розвитку. За 2010-2015 рр. наукоємність ВВП скоротилася на 0,21% і склала у 2015 р. 0,62% ВВП – мінімальне значення цього показника за всю історію незалежності України (довідково: у 1991 р. наукоємність ВВП складала 2,5%) (рис. 2.10).

В Україні загальний обсяг фінансування науки за рахунок усіх джерел дорівнює 10,3 млрд грн, із них на держбюджет припадає лише 4,1 млрд грн [68], тобто загальні витрати на науку в Україні становлять лише 75,2% обсягів фінансування науки одного провідного університету Європи, а державні витрати на науку в Україні у три рази менше обсягів фінансування наукової діяльності Оксфордського університету.

Показники інноваційної діяльності промислових підприємств України (табл. 2.24) свідчать про наявність проблем в інноваційній діяльності України та розвитку галузей промисловості.

2.5. Діяльність базових галузей промисловості

Металургія

Металургійна галузь є одним із ключових секторів вітчизняної промисловості, частка якого в загальному обсязі реалізованої промислової продукції протягом 2010-2015 рр. не опускалася нижче позначки 15%.

Крім того, навіть у кризовому періоді 2014-2015 рр. Україна змогла зберегти свої позиції серед найбільших країн-металовиробників світу, посівши, за даними World Steel Association, 10 місце.

Таблиця 2.24

Динаміка показників інноваційної діяльності промислових підприємств України за 2010-2015 рр.¹

Показник	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*
Кількість інноваційно активних підприємств, од. (% до загальної кількості промислових підприємств)	1462 (13,8)	1679 (16,2)	1758 (17,4)	1715 (16,8)	1609 (16,1)	824 (17,3)
Кількість підприємств, що впроваджували інновації (% до загальної кількості промислових підприємств)	1217 (11,5)	1327 (12,8)	1371 (13,6)	1312 (13,6)	1208 (12,1)	723 (15,2)
Упроваджено нових технологічних процесів, од.	2043	2510	2188	1576	1743	1217
у т.ч. маловідходних, ресурсозберігаючих	479	517	554	502	447	458
Освоєно виробництво інноваційних видів продукції, найменувань	2408	3238	3403	3138	3661	3136
у т.ч. нових видів машин, устаткування, приладів, апаратів	663	897	942	809	1314	966
Обсяг реалізованої інноваційної продукції, млн грн (% до загального обсягу реалізованої промислової продукції)	33697,6 (3,8)	42386,7 (3,8)	36157,7 (3,3)	35891,6 (3,3)	25669,0 (2,5)	23050,1 (1,5)

¹ Складено за джерелом [39, с. 60].

* Без урахування АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

До 2013 р. металургія здебільшого демонструвала позитивну динаміку (табл. 2.25), що відображалось у зростанні обсягів виробництва та реалізації металопродукції, збільшенні експорту і підвищенні заробітної плати. При цьому мали місце традиційні проблеми (низькі техніко-технологічний та екологічний рівні виробництва, його висока енерго- і ресурсоемність, низький рівень інвестиційно-інноваційної активності, деформації у структурі виробництва, експорту, імпорту та споживання металопродукції), наслідком яких стали від'ємні фінансові результати діяльності.

Динаміка основних показників фінансово-економічної діяльності металургії України ¹

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	I півріччя 2016
1	2	3	4	5	6	7	8
Обсяг реалізованої металургійної продукції, млрд грн (у фактичних цінах)**	200,0	241,9	223,3	207,3	237,4	277,1	137,1
Частка металургії у загальному обсязі реалізованої промислової продукції, %**	19,9	18,5	16,3	15,7	16,6	15,9	17,2
Індекс металургійного виробництва, % до попереднього періоду*	115,1	111,0	96,5	94,7	85,5	83,9	108,9
Обсяг виробництва основних видів металургійної продукції, млн т, у тому числі:**							
чавун	27,4	28,9	28,5	29,1	24,8	21,9	11,9
сталь	33,3	35,4	33,5	33,2	27,4	22,9	12,4
прокат готовий	17,6	19,5	18,4	17,8	14,3	11,9	6,6
труби та трубки, профілі порожнисті зі сталі	1,9	2,4	2,2	1,8	1,6	0,97	0,45
Середньооблікова кількість штатних працівників, тис. чол.**	350	338	330	310	272	244	222,2
Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн**	2889	3530	3871	4150	4682	5645	6415

Закінчення табл. 2.25

1	2	3	4	5	6	7	8
Обсяг експорту металопродукції, млн дол.***	17272,6	22032,4	18825,7	17525,2	15229,0	9470,7*	3849,7*
Індекс експорту металопродукції, % до попереднього періоду ³	135,1	127,6	85,4	93,1	86,9	62,2*	76,4*
Частка металопродукції у загальному обсязі товарного експорту, %***	34,0	32,6	27,8	28,1	28,3	24,8*	23,2*
Обсяг імпорту металопродукції, млн дол.***	4089,9	5588,7	5179,8	4953,2	3324,4	2004,2*	1032,7*
Індекс імпорту металопродукції, % до попереднього періоду***	154,1	136,6	92,7	95,6	67,1	60,3*	112,3*
Частка металопродукції в загальному обсязі товарного імпорту, %***	6,8	6,9	6,2	6,5	6,1	5,3*	6,0*
Фінансовий результат металургійних підприємств до оподаткування, млн грн**	-4610,2	-2475,4	-15954,1	-12081,5	-38640,0	-47061,2	-4018,2
Рентабельність операційної діяльності, %**	-0,6	0,1	-4,2	-2,7	2,8	0,6	4,2

¹ Складено та розраховано за джерелом [40].

*Без урахування АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

**Без урахування АР Крим, м. Севастополя, за 2014-2016 рр. – також без частини зони проведення АТО.

*** Без урахування АР Крим і м. Севастополя.

Ситуація кардинально змінилася у 2014-2015 рр., коли внаслідок військових дій на сході країни та несприятливої кон'юнктури на світових ринках майже всі основні показники металургійного виробництва істотно знизилися. За виключенням обсягів реалізованої металургійної продукції у фактичних цінах, спостерігалось скорочення виробництва основних видів металопродукції приблизно на 20% щорічно, більш ніж на 10% зменшилася кількість найманих працівників. Істотного зниження (на 20-40%) зазнали обсяги експорту й імпорту металопродукції. У результаті загального падіння економіки частка галузі в обсязі зовнішньоторговельних операцій залишилася практично незмінною порівняно з довоєнним періодом, так само, як і товарна структура металоекспорту, де більше 80% займали чорні метали. Діяльність метпідприємств була збитковою, однак рентабельність операційної діяльності, навпаки, позитивною, що може бути пов'язано з відображенням в офіційній статистиці у 2014-2015 рр. показників лише тих заводів, які розташовані на підконтрольній Україні території. Негативні тенденції тривали і в I півріччі 2016 р.

За даними Держзовнішінформу у 2015 р. порівняно з 2014 р. виручка від експорту металопродукції знизилася на 38% – до 7,8 млрд дол. (у натуральному вимірі поставки українського металу на зовнішні ринки скоротилися набагато менше – на 12,8%, до 21,2 млн т). Основними ринками збуту були країни ЄС (близько 30%), Близького та Середнього Сходу (більше 30%), СНД (до 15%) та Африки (приблизно 12%) [69].

При цьому сортаментна структура експортованої та імпортованої металопродукції в аналізованому періоді залишалася неефективною: основною статтею експорту були напівфабрикати (до 40%) і плоский прокат із нелегованої сталі без покриття (більше 20%), тоді як імпортувалися головним чином продукти прямого відновлення залізних руд (більше 10-

20%), прокат із покриттям (15-20%) і вироби з легованої сталі (до 15%).

Однією з причин такої ситуації є доволі низький рівень інвестиційно-інноваційної активності в галузі, унаслідок чого формуються економічні передумови майбутніх конкурентних втрат України на ринках металопродукції.

Динаміка надходження як капітальних, так і прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у металургію України останніми роки була негативною, хоча частка галузі в їх загальному обсязі в економіку країни практично не змінилася навіть у кризовому періоді (табл. 2.26).

Таблиця 2.26

Динаміка капітальних та прямих іноземних інвестицій
у металургію України ¹

Показник	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*	I пів- річчя 2016*
Обсяг інвестицій в основний капітал, млн грн	5161	9037	8908	10670	11832	12503	4444,6
Індекс інвестицій в основний капітал, % до попереднього періоду	68,1	154,8	94,4	114,9	89,9	83,5	86,7
Частка інвестицій у металургію в загальному обсязі інвестицій в основний капітал в економіку України, %	3,0	3,8	3,4	4,3	5,8	5,0	3,7
Інвестиції в основний капітал на тонну виплавленої сталі, дол.	19,6	32,2	34,0	40,7	36,6	25,0	14,4
Обсяг прямих іноземних інвестицій, млн дол.	5904,9	6103,5	6114,9	6217,2	5551,6	5309,7	5280,5
Темпи зростання ПІІ, % до попереднього періоду	106,7	103,4	100,2	101,7	89,3	95,6	98,3
Частка інвестицій у металургію в загальному обсязі ПІІ в економіку України, %	14,1	13,5	12,5	11,4	10,9	12,1	11,8

¹ Складено за даними джерела [40].

* Без урахування АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

За географічною структурою найбільше іноземних коштів надійшло з Німеччини (більше 80%), Кіпру (близько 10%), Нідерландів (приблизно 3%). Також у різні роки у вітчизняну металургію інвестували Росія, Великобританія, Польща, Швейцарія.

Інноваційна активність у металургійній промисловості України останніми роками теж відрізнялася дуже низьким рівнем і значною нестабільністю за всіма основними показниками. Фінансування інноваційної діяльності у металургії протягом 2010-2014 рр. майже на 100% здійснювалося за рахунок власних коштів підприємств. Однією з найбільш негативних характеристик інноваційної діяльності в галузі є низька питома вага підприємств, які впроваджували процесні інновації (менше 10%), і мала частка маловідходних, ресурсозберігаючих, безвідходних процесів у загальній кількості нових технологічних процесів у металургії (менше 50%). Причому ці показники у період 2013-2014 рр. мали тенденцію до зниження на тлі уповільнення інвестиційної активності та погіршення світової кон'юнктури на світових ринках металопродукції.

Однак металургійна промисловість, незважаючи на кризові явища, посідає чільне місце в економіці України. Тому сучасне відродження галузі виступає нагальною необхідністю та потребує значної державної уваги.

Хімічна промисловість

У посткризовий період 2010-2011 рр. галузь продемонструвала високий потенціал відновлення, зростання виробничо-комерційної та зовнішньоторговельної діяльності, стабілізацію фінансового стану. У 2011 р. було досягнуто рекордний показник в українському аміачному виробництві – 5,26 млн т. Позитивні результати того періоду були обумовлені двома основними факторами: активізацією продажів на зовнішніх ринках завдяки сприятливій товарній і ціновій кон'юктурі та забезпеченістю ключових виробників галузі

відносно дешевим природним газом. Унаслідок цього у 2011 р. підприємствам базової хімії вдалося вийти на додатний рівень рентабельності операційної діяльності та вдвічі скоротити від'ємний фінансовий результат до оподаткування (табл. 2.27).

До деструктивної дії системних чинників макроекономічного і ринкового характеру у 2014 р. додалися наслідки загострення внутрішньополітичного конфлікту і військового протистояння на сході країни. На території Криму залишилося декілька стратегічних активів (ПрАТ «Кримський Титан», ПАТ «Кримський содовий завод», ПАТ «Бром»), через що було втрачено ряд імпортозаміщуючих та експортоорієнтованих виробництв. Унаслідок активних військових дій на території Донбасу було пошкоджено виробничу інфраструктуру окремих підприємств (Донецький казенний завод хімічних виробів), а значна частина підприємств, зокрема Горлівське ПАТ «Концерн Стирол», ПАТ «Стаханівський завод технічного вуглецю», залишилася на непідконтрольній уряду України території, внаслідок чого виробничий потенціал хімічної галузі регіону суттєво скоротився; ряд хімічних підприємств у зоні АТО призупинили виробничий процес через загрози техногенного характеру (зокрема, ПрАТ «Сєверодонецьке об'єднання «Азот»); чималого руйнування зазнала енергетична і транспортна інфраструктура галузі.

Фінансові результати діяльності хімічного сектору засвідчили, що накопичення великих збитків його суб'єктами тривало і в 2015 р. Однак з урахуванням певного зниження збитковості операційної діяльності можна стверджувати, що зростання абсолютних значень від'ємного фінансового результату обумовлене передусім непродуктивними витратами щодо утримання непрацюючих виробництв.

Перші підсумки 2016 р. є дещо суперечливими. Обсяг нових замовлень на виробництво хімічної продукції у I півріччі 2016 р. зріс на 33,6% порівняно з відповідним періодом

Таблиця 2.27

**Основні показники виробництва хімічних речовин
та хімічної продукції України у 2010-2015 рр.**

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015/ 2014, %
1. Обсяг реалізованої хімічної продукції, млн грн	35503,0	57315,2	60011,1	52099,1	46807,7	61971,1	132,4
2. Частка хімічної галузі у загальному обсязі реалізованої промислової продукції, %	3,3	4,3	4,3	3,8	3,9	4,1	-
3. Індекс промислової продукції, %	121,5	123,7	96,2	83,1	85,8	84,8	-
4. Індеси цін виробників промислової продукції, %	113,5	124,7	107,3	98,7	126,0	149,2	-
5. Обсяг експорту хімічної продукції*, млн дол.	3479,3	5390,3	5058,9	4327,3	3054,1	2130,8	69,8
6. Частка хімічної продукції у загальному обсязі товарного експорту, %	6,8	7,9	7,4	6,8	5,7	5,6	-
7. Обсяг імпорту хімічної продукції, млн дол. **	6471,5	8020,8	8586,4	8435,3	6782,2	5009,2	73,9
8. Частка хімічної продукції у загальному обсязі товарного імпорту, %	10,7	9,7	10,1	11,0	12,5	13,4	-
9. Фінансовий результат до оподаткування підприємств, млн грн	-2225,1	-1061,4	-7619,6	-8082,0	-35508,5	-31632,8	89,1
10. Рентабельність операційної діяльності, %	-2,4	0,2	-8,0	-8,2	-23,5	-15,3	-

*Без урахування АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

**Разом із фармацевтичною продукцією.

минулого року, а індекс промислової продукції в галузі за січень-липень 2016 р. становив 100,1, тобто можна було б припустити, що галузь призупинила падіння і намагається «відштовхнутися від дна». Але дані щодо обсягів реалізованої хімічної продукції у I півріччі свідчать про їх скорочення майже на 10% порівняно з аналогічним показником 2015 р., причому найбільшого падіння зазнала основна хімічна продукція – добрива й азотні сполуки (на 13,6%).

Наростання кризових явищ у галузі, значне падіння виробництва у її ключових експортоорієнтованих сегментах, втрата частини виробничих активів, а також звуження і перерозподіл експортних потоків через геополітичні чинники спричинили суттєве погіршення показників зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів галузі впродовж 2010-2015 рр.

Підсумки I півріччя 2016 р. продемонстрували подальше поглиблення дисбалансу зовнішньої торгівлі через падіння обсягів експорту хімічних товарів (на 37,9%) і зростання обсягів імпорту (на 13,9%) порівняно з I півріччям 2015 р.

Серед інших тенденцій у зовнішній торгівлі хімічними товарами варто виділити зростаючі темпи падіння зовнішньоторговельного обороту, поглиблення сировинної та напівсировинної спрямованості експорту, збереження орієнтації імпорту на продукцію із середнім і високим рівнями технологічної переробки, нарощування залежності внутрішнього споживання, зокрема сфери переробки, від імпортних поставок хімічної сировини і матеріалів.

Отже, на сьогоднішній день хімічна промисловість України перебуває у стані гострої кризи, спричиненої як системними макроекономічними та галузевими проблемами, так і чинниками ситуативного характеру. Подальші намагання основних гравців зберегти status quo залишають слабкі шанси навіть інерційному сценарію, призводять до втрати потенціалу галузі, її занепаду та руйнування.

У цій ситуації потрібна розробка актуальної моделі розвитку хімічної промисловості та її суб'єктів з урахуванням їх

поточного потенціалу та успішної світової практики неоіндустріального розвитку.

Політика реалізації неоіндустріальної концепції у хімічній промисловості України у найближчим часом має сконцентруватися на двох стратегічних напрямках:

1) реіндустріалізація, тобто техніко-технологічна модернізація традиційних багатотоннажних виробництв базової хімії для підвищення їх ресурсоефективності та відновлення рентабельності продуктових ланцюгів на їх основі. Її успішне здійснення відновить зруйновані елементи виробничого, трудового, науково-технологічного потенціалу, активізує інноваційне середовище, сформує позитивний інноваційний досвід, надасть додаткові інвестиційні ресурси та створить фундамент для реалізації наступного напрямку неоіндустріалізації;

2) диверсифікація та створення наукоємних малотоннажних виробництв у сегментах спеціальної та тонкої хімії (завершальні стадії продуктових ланцюгів) на основі інноваційних технологій, енерго- й екологічної ефективності.

Реалізація обох стратегічних напрямів неоіндустріалізації хімічної промисловості має відбуватися у послідовно-паралельний спосіб, який не потребує концентрації надвеликих ресурсів в обмежений проміжок часу і дозволяє здійснювати ступеневе фінансування в міру виконання попередніх етапів.

Важливою передумовою успішної реалізації зазначених стратегічних завдань є реформування інституційного устрою галузі та здійснення вираженої приватизаційної політики, зокрема стосовно ВАТ «Одеський припортовий завод», ПАТ «Сумихімпром», ДП «Об'єднана гірничо-хімічна компанія».

Машинобудування

Машинобудівний комплекс України включає понад 20 галузей, 58 підгалузей, у яких працює 11267 підприємств (146 великих, 1834 середніх, 9287 малих підприємств), де

зайнято близько 1,5 млн працівників. За виробництвом, експортом та імпортом у промисловості машинобудування складає [70]:

Продукція машинобудування:	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.
виробництво, %	10,0	10,2	8,7	н/д
Експорт машинобудування, %	11,9	13,3	10,6	7,4
Імпорт машинобудування, %	8,2	10,9	7,0	н/д

Незважаючи на суттєвий внесок машинобудування у розвиток національної економіки, його частка в структурі промисловості України протягом років зменшується (у 2013 р. – 8,6%, у 2014 р. – 7,2%, у 2015 р. – 6,5%). Така тенденція є негативною, оскільки машинобудування становить основу економічного розвитку держави, адже ця галузь забезпечує засобами виробництва інші галузі економіки (паливну, агропромислову, будівельну), тим самим сприяючи оновленню та нагромадженню капіталу. Саме машинобудування в сучасних умовах відіграє важливу роль у прискоренні науково-технічного прогресу.

До основних проблем розвитку підприємств машинобудівного комплексу України можна віднести такі:

1. Застарілі основні виробничі фонди. Аналіз основних засобів підприємств машинобудування свідчить, що рівень зносу обладнання на більшості підприємств становить близько 70%, а у виробництві транспортного устаткування перевищує 72%. Застарілі виробничі потужності багатьох підприємств не дозволяють наповнити внутрішній ринок і задовольнити попит товарами національного виробництва.

2. Брак обігових коштів у підприємств. Недостатня кількість високоліквідних коштів призводить до того, що підприємства не можуть розрахуватися з контрагентами, тобто втрачають платоспроможність, що знижує їх конкурентоспроможність. Кількість збиткових підприємств промислової галузі перевищує 30% від загальної кількості збиткових підприємств.

емств України. Рентабельність виробництва має від'ємне значення. Відтак, машинобудування перетворилося на одну з найменш рентабельних галузей промисловості. У зв'язку з цим інвестори стали обережнішими і вже менше фінансують підприємства.

3. Низький рівень інноваційної активності українських підприємств, їх низька інвестиційна привабливість. Кількість інновацій на промислових підприємствах порівняно з розвиненими країнами залишається занадто малою. Фінансування інноваційної діяльності галузі відбувається переважно за рахунок власних коштів підприємств (76,7%) і кредитів (10,8%).

4. Низька конкурентоспроможність багатьох видів продукції вітчизняних підприємств. За якістю та технологічними рішеннями вироби радіоелектроніки, побутові прилади, сільськогосподарські та дорожньо-будівні машини, а також цілий перелік інших товарів значно програють зарубіжним аналогам. У цій сфері в широких масштабах продовжують використовуватися витратні технології, що спричиняє зростання ресурсоемності продукції та перешкоджає скороченню витрат виробництва і випуску інноваційної продукції в інших галузях економіки.

5. Недостатня кількість кваліфікованих робітників. При низькому рівні оплати праці молоді фахівці не мають бажання працювати в цій сфері, а переважна більшість працівників із досвідом мають пенсійний вік. Втрачаючи кваліфікованих фахівців, які звільняються або виходять на пенсію, машинобудівні підприємства не можуть підготувати їм гідну заміну, що має своє відображення в низькій якості виконання роботи.

6. Експорт продукції переважно до РФ, менше до країн СНД. Експорт України в галузі машинобудування є недиверсифікованим і надходить більшою мірою на російський ринок.

Особливою складовою сталого функціонування сучасного машинобудівного підприємства виступає реалізація інноваційної моделі його розвитку, яка для більшості вітчизняних підприємств машинобудування є єдиним конструктивним варіантом, здатним забезпечити оновлення виробничих технологій та асортименту продукції, сприяти створенню умов для максимального використання їх інтелектуального потенціалу.

Забезпечити перехід до сталого розвитку та реалізувати інноваційну модель у машинобудівному комплексі можна за рахунок:

- активізації інноваційної діяльності та формування єдиного інноваційного середовища;

- створення принципово нових технологій проривного характеру, запровадження виробництва високотехнологічних зразків машинобудівної продукції;

- генерування потоку нових знань і розширення трансферу технологій;

- розвитку науково-виробничої інфраструктури та технологічної бази підприємств машинобудування;

- підвищення рівня компетенції працівників й удосконалення системи підготовки кадрів;

- перерозподілу та зниження рівня інноваційних ризиків шляхом зростання рівня спеціалізації та неподільності процесу розробки інновацій тощо.

Вирішальне значення для практичної значимості та ефективності даного підходу має цілеспрямована державна підтримка процесів розвитку підприємств машинобудування.

Енергетика та вугільна промисловість

Основними енергетичними виробниками в Україні є підприємства вугільної промисловості, електроенергетики, нафтогазової промисловості (табл. 2.29). Відносно вугілля та електроенергії Україна є самодостатньою. Газ та нафта частково видобуваються в Україні, частково придбаються за ім-

портом. Розглянемо стан і перспективи вирішення енергетичної проблеми в Україні.

Так, відбулася суттєва зміна структури споживання ПЕР (табл. 2.28). У 2013 р. відносно 1990 р. споживання складо: нафти – 16,0%; природного газу – 36,7; вугілля – 43,9; електроенергії АЕС – 109,3; електроенергії ГЕС – 129,2%. У цілому споживання ПЕР у 2013-2014 рр. порівняно з 1990 р. складо 43,2 та 37,0% відповідно. Як у натуральному вираженні, так і у відсотках зросло споживання електроенергії (ГЕС і АЕС), знизилось споживання нафти, природного газу та меншою мірою вугілля.

Таблиця 2.28

Динаміка споживання первинних енергетичних ресурсів,
млн т нафтового еквіваленту

Рік	Спожи- вання нафти	Споживан- ня природ- ного газу	Спожи- вання вугілля	Споживан- ня елект- рики АЕС	Споживан- ня елект- рики ГЕС	Загальне споживан- ня ПЕР
2000	12,1	63,9	39,2	17,5	2,6	135,2
2005	13,7	62,1	37,5	20,1	2,8	136,2
2010	12,6	47,0	38,3	20,2	2,9	120,9
2011	13,1	48,3	41,5	20,4	2,4	125,7
2012	12,4	44,6	42,7	20,4	2,4	122,7
2013	11,9	41,0	41,4	18,8	3,1	116,6
2014	10,2	34,6	33,0	20,0	1,9	100,1

Після розпаду СРСР вугільне виробництво майже повністю було переорієнтоване на задоволення власних потреб української промисловості.

Вугільна промисловість. В Україні основними поставальниками вугільної продукції як сировини для виробництва коксу та палива для виробництва електроенергії є підприємства Донбасу та Придніпров'я. Їх частка в загальному обсязі видобутку вугілля останніми роками становила понад 95%, у тому числі Донецької області – 40, Луганської – 35, Дніпропетровської – 20%. Ще близько 5% видобувається у

Львівсько-Волинському басейні. Загалом у 2015 р. українські шахти видобули 39,8 млн т вугілля, що на 38,8% менше порівняно з аналогічним періодом 2014 р. і на 52,4% – порівняно з 2013 р. При цьому видобуток коксівного вугілля за рік скоротився на 49,8% (до 8,2 млн т), а енергетичного – на 35,3% (до 31,6 млн т). По Донецькій і Луганській областях показники склали 14,4 млн т (на 44,9% менше показника попереднього року) і 4,3 млн т відповідно (на 75,8% менше 2014 р.) [71].

Обсяги видобутку вугілля в Україні у 2012-2016 рр. наведено в табл. 2.29 [71].

Таблиця 2.29

Видобуток вугілля в Україні у 2012-2016 рр., млн т

Показник	2012	2013	2014	2015	I півріччя 2016
Видобуток вугілля в Україні загалом	85,8	83,6	65,0	39,8	19,0
Зокрема, коксівного	24,6	23,6	16,1	8,2	4,4
енергетичного	61,2	60,0	48,9	31,6	14,6
зокрема по областях:					
Донецька	39,5	37,5	26,1	14,4	7,6
Луганська	26,9	26,0	17,9	4,3	1,9

Унаслідок військових дій на Донбасі значна частина шахт припинила виробничу діяльність. У 2016 р. не працюють 74 шахти із 119 (62%), у тому числі в державному секторі – 64 з 81 (79%) і в недержавному – 10 із 38 (26%). Багато шахт зазнали руйнувань комплексів поверхні, деякі шахти затоплено; пошкоджено промислову інфраструктуру вугледобувних підприємств.

Згідно з укрупненими оцінками у 2016 р. спостерігалася тенденція скорочення обсягу видобутку вугілля на 9,4% порівняно з 2015 р., обсягу готової вугільної продукції – на 8,2, товарної вугільної продукції – на 8,1, реалізованої вугільної продукції – на 9,5%. При цьому зростав загальний обсяг залишку вугілля на складах вугледобувних і вуглепереробних

підприємств, підпорядкованих Міністерству, на рівні 4,4%, а готового до відвантаження – на 4,7%. Відповідно рівень збитковості вуглевидобутку складав 70,6%, що на 3,7% більше порівняно з 2015 р. Собівартість 1 т товарної вугільної продукції перевищила ціну в 3,4 раза. Частка витрат на збут 1 т товарної вугільної продукції становила 0,5%.

Вугільна промисловість України вже тривалий час перебуває у критичному стані, який зараз перетворився на катастрофічний унаслідок військового конфлікту на Донбасі.

Вугледобувні підприємства на території, непідконтрольній українській владі, поставлені в умови «самовиживання», які для них є згубними, особливо для збиткових підприємств державного сектору.

З урахуванням загального стану вугільної промисловості слід ставити завдання не про просте її відтворення у форматі, що склався в минулому, а про радикальну організаційно-економічну і техніко-технологічну модернізацію з орієнтацією на досягнення беззбитковості галузі.

Відбудова зруйнованих, пошкоджених шахт потребує певного часу і значних коштів. Орієнтація на використання новітніх техніко-технологічних рішень істотно збільшує вартість відновлювальних робіт. Тому цей підхід може стати доцільним лише для найбільш потужних перспективних шахт. Шахти ж найменш продуктивні й безперспективні щодо їх рентабельності відновлювати взагалі може виявитися недоцільним. Вирішення цієї проблеми має бути економічно обґрунтованим і соціально виваженим.

Електроенергетика. Паливно-енергетичний комплекс України складають об'єкти з електрогенерації (атомні, гідровлічні і теплові електростанції) і з видобутку палива (переважно вугільні шахти). Головними є дві корпорації: державна Національна атомна енергогенеруюча компанія (НАЕК) Енергоатом і приватна вертикально інтегрована енергетична компанія ДПЕК, якій належать найбільш потужні генеруючі, енергопередавальні та розподільні компанії в Україні, а та-

кож 29 шахт, що до недавнього часу забезпечували 46% національного видобутку вугілля (лівову частку обсягу твердого палива).

Статистичні дані, наведені в табл. 2.30, відображають розвиток ситуації в енергетиці України [72-74].

Загальні по країні обсяги виробництва електроенергії у 2015 р. порівняно з 2014 р. скоротилися на 24,7 млрд кВт·год. (-13,67%). При цьому обсяги виробництва електроенергії на АЕС суттєво не змінилися (-0,9%), у той час як виробництво на підприємствах теплової генерації знизилося на 27,7%, що є наслідком збройного протистояння на Донбасі.

Таблиця 2.30

Виробництво електроенергії в Україні у 2012-2016 рр.,
млрд кВт·год.

Підприємства	2012	2013	2014	2015	I півріччя 2016
Україна	198,0	193,6	182,4	157,3	76,5
Зокрема АЕС	90,1	83,2	88,4	87,6	40,2
ТЕС і ТЕЦ	96,4	86,6	75,4	55,2	26,8
ГЕС і ГАЕС	10,9	14,3	9,9	6,8	5,1
Інші	8,6	9,5	8,7	7,7	4,4

За результатами I півріччя 2016 р. тенденція падіння виробництва електроенергії порівняно з аналогічним періодом минулого року дещо уповільнилася (-5,7%), а структура виробництва суттєво змінилась. Так, на 9,5% знизилося виробництво електроенергії на АЕС, що певним чином пов'язано з плановими ремонтами на реакторах. При цьому падіння виробництва на ТЕС уповільнилось до 8,1%, а виробництво електроенергії ГЕС зросло на 40,1%.

Розділ 3. РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРОМИСЛОВОГО ВІДРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

3.1. Оцінка рівня розвитку у промисловому регіоні

При розробці стратегії відродження промисловості в регіонах України необхідно не консервувати існуючу застарілу структуру економіки, а оцінити процеси модернізації промислових міст у контексті пост- і неоіндустріального розвитку. Ці концепції соціально-економічного розвитку домінують у державній політиці багатьох країн світу, конкуруючи між собою і визначаючи розвиток окремих із них. Так, стратегія розвитку промисловості Європейського Союзу до 2020 р. побудована на базі неоіндустріальної концепції.

У березні 2010 р. у ЄС була прийнята нова європейська стратегія економічного розвитку «Європа 2020: Стратегія розумного, сталого та інтегруючого зростання». Один з її розділів присвячено проблемам формування і реалізації нової промислової політики Європи в умовах глобалізації. Цей розділ передбачає вирішення завдань, спрямованих на диверсифікацію промисловості, створення сильної та конкурентоспроможної промислової бази, розвиток розумного регулювання конкуренції та стандартизації, всебічний розвиток малого і середнього бізнесу, страхування зовнішньої торгівлі, реалізацію інфраструктурних проектів, модернізацію логістичної інфраструктури, модернізацію житлово-комунального господарства, будівництво соціального житла нового покоління, нові освітні можливості для регіону в інтересах сталого розвитку, чітку інформативно-комунікативну PR-стратегію, поліпшення ділового середовища й активне використання енергозберігаючих технологій. Саме з метою визначення перспектив переходу до постіндустріального розвитку виникла необхідність оцінити ступінь готовності промислових міст Донбасу як одного з основних промислових регіонів

країни. Фахівцями Інституту економіки промисловості НАН України ще у 2012 р. було розроблено відповідну методику [75] і виконано відповідні розрахунки. Апробація методики дозволила розподілити промислові міста Донецької та Луганської областей на три групи: лідери (> 70 пунктів), середняки (від 50 до 70 пунктів) і аутсайдери (≤ 50 пунктів) (табл. 3.1).¹

Лідерами постіндустріальної модернізації були міста Луганськ, Донецьк та Краматорськ – інтелектуальні, виробничі та культурні центри областей. Серед середняків – Алчевськ і Северодонецьк, які є великими індустріальними центрами Луганської області, в кожному з них виробляється понад 22% промислової продукції області.

Результати оцінки стадій розвитку постіндустріальної модернізації міст Донецької та Луганської областей засвідчили, що всі міста перебувають у підготовчій фазі, лише Донецьк і Слов'янськ були на «півкроку» попереду основної групи. Але і вони, відірвавшись трохи від переслідувачів, не проявляють подальшого прискорення вбік розвитку процесів постіндустріальної модернізації. Головною перешкодою у прискоренні процесів постіндустріальної модернізації міст обох областей є орієнтація їх економіки на індустріальний розвиток. Серед лідерів неоіндустріального розвитку – «столиці» кожної з досліджуваних областей. Це лідерство забезпечене концентрацією на їх території транспортних, фінансових, освітніх і наукових центрів, наявністю сильного політичного впливу. Згідно з вибраним діапазоном індексу модернізації місто Рубіжне Луганської області увійшло до групи міст-середняків із розвитку неоіндустріальної модернізації (табл. 3.2).

¹ У зв'язку з тим, що деякі міста Донецької області за весь період дослідження значно змінювали свій інтегральний показник, розподіл за категоріями здійснено за індексом 2010 р.

Таблиця 3.1

Індекси постіндустріальної модернізації промислових міст
Донецької та Луганської областей

Міста Луганської області	2000	2005	2008	2010	Міста Донецької області	2000	2005	2008	2010
<i>Лідери</i>									
Луганськ	58	72	71	71	Донецьк	74	76	78	76
					Краматорськ	66	72	71	76
<i>Середняки</i>									
Алчевськ	55	62	67	66	Слов'янськ	60	60	57	57
Сєвєродонецьк	55	68	59	56	Маріуполь	60	59	57	56
<i>Аутсайдири</i>									
Свердловськ	45	44	44	47	Артемівськ	52	50	50	49
Стаханов	46	45	44	45	Єнакієве	47	47	47	49
Рубіжне	48	47	43	44	Макіївка	53	53	47	47
Антрацит	41	40	41	43	Авдіївка	42	45	43	43
Красний Луч	43	42	40	43	Горлівка	53	43	41	41
Лисичанськ	42	40	41	42	Красноармійськ	38	41	36	37
Ровеньки	43	42	41	42	Харцизьк	45	44	45	34

Таблиця 3.2

Індекси неопіндустріальної модернізації промислових міст
Донецької та Луганської областей

Міста Луганської області	2000	2005	2008	2010	Міста Донецької області	2000	2005	2008	2010
<i>Лідери</i>									
Луганськ	69	69	71	71	Донецьк	73	73	75	75
<i>Середняки</i>									
Алчевськ	66	64	64	65	Краматорськ	56	66	63	68
Северодонецьк	63	62	59	60	Маріуполь	56	59	60	60
Рубіжне	57	53	52	53	Слов'янськ	50	56	53	57
					Макіївка	53	57	52	51
					Артемівськ	48	51	51	51
<i>Аутсайдиери</i>									
Антрацит	50	48	50	50	Снакієве	46	47	49	50
Красний Луч	52	49	48	50	Авдіївка	40	41	43	44
Лисичанськ	49	48	49	50	Горлівка	52	46	44	43
Свердловськ	50	48	49	50	Харцизьк	44	45	46	37
Ровеньки	50	48	49	49	Красноармійськ	35	42	35	36
Стаханов	51	48	49	49					

Слід особливо підкреслити, що всі міста, які увійшли до перших двох груп (лідери і середняки), досягли цього завдяки здійсненню на території міста науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, для яких необхідні кваліфіковані кадри і відповідні фінансові витрати. У переважній кількості міст процеси пост- і неоіндустріалізації мають стійкий «затухаючий» характер, що потребує внесення у стратегії розвитку області та міст термінових і рішучих заходів щодо зміни сформованих тенденцій. Інакше на цих територіях можливе прискорення процесів деіндустріалізації, що призведе до подальшої деградації промислового і людського капіталу Луганської області. Тим більше, що вже за оцінками рівня людського розвитку Луганська та Донецька області у 1999-2011 рр. посідали останнє або передостаннє місце серед усіх регіонів України.

Стратегії розвитку Донецької та Луганської областей і їх промислових міст мали будуватися на основі моделі неоіндустріалізації, що припускає розвиток сфери високотехнологічної індустрії, автоматизації, комп'ютеризації продуктивних сил, заміну фізичної праці розумовою та кардинально змінить характер праці та структуру трудового балансу міст. Розвитку підлягають галузі й сектори економіки, що використовують досягнення фундаментальної та прикладної науки, інженерної та конструкторської думки для збільшення частки автоматизації, комп'ютеризації, машинізації робочих місць, фізичної та розумової праці.

Однак усього цього можливо досягти лише за умов забезпечення миру в регіоні. Поки ж ситуація тут залишається невизначеною. До подій кінця 2013-2014 рр., Донецька та Луганська області порівняно з іншими регіонами мали високий рівень промислового розвитку не тільки в Україні, але і в СНД. Вони посідали третє та четверте місце відповідно в рейтингу реалізації промислової продукції регіонів України. У наступні роки ситуація значно погіршилася, а у зв'язку із збройним конфліктом на сході України кожна із цих облас-

тей виявилася поділеною на дві частини, одна з яких перебуває під юрисдикцією України, а інша управляється самопроголошеною владою.

Нині промислові й інші підприємства Донецької та Луганської областей працюють не на повну потужність. Велика частина підприємств або зруйнована, або залишилася без сировини, енергоносіїв, ринків збуту. Вугільні шахти в основному зупинились, а деякі навіть є затопленими. Завантаженість металургійних підприємств не перевищує 30-50%. У зоні АТО практично зупинено роботу підприємств хімічної промисловості та значною мірою машинобудування, істотно пошкоджено виробничу та цивільну інфраструктури. Унаслідок воєнного протистояння країна зазнала великих людських втрат. Багато найбільш кваліфікованих фахівців, підприємців, учених, освітян, інших верств населення покинули зону конфлікту, стали тимчасовими переселенцями та біженцями, кількість яких перевищує 1,5 млн чол. Проте рано чи пізно після завершення бойових дій треба буде відроджувати економіку Донеччини та Луганщини, забезпечувати їх кваліфікованою робочою силою, відновлювати зруйноване, будувати нове перспективне сучасне виробництво.

У зв'язку з тим, що в період, який передував кризі, Донецька і Луганська області були серед найбільш економічно розвинених регіонів України, рівень економіки в цих областях істотною мірою впливав і на потенціал країни. За підсумками 2012 р. частка регіонів у структурі національного ВВП становила майже 17% (12,4% – Донецька область та 4,4% – Луганська). Донецька та Луганська області входили до групи регіонів із високим рівнем промислового розвитку разом із Дніпропетровською, Запорізькою та Полтавською [76]. У структурі промислового виробництва питома вага Донбасу в Україні складала 24,6% (Донецька область – 18,5%, Луганська – 6,1%) [77]. У Донецькій області було розташовано понад 2000 промислових підприємств, 800 з яких – найбільші в Україні. Обидві області забезпечували понад 23% експортних

надходжень. У Донецькій та Луганській областях сукупно було сконцентровано більше 90% покладів кам'яного вугілля, харчової солі, вогнетривких глин, близько 15% руд чорних металів, понад 60% покладів ртуті.

Економіка Донецької області налічувала більше 150 галузей, серед яких металургія, вугільна та хімічна промисловість, машинобудування, сільське господарство, харчова промисловість, інші високоприбуткові галузі, що мають потужний ресурсний потенціал.

На Донецьку область припадало близько 12,5% ВРП України (це другий результат після м. Києва). Донецьк був одним із найбільших економічних, фінансових та бізнесових центрів України, де було зареєстровано кілька десятків підприємств зі списку 200 найбільших українських компаній («Метінвест», «Індустріальний союз Донбасу», «Донецьк-сталь», «Лемтранс», «Донецький електрометалургійний завод» та ін.). Донецьк разом із Макіївкою (по суті його передмістям) посідали друге місце за чисельністю населення серед міських поселень й утворювали найбільший в Україні Донецько-Макіївський промисловий вузол [77], у якому було зосереджено вугільну, металургійну промисловість та машинобудування, а за чисельністю населення він поступався тільки м. Києву.

За даними каталогу провідних підприємств України [6] основними перевагами Донецької області були:

1. Вигідне географічне розташування, оскільки вона межує з найбільш густонаселеними та економічно розвинутими областями України: Дніпропетровською, Харківською, Запорізькою, Луганською, а також із Ростовською областю Російської Федерації.

2. Зручний доступ до ринків Східної Європи та інших регіонів. Область підтримувала давні та тісні міжнародні зв'язки з партнерами близько 100 держав. Використовуючи вихід до Чорноморського та Середземноморського басейну, вона здійснювала торговельні відносини з країнами Балкан-

ського півострова, Близького Сходу, Африки, Центральної та Південно-Східної Азії.

3. Найбільший в Україні та розвинений ринок праці, що становив 2 млн чол. із добре підготовленими фахівцями широкого профілю. Система освіти в Донецькій області теж була однією з найбільш ефективних і престижних в Україні. Вищі навчальні заклади щорічно випускали близько 40 тис. фахівців. За кількістю навчальних закладів Донецька область посідала третє місце в Україні після таких центрів вищої освіти, як Київ і Харків. Донецька область була одним із найважливіших науково-дослідних центрів України. В області діяло 8 інститутів Національної академії наук України, 100 науково-дослідних і проектних інститутів, бюро, дослідних станцій та філій.

4. Високорозвинені автотранспортні та залізничні комунікації, міжнародні аеропорти, розташовані в Донецьку та Маріуполі. Потужність Маріупольського торговельного порту досягала 12 млн т вантажів на рік, а фарватер порту дозволяв приймати судна вантажопідйомністю до 16 тис. т. Порт відкривав доступ до Чорноморсько-Середземноморського басейну.

5. Запаси природних багатств, які становили 12% від загальноукраїнських, – більше, ніж у будь-якій іншій області, що дозволяло забезпечувати власні потреби та поставляти до інших регіонів України такі корисні копалини, як кам'яне вугілля та сіль, вапняки, доломіт, вогнетривкі й керамічні глини, каолін, ртуть, азбест, гіпс, крейда, будівельний і облицювальний камінь та ін.

6. Розвинена промисловість. Так, у чорній металургії функціонувало 3 великих металургійних комбінати, 4 металургійних заводи, 2 підприємства з виробництва металевих труб (трубний і трубопрокатний) та металопрокатні заводи. Потужності з виробництва чавуну складали 18,2 млн т, сталі – 22,9, готового прокату – 15,8 млн т. Питома вага експортної продукції в зовнішньоторговельному обороті становила

близько 70%, металопродукцію області купували в більш ніж 50 країнах світу.

Машинобудівний сектор Донецької області включав близько 220 підприємств, що забезпечували більшу частину потреб України в різних видах машин і устаткування. Усі підприємства мали розвинену інфраструктуру для забезпечення їх сировиною та реалізації готової продукції. Серед найбільших виробників машинобудівної продукції: ЗАТ «Новокраматорський машинобудівний завод», концерн «Азовмаш», СКМЗ, Ясинуватський машзавод, Точмаш, горлівські машинобудівні підприємства гірничого обладнання.

У хімічній промисловості працювали 15 підприємств різної спеціалізації, які виробляли широкий спектр продукції: мінеральні добрива, кислоти, соду, пластмаси. Лідером був ВАТ «Концерн» Стирол». Значна частина виробленої ним продукції експортувалася до країн СНД, Європи, Азії.

Вугільна промисловість включала понад 100 шахт і шахтоуправлінь, 12 шахтобудівних підприємств, 33 збагачувальні фабрики. Виробнича потужність вугледобувних підприємств складала близько 56 млн т. Балансові промислові запаси вугілля становили 14,3 млрд т, у тому числі коксівного – 7,5 млрд т. У рамках програми реструктуризації вугільної галузі проводилася робота з реконструкції та закриття неперспективних шахт.

Електроенергетика була представлена єдиним комплексом генеруючих, мережних, ремонтно-технічних виробництв. Потужність 7 теплових електростанцій (близько 10 тис. МВт) забезпечувала потреби області та дозволяла експортувати електроенергію за межі регіону.

Багатий чорноземом ґрунт Донецької області надавав широкі можливості для виробництва сільськогосподарської продукції. Сільське господарство області мало в користуванні близько 2 млн га сільськогосподарських угідь. Основними видами виробленої тут сільськогосподарської продукції є озима пшениця, олія, насіння соняшника, овочі, свинина,

яловичина, птиця та риба. В агропромисловому комплексі в результаті реформування 414 колективних сільськогосподарських підприємств було створено 567 агроформувань ринкового типу, функціонувало 2132 фермерських господарства.

Харчопереробна промисловість була одним із найбільш привабливих секторів для вкладення капіталу. Донецька область була великим центром виробництва напоїв, спеціалізувалася на виробництві високоякісного пива та шампанських вин.

Для населення області близько 400 підприємств легкої промисловості виробляли товари широкого вжитку, випускали меблі, холодильники, газові плити, пральні машини, одяг, взуття, трикотажні вироби тощо.

7. Значний досвід інвестиційної та інноваційної діяльності та можливості функціонування підприємств у спеціальних режимах ВЕЗ і ТПП у Донецькій області.

На території *Луганської області* було зосереджено близько 4,5% основних фондів України, 5% трудових ресурсів. Вона забезпечувала 4,5% сукупного ВРП регіонів України, тут було розташовано близько 30 промислових підприємств, одна третина з яких припадала на машинобудування і ще одна третина – на металургію [78].

Перевагами географічного розташування області до 2013 р. також були розвинені мережі залізниць, наявність транзитних магістралей, що проходять через область, близькість до найважливіших сировинних районів (Придніпров'я, Північний Кавказ, Чорноземний центр Росії), сусідство з великими промисловими регіонами (промисловий Центр Росії, Харків, Ростов-на-Дону); розвинена промисловість з видобутку вугілля, металургія, важке машинобудування, хімічна промисловість та сільське господарство.

В області лідирувала переробна промисловість (71,6%), представлена підприємствами з виробництва коксу та продуктів нафтопереробки, машинобудування, хімічної, нафтохімічної, харчової, целюлозно-паперової, легкої промисловості

та будівельних матеріалів. У важкій промисловості першочергове значення мав паливно-енергетичний комплекс, основна роль у якому належала добувній промисловості, що в загальному обсязі виробництва складала п'яту частину (18%). У добувній галузі переважали вугільні підприємства.

У Луганській області сформувалося три великих промислових вузли: Луганський – підприємства машинобудування, металообробки та легкої промисловості; Алчевсько-Стаханівський – підприємства вугільної, металургійної та машинобудівної галузі; Лисичансько-Рубіжансько-Сєвєродонецький – підприємства хімічної, нафтохімічної промисловості. Близько 10 промислових підприємств перебували в загальнодержавному рейтингу 100 найбільших.

Як свідчать наведені дані, промислові регіони Донецької та Луганської областей були системоутворюючими для національної економіки та вітчизняної промисловості, оскільки їх частка у структурі промислового виробництва становила 25% усього промислового потенціалу України.

Бойові дії на сході України вкрай негативно вплинули на стан промисловості на території Донецької та Луганської областей. Усі економічні показники в цих регіонах стрімко впали. Тільки за 2014 р. (порівняно з попереднім роком) промислове виробництво Донецької області скоротилося на 31,5%. У грудні 2014 р. (порівняно з груднем 2013 р.) показники промислового виробництва знизилися майже у 2 рази, особливо глибокий спад відбувся в машинобудуванні (у 2 рази), виробництві основних фармацевтичних продуктів і препаратів (у 2,3 рази), харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (у 2,2 рази), вугільній промисловості (у 15,9 рази).

На початку 2015 р. у цілому промислове виробництво знову скоротилося (на 18,5% порівняно з кінцем 2014 р. і на 50% порівняно з січнем 2014 р.) [81]. У 2015-2016 рр. ситуація різко погіршилася. У зв'язку з бойовими діями виникли проблеми з доставкою сировини та відвантаженням готової продукції, відновленням зруйнованих транспортної та енерге-

тичної інфраструктури (аналогічне становище склалось і в Луганській області) [82]. У цей період значних пошкоджень зазнало багато підприємств. Станом на 01.03.2015 р., за даними департаменту економіки Донецької облдержадміністрації, в Донецькій області було пошкоджено або зруйновано більше 10 тис. об'єктів, зокрема, 7409 об'єктів житлового будівництва, 1346 об'єктів електропостачання, 62 – теплопостачання, 58 – водопостачання, 848 – газопостачання, 19 – каналізаційного господарства. Крім цього, постраждали 70 закладів охорони здоров'я, 176 загальноосвітніх шкіл, 86 дошкільних закладів, 28 професійно-технічних, 19 вищих навчальних закладів, 26 об'єктів фізичної культури і спорту, 54 установи культури. Отримали пошкодження 128 об'єктів дорожньо-транспортної інфраструктури, 66 об'єктів промисловості, 95 підприємств торгівлі, 4 банківські установи та 123 об'єкти інших сфер економіки [83].

У Донецькій і Луганській областях зазнали руйнувань 962 км автомобільних доріг загального користування (250,5 км – у Донецькій області та 711,5 км – у Луганській), 24 мости і шляхопроводи завдовжки більше 2394 погонних метри; пошкоджені 483 об'єкти залізничної інфраструктури (станції, колії, контактні мережі, пристрої електропостачання та ін.). Практично зруйновано інфраструктуру міжнародних аеропортів Донецька та Луганська.

Значні проблеми виникли в енергетичному комплексі Донбасу, що пов'язано з пошкодженнями об'єктів електропостачання і загрожує зниженням виробничого потенціалу, а в окремих випадках і безповоротними втратами промислових активів. В Україні приблизно половина всієї електроенергії вироблялася вугільними тепловими електростанціями (ТЕС). Тринадцять із чотирнадцяти ТЕС постачали електроенергію на український енергетичний ринок, 6 із цих станцій розташовані в Донецькій і Луганській областях. Їх встановлена сумарна потужність становить близько 15% загальної потужності.

У результаті бойових дій об'єкти інфраструктури (будівель, комунікацій) усіх ТЕС Донбаської енергосистеми були різною мірою пошкоджені. Значних пошкоджень зазнали магістралі та локальні лінії електропередачі та підстанції. Повністю зупинено роботу Слов'янської ТЕС і частково Луганської ТЕС (працюють два енергоблоки з п'яти встановлених). За даними Міненерго, на початку серпня 2015 р. на територіях Луганської та Донецької областей було пошкоджено більше 10 високовольтних ліній 220 і 330 кВ і понад 20 ліній 110 кВ. За оцінками Центру досліджень енергетики України, пошкодження високовольтних ліній 220 і 330 кВ можуть призвести до виходу всіх потужностей регіону з енергосистеми України, що, у свою чергу, призведе до дефіциту електроенергії і за межами Донбасу [84].

На коксохімічних підприємствах залишилися невирішеними питання щодо постачання сировини та вивезення готової продукції залізничним транспортом. Низькі залишки вугілля не дозволили налагодити повноцінний виробничий процес. Через відсутність вугілля для коксування з причини фактичної відсутності залізничного сполучення в зоні АТО в лютому 2015 р. на гарячу консервацію були зупинені Ясинівський коксохімічний завод і «Донецьккокс». Унаслідок бойових дій та пошкодження всіх чотирьох високовольтних вводів Авдіївський коксохімічний завод з 24 січня 2015 р. перебував на резервному енергоспоживанні. 27 лютого підприємство було підключено до електромережі ліній електропередач 110 кВ «Макіївські – АКХЗ № 1 та № 2». Тривали аварійно-відновлювальні роботи на повітряних лініях електропередачі 110 кВ «Ясинуватські – АКХЗ № 1 та № 2» [85].

Проблеми в коксохімічній галузі, руйнування транспортної інфраструктури, пошкодження ліній електромереж унеможливлювали роботу підприємств металургійної галузі. Повністю зупинили свою роботу ПАТ «ДМЗ», ПрАТ «Донецьксталь» – металургійний завод», ПрАТ «Донецький електрометалургійний завод», ПАТ «Макіївський

металургійний завод», ПАТ «Єнакіївський металургійний завод», ПАТ «Алчевський металургійний комбінат», ТОВ «Стаханівський феросплавний завод», ПАТ «Харцизький трубний завод», ПАТ «Пантелеймонівський вогнетривкий завод», ПАТ «Красногорівський вогнетривкий завод». У результаті попадання артснаряду пошкоджена аглофабрика ММК ім. Ілліча [86].

Із 135 діючих шахт Донбасу 100 розташовані на території, непідконтрольній Україні, а з тих 35 вугледобувних шахт, розташованих на підконтрольній Україні частині Донбасу, працюють тільки 28 [87]. Фактично зупинені шахта «Октябрьський рудник», ДП ДВЕК, шахти «Ясинівська-Глибока» та «Бутівська», ДП «Макіїввугілля», ПАТ «ДПЕК Шахта «Комсомолець Донбасу», шахта «Первомайська», ДП «Первомайськвугілля» та ін.

Зупинення шахт негативно вплинуло не тільки на промисловість Донецької області. Електростанції, розташовані в інших регіонах України, а також ті ТЕЦ, які працюють на вугіллі (у тому числі Дарницька ТЕЦ, м. Київ), також забезпечуються вугіллям Донбасу. Для повноцінного та своєчасного постачання вугілля шахти повинні безперебійно працювати, а це складно забезпечити в зоні бойових дій. Поновлення діяльності вугледобувних, металургійних і коксохімічних підприємств залежатиме від подальшого розвитку подій у регіоні та головним чином від забезпечення стабільності залізничного сполучення, постачання електроенергії.

Значною мірою скоротилася чисельність населення регіону через міграцію. Можна припустити, що тенденція відпливу населення з Донецької області триватиме, адже для цього є всі підстави. Так, заробітна плата найманих працівників у Донецькій та Луганській областях лише за липень 2014 р. становила 76,4% порівняно з липнем 2013 р., у тому числі у промисловості вона впала до 82,9%, у будівництві – до 62,6, у професійній, науково-технічній діяльності – до 39,1% [88]. Ці показники продовжують погіршуватися. Спів-

робітники непрацюючих підприємств узагалі залишилися без роботи. До того ж наукова й освітянська інфраструктури в Донецькому регіоні зазнали значних втрат.

3.2. Напрями відродження промисловості в регіоні

Довоєнний стан промисловості Донецької та Луганської областей – результат тенденцій, які склалися протягом тривалого періоду. Їх розвиток був зумовлений історично сформованою орієнтацією економіки країни на розширене використання й екстенсивну експлуатацію природних ресурсів. Підприємства чорної металургії, електроенергетики, машинобудування та металообробки, паливної промисловості у своїй більшості підпорядковувалися центру та виробляли продукцію загальнодержавної спеціалізації, тобто розвивалися галузі важкої промисловості, орієнтовані переважно на вивезення виробленої продукції за межі цих регіонів. Таким чином, перший тренд економічного розвитку областей – значне превалювання галузей важкої промисловості над іншими.

Адаптація промислових галузей регіону до нових економічних умов відбувалася головним чином не за рахунок створення нових високотехнологічних виробництв, а шляхом закриття окремих підприємств і навіть зникнення цілих галузей (наприклад, легка промисловість), продукція яких виявилася неконкурентоспроможною. Багато з тих підприємств, які зуміли пристосуватися до нових економічних відносин (у добувній галузі, чорній металургії, електроенергетиці, газовій промисловості, хімічній та нафтохімічній промисловості, машинобудуванні), використовували застарілі техніку і технологію, що продовжувало негативно позначатися на рівні продуктивності праці й екологічному стані в регіоні.

Новий тренд у розвитку Донецької області могли б визначити ті заходи промислової політики, які влада запрова-

джувала з метою підтримки та стимулювання розвитку промисловості. У 1996 р. було прийнято Концепцію державної промислової політики (Постанова Кабінету Міністрів України № 272 від 29 лютого 1996 р., у розробці якої брали участь співробітники Інституту економіки промисловості НАН України, як і в інших важливих рішеннях щодо промислової політики), а пізніше Концепцію промислової політики (Указ Президента України № 102 від 12 лютого 2003 р.) та Державну програму розвитку промисловості на 2003-2010 рр. (Постанова Кабінету Міністрів України № 1174 від 28.07.2003 р.). У 2013 р. було схвалено Концепцію загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року. Були прийняті рішення щодо податково-бюджетної та грошово-кредитної політики. Законом України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України» № 934-XIV від 14.07.1999 р. було впроваджено пільговий режим оподаткування для підприємств гірничо-металургійного комплексу на період 1999-2002 рр. Закон України «Про спеціальні економічні зони і спеціальний режим інвестиційної діяльності у Донецькій області» № 356-XIV від 24.12.1998 р. гарантував суб'єктам господарювання податкові та митні пільги за умов реалізації у пріоритетних для регіону видах економічної діяльності інвестиційних проєктів на суму більше 1 млн дол. США. Проте реалізовувалася промислова політика незадовільно. Для формування довгострокових цільових програм розбудови промисловості індустриальних регіонів варто було б більш чітко визначити пріоритети промислового розвитку і викласти їх у законах, стратегічних і програмних документах Кабінету Міністрів України, стратегіях розвитку відповідних міністерств і відомств, стратегіях соціально-економічного розвитку регіонів.

У майбутньому Донецька та Луганська області як регіони з високим рівнем промислового розвитку мають залишатися ключовим елементом економічної системи східної час-

тини країни і, відповідно, фундаментом для становлення інших секторів економіки. Але при цьому необхідно врахувати високий рівень спрацьованості основних фондів, який негативно вплине на конкурентоспроможність економіки регіону, створить загрози для навколишнього середовища та здоров'я населення, викличе надмірну орієнтованість провідних видів діяльності промисловості регіону на світові ринки, що робить їх залежними від зовнішньої кон'юнктури, підвищить матеріало-, енерго- та капіталоємність виробництва продукції. Це також спровокує збитковість значної частини вугільних підприємств. Слід урахувувати і недостатні обсяги державних коштів, що виділялися на підтримку та дотації таким підприємствам, і необхідність оптимізації шахтного фонду з метою забезпечення його рентабельності.

В умовах певного збереження тренду розвитку для перспективної частини промислового комплексу регіону основними напрямками розвитку мають бути: підвищення конкурентоспроможності продукції промислових підприємств шляхом модернізації промислових виробництв за рахунок забезпечення інформування місцевих підприємців про новітні прогресивні технології та обладнання, упровадження відповідних інноваційних наукоємних технологій; створення значного інноваційного сектору у промисловості на основі об'єднання наукових і виробничих організацій, великих підприємств та малого бізнесу, загальної активізації інноваційного процесу; реалізація комплексних заходів щодо підвищення якості продукції та її сертифікації.

Для залучення інвестицій в економіку регіону потрібно забезпечити сприятливий інвестиційний клімат, підвищити інвестиційну привабливість підприємств і сприяти пошуку потенційних інвесторів; створювати підприємства з іноземним статутним капіталом; визначати пріоритети інвестиційної політики території, які мають бути зафіксовані в документах з регіонального та міського розвитку, тобто бути легітимними для інвесторів.

Для промислових міст пріоритетні напрями інвестиційної політики слід визначати шляхом: аналізу стану і конкурентоспроможності галузей промисловості міста, а також динаміки їх розвитку; оцінки науково-технічного потенціалу міста як основи розвитку різних галузей промислового виробництва; вибору пріоритетних напрямів розвитку промисловості й відповідності стратегії соціально-економічного розвитку міста і трендам розвитку національної та глобальної економіки. Необхідно більш ефективно стимулювати виробництво імпортозаміщуючої та експортоорієнтованої наукоємної високотехнологічної продукції, упроваджувати технології, що знижують забруднення промисловими підприємствами атмосфери, підземних і поверхневих вод, ґрунтів, надр, озонового шару.

Питання кадрового забезпечення мають вирішуватися шляхом створення умов для розвитку ринку праці, зниження дефіциту висококваліфікованих кадрів промислових підприємств; формування та виконання комплексних заходів щодо підготовки, перепідготовки та закріплення кадрів на підприємствах; сприяння розробці та реалізації проектів у рамках розбудови системи «Освіта впродовж життя»; виявлення освітніх потреб населення і міського господарства, вивчення учбово-матеріальної бази, моніторинг розвитку освітнього простору території. Необхідно посилити увагу до перенавчання шахтарів, створення робочих місць для них у сфері малого бізнесу; досягти узгодженості в позиціях та інтересах роботодавців, професійних навчальних закладів і служб профорієнтації та адаптації; відновити підготовку кадрів у професійних навчальних закладах, звертаючи особливу увагу на спеціальності, які потрібні в першу чергу для відбудови виробничої та соціальної інфраструктури.

Для просування продукції промисловості на внутрішньому і зовнішньому ринках необхідно розвивати міжрегіональні та міжнародні зв'язки; реально сприяти розвитку експорту та промислової кооперації, виставкової діяльності,

ринкової інфраструктури та торговельної мережі підприємств; стимулювати виробництва комплектуючих виробів і розвивати кооперацію на підприємствах малого та середнього бізнесу.

Важлива роль має бути відведена пріоритетним напрямкам промислової діяльності, а саме: формуванню та реалізації програм або комплексних заходів щодо розвитку галузей, які забезпечують виробництво конкурентоспроможної імпортозаміщуючої продукції; створенню умов для розвитку нових виробництв, малих промислових підприємств, що використовують унікальні наукоємні виробництва, сучасні технології; стимулюванню виробництв, які працюють на місцевих сировинних ресурсах, застосовують технології з переробки відходів виробництва, очищення стічних вод і шкідливих викидів в атмосферу.

З метою взаємовигідного соціально-економічного партнерства потрібно розвивати взаємовідносини з промисловими підприємствами, об'єднаннями промисловців, громадськості та профспілками для успішної реалізації промислової політики; формувати у суспільстві та трудових колективах внутрішню злагоду з приводу цілей розвитку і засобів їх досягнення, які забезпечують поступове зростання економіки та промисловості завдяки моделі розширеного відтворення на основі переходу до інноваційно-інвестиційного шляху розвитку і підвищення ефективності.

На місцевому рівні вирішення вказаних завдань сприятиме виконанню заходів щодо надання організаційної, інформаційної та методологічної підтримки, створенню та розвитку інноваційно-технологічних центрів, бізнес-інкубаторів; розбудові інфраструктури для просування на ринок науково-технічних розробок і наукоємної продукції, надання послуг у сфері використання результатів інноваційної діяльності, охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності; організації конкурсного відбору інноваційних проектів відповідно до пріоритетів науково-технічного, економічного і соціального розвитку міста.

Важливою складовою системи заходів має бути формування міської політики управління об'єктами зруйнованих територій: визначення умов і характеру їх відновлення, особливостей нового використання з урахуванням їх гідрогеологічного, гідрогеохімічного стану, можливостей інженерної інфраструктури; створення реєстру територій промислової забудови, придатних для реконструкції та будівництва нових об'єктів; забезпечення доступу до цієї інформації для потенційних інвесторів; стимулювання розвитку діючих і створення в місті нових виробництв на основі рециклінгу відходів промислового виробництва та продукції, яка втратила свої споживчі властивості.

На території промислових міст для подолання наслідків бойових дій основу стратегії розвитку кожного міста має становити програма його відновлення. Як інструмент можна використати програмно-проектний підхід, який дозволяє в інтересах розвитку в єдиному документі поєднувати планово-адміністративні та ринкові ініціативи, адміністративний ресурс та підприємливість, узгоджено задовольняти міські потреби шляхом інтеграції влади, науки, бізнесу та суспільної думки. Крім того, є можливість розподіляти фінансування програм і проектів між бюджетом міста, бізнесом та населенням, що не тільки значно скоротить видатки і підвищить ефект від реалізації бізнес-проектів, але і знизить тиск на регіональний та місцевий бюджети.

Невідкладною є робота зі створення реєстру об'єктів із числа зруйнованих, які потребують відновлення або допомоги. Разом із тим бізнес має сформувавати список заходів щодо подолання наслідків ведення бойових дій у промислових містах Донбасу, які він може підтримати. Об'єднання зусиль місцевих органів влади і бізнесу щодо відбудови міст сприятиме швидкій мобілізації людських та матеріальних ресурсів, а отже, прискоренню темпів відновлення економіки Донецької та Луганської областей.

3.3. Галузеві заходи щодо відродження виробництва

Процеси відновлення виробництва у провідних галузях промисловості Донбасу мають свої особливості. Так, основними проблемами в металургії Донецької області залишаються: дефіцит сировинних ресурсів і труднощі з вивезенням готової продукції внаслідок пошкодження транспортної, насамперед залізничної, та енергетичної інфраструктури; значні ускладнення в системі фінансово-економічних розрахунків у результаті макроекономічної, курсової, банківської нестабільності; порушення традиційних логістичних схем руху ресурсів, продукції та послуг через транспортну блокаду регіону; втрата ринкових ніш, особливо на зовнішньому металоринку, через згортання виробництва та зростання витрат, відсутність інновацій.

За умов завершення збройного протистояння та встановлення миру до загальнодержавних заходів, які є першочерговими для відновлення діяльності металургійної промисловості Донбасу, слід віднести якнайшвидше припинення економічної та транспортної блокади регіону, забезпечення реальної роботи міністерств з метою відновлення Донбасу, проведення на державному і регіональному рівнях інвестиційних форумів щодо збирання коштів для фінансового забезпечення соціально-економічної відбудови регіону. Доцільно залучити до відновлення пошкодженої інфраструктури регіону та житлових будинків місцеві металургійні підприємства, що дозволить завантажити їх виробничі потужності та переорієнтувати роботу на внутрішній ринок. Участь металургійних підприємств Донбасу у відновленні транспортної та іншої інфраструктури регіону має відбуватися з використанням провідного досвіду та новітніх технологій, щоб відповідати постійно зростаючим стандартам. Для цього металургія має розвиватися на основі неоіндустріалізації, що означає зниження ресурсо- та енергоємності на всіх етапах виробництва, підвищення екологічності виробничого проце-

су, інтенсифікацію здійснення й упровадження інноваційних розробок зі створення принципово нових техніко-технологічних рішень для металургійного виробництва; удосконалення сортаменту продукції, що випускається, з акцентом на індивідуальних потребах та вимогах замовника; поглиблення співпраці з іншими галузями та розширення внутрішнього ринку металопродукції для одержання істотного позитивного синергетичного ефекту в межах усього національного господарства.

Щодо вугільної промисловості, то в подальшому першочерговою проблемою буде запуск зруйнованих, пошкоджених шахт, що потребуватиме певного часу і значних коштів. Логічно відновлювати шахти на сучасній основі, з використанням новітніх техніко-технологічних рішень, що однак може істотно збільшити вартість відновлювальних робіт, тому цей підхід слід визнати доцільним тільки для найбільш потужних перспективних шахт. Непродуктивні та неперспективні відбудовувати взагалі недоцільно, рішення щодо них мають бути економічно обґрунтованим і соціально виваженим. З урахуванням загального стану вугільної промисловості необхідно не просто намагатися її відновити у форматі, що склався в минулому, а здійснювати радикальну організаційно-економічну і техніко-технологічну модернізацію з орієнтацією на досягнення беззбитковості галузі та одночасним вирішенням соціальних завдань, розробку (а з часом і реалізацію) альтернативних варіантів переробки вугілля в інші види палива, перетворення самих вугільних шахт на енергопідприємства шляхом будівництва когенераційних модулів та ін.

Ефективне відновлення та розвиток теплової електроенергетики доцільно розглядати як створення ресурсобалансованої енергетичної системи, зокрема, на основі модернізації існуючих енергоблоків й електричних мереж. Порядок і масштаби модернізації конкретних енергоблоків існуючих ТЕС доцільно встановлювати з огляду на їх стан та перспек-

тивний попит у розрізі регіонів і країни в цілому на енергоресурси, які виробляються ними, потреби в капітальних вкладеннях, соціальні проблеми та зацікавленість і можливості інвесторів.

Ключовим моментом стратегії відновлення та розвитку енергетики є визначення закономірностей формування регіонального попиту на енергоресурси, потенційних можливостей та ефективності різних джерел електрогенерації з урахуванням соціальних аспектів, міжобласних і трансграничних поставок. Отже, регіональний і міжрегіональний енергобаланси мають формуватися за різними сценаріями розвитку місцевої енергетики, включаючи варіанти комплектації генеруючого парку модернізованими енергоблоками існуючих ТЕС, нових генеруючих фондів у складі когенераційних модулів на промислових підприємствах і в комунальному секторі.

До першочергових заходів слід віднести створення резервів антрацитового палива завдяки імпорту і переведенню антрацитових електростанцій у центр країни на високореакційне паливо. Енергетику Донбасу доцільно відновлювати на основі державно-приватного партнерства, за участю енергетичних компаній, вугледобувних і вуглезбагачувальних підприємств, металургійних корпорацій, компаній з виробництва електрогенеруючого і мережевого обладнання. Такий принцип має використовуватись і в інших провідних галузях регіону при розробці заходів щодо відновлення та розбудови.

Для подальшого ефективного вирішення назрілих регіональних проблем промислового розвитку пропонується таке:

1. Нинішній незадовільний стан виробничого потенціалу Донбасу потребує кардинальних змін у структурі та спеціалізації економіки регіону у процесі відновлення та розбудови його економіки. Для цього необхідно розробити Стратегію структурної перебудови економік Донецької та Луганської областей і відповідні інструменти для їх реалізації, серед яких ключову роль має відіграти спеціальний фонд на

кшталт структурних фондів Європейського Союзу – Фонд реструктуризації Донбасу. Стратегія фондів має бути сфокусована на пошуку кластерів та окремих ніш посилення конкурентоспроможності великих, середніх і малих підприємств регіону, його подальшому інтегруванні в єдиний економічний простір країни, Європи та світу, вирішенні гострих соціально-економічних проблем областей та окремих депресивних територій, інноваційному партнерстві представників державних і регіональних органів влади, місцевого самоврядування, приватного бізнесу та громадськості. При забезпеченні високої якості процесу опрацювання такого документа, прозорості розробки та належного його оприлюднення Стратегія може стати дороговказом для приватних інвесторів та фінансових донорів, у тому числі міжнародних, з метою наповнення запропонованого фонду реструктуризації.

2. Для підвищення активності господарюючих суб'єктів щодо впровадження інновацій доцільно посилити регіональну інноваційну систему під координацією регіонального наукового центру НАН і МОН України за рахунок мережі наукових та індустріальних парків на базі промислових майданчиків тих підприємств, відновлення діяльності яких у сучасних умовах є недоцільним. Для цього необхідно ухвалити відповідний закон про експериментальні стимулюючі регуляторні режими в них. Потрібно використати можливості сусідніх із Донбасом областей і відповідних наукових центрів (Північно-Східного та Придніпровського).

3. Через бойові дії велика кількість об'єктів житлового фонду та інфраструктури в Донецькій і Луганській областях потребує оновлення та капітального ремонту. Це дасть шанс для розвитку малого і середнього бізнесу в таких сферах економічної діяльності, як будівництво, промисловість будівельних матеріалів, ремонтні роботи тощо. Сприяння розвитку таких підприємств може включати заходи щодо надання ремонтним та будівельним малим і середнім підприємствам пільгових канікул з урахуванням обсягів робіт, які вико-

нуватимуться за регіональним та місцевим замовленням; перепрофілювання промислових майданчиків підприємств, які не працюють (наприклад, зупинених шахт), створення промислових парків, зокрема, для невеликих та середніх будівельних і ремонтних підприємств; пільгового кредитування таких суб'єктів для придбання матеріалів, техніки, замовлень на проектні роботи тощо.

З урахуванням того, що Донбас навіть у мирний час відрізнявся високим рівнем захворюваності населення на онкологічні, серцево-судинні, професійні захворювання та виробничого травматизму, як пріоритетне завдання слід визнати розвиток підприємництва в таких сферах, як медичні послуги, виробництво медичних препаратів, техніки, ортопедичних виробів. Розвитку фармацевтичної промисловості в регіоні сприятиме також наявність великої кількості хімічних підприємств, науково-дослідних організацій у галузях хімії та медицини. У перспективі є можливості для створення в регіоні кластера медичних послуг завдяки залученню рекреаційних зон Донецчини та Луганщини.

4. Важливу роль можуть відіграти відновлення та активізація довірливих відносин «центр-регіон» (наприклад, Кабінет Міністрів України – область або в цілому Донбас) щодо окремих конкретних питань стосовно відновлення об'єктів загальнодержавного призначення.

Можливо, нині, під час кризи також є сенс створити консультативний комітет Верховної Ради України з регіональної проблематики (для початку як експеримент, із чотирма підкомітетами для центру, заходу, півдня і сходу держави, за участю в кожному представників депутатського корпусу від відповідних регіонів) для апробації та більш ґрунтовного доопрацювання з урахуванням регіональної специфіки рішень, які стосуються областей перелічених регіонів України (не підлягають обговоренню в такому Комітеті питання виключно центральної влади: забезпечення оборони держави, національної безпеки, організації кредитно-фінансових і між-

народних відносин, а також забезпечення політики збалансованого та комплексного економічного і соціального розвитку держави, сфер охорони здоров'я, екології, освіти, науки та культури).

Висновки відповідного підкомітету могли б стати додатковим аргументом при прийнятті остаточного рішення щодо того чи іншого питання відновлення Донбасу завдяки можливості більш повного вивчення та врахування місцевих обставин.

5. Як експериментальну пропозицію також можна розглянути питання не тільки децентралізації та регіоналізації економіки згідно з уже прийнятими рішеннями влади, але і децентралізації управління держави з метою наближення відповідних міністерств і відомств (їх підрозділів) до промислових регіонів (наприклад, ураховуючи досвід попередніх років, коли міністерства, пов'язані з вугільною промисловістю, були розташовані в Донецьку, а з металургією – у Дніпропетровську) та більш професійного вирішення їх завдань завдяки вивченню регіональної ситуації на місцях, залученню краще підготовлених для цього місцевих кадрів.

6. Згідно із світовим досвідом розвинених країн потрібно ефективніше використовувати можливості наукової та освітянської спільноти як регіону, так країни в цілому при розробці стратегічних і практичних заходів щодо відновлення та розбудови в майбутньому економіки Донбасу, обґрунтування конкретних галузевих та регіональних програм. До того ж Донецький науковий центр як форма організації регіонального управління академічною наукою був першим і показовим для інших регіонів України. Він разом із Президією Національної академії наук України та Міністерством освіти і науки України мав значний досвід щодо залучення наукового потенціалу країни, використання сучасних інноваційних технологій для наукового обґрунтування і вирішення завдань соціально-економічного розвитку виробництва в регіоні. Існують додаткові можливості для використання з цією метою

сучасних форм інтеграції науки, освіти і виробництва, їх взаємного розвитку за рахунок організації тимчасових спільних груп для вирішення конкретних нагальних науково-практичних завдань, обміну досвідом, стажування науковців в освіті, освітян у науці, і тих, і інших на виробництві та навпаки тощо.

Практичне вирішення проблем відновлення регіону можна прискорити завдяки співпраці науковців, освітян та виробничників при підготовці кадрів за інноваційними спеціальностями у філіях зарубіжних університетів та коледжів, які доцільно було б організувати для запровадження у виробництві технологій V та VI укладів як логічного процесу інноваційного розвитку регіону.

7. При реалізації завдань економічного відродження регіону важлива роль має бути відведена розвитку інформаційного супроводу розробки та реалізації програм і заходів, їх результатів у засобах масової інформації, проведенню круглих столів, конференцій за участю фахівців, представників центральної, регіональної та місцевої влади, небайдужої громадськості для моніторингу ситуації в регіоні, а також зміні стратегії та поточних дій. Це б уможливило додаткове роз'яснення політики держави щодо вирішення конкретних проблем, сприяло зростанню авторитету державних і регіональних органів влади на територіях, прилеглих до конфліктної та контрольованої зон.

Аналогічна робота має проводитися на всіх підприємствах і в організаціях, задіяних у роботі з відновлення економіки з метою обговорення, постійного контролю та участі громадськості у прийнятті та реалізації рішень, дотриманні виробничої та фінансової дисципліни. Це може бути однією з форм народного контролю за діями керівництва підприємств та владних структур, традиційного громадського контролю у всіх сферах суспільного життя за станом соціальної та економічної ситуації. Це можна було б використати і для переорієнтації в конструктивне русло можливих стихійних про-

цесів і виступів як механізму внесення вимог народних мас до першочергових завдань і дій законодавчої та виконавчої влади, керівників підприємств і організацій, щодо зволило б «узаконити» та впорядкувати протестні ініціативи. Потрібно внести зміни і до законодавства, щоб у такий спосіб додатково «цивілізувати» місцеві «майдани» і в інших регіонах.

Усе вищезазначене, разом із створенням постійно діючої об'єктивної та незалежної медіасистеми для висвітлення стану справ економічній та соціальній сферах регіону, сприяло б більш ефективному здійсненню державної політики щодо налагодження нормального життя на Донбасі.

8. Відбудова регіону неможлива без збереження, часткового повернення та формування інтелігенції, середнього класу, провідних фахівців, управлінців, науковців і викладачів на всіх рівнях виховання та підготовки кадрів, відданих державній справі розбудови соціально орієнтованої економіки, а також подолання економічної, екологічної та гуманітарної катастрофи на Донбасі, який завжди був і має залишатись одним із провідних промислових лідерів та важливою частиною промислової бази економіки держави. І чим скоріше будуть створені умови (а це в першу чергу мир) для відновлення та розбудови економіки Донбасу, тим дешевше і швидше можна буде це виконати і тим менш вірогідним буде перетворення ще недавно квітучого краю на конфліктну, небезпечну для життя і непривабливу для економічної діяльності територію.

Розділ 4. НЕОІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ: СВІТОВИЙ ТРЕНД СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

4.1. Основні тенденції у світовій промисловості

В останні два десятиліття (на початку ХХІ ст.) уряди багатьох країн змушені були досить кардинально переглядати базові концепції економічного, насамперед промислового, зростання, реагуючи на нові явища та тенденції. Пошук більш ефективних шляхів для підвищення конкурентоспроможності, забезпечення динамізму та гнучкості виробництва став об'єктивною реакцією на виклики загострення фінансових проблем, зростання кон'юнктурної невизначеності, посилення глобальної конкуренції, погіршення екологічної ситуації, ускладнення соціально-політичних та гуманітарно-цивілізаційних процесів. Промисловість ЄС залишається доволі потужним сектором економіки (близько 4/5 європейського експорту, значний мультиплікативний ефект щодо загальної зайнятості в економіці – кожні 100 робочих місць у промисловості зумовлюють створення від 60 до 200 місць в інших галузях економіки) [93]. Однак тенденції, які формуються у світовій економіці, потребують більш активних трансформацій у реальному виробництві, необхідно змінити спадну роль промисловості у Європі. Нові ініціативи провідних країн, зокрема ЄС, стосовно осучаснення промислової стратегії та політики пов'язані насамперед з ідеєю неоіндустріалізації, здійсненням «промислового ренесансу» [94] як адекватної відповіді на виклики сучасних процесів розвитку

Доцільно детальніше зупинитися на основних тенденціях у світовій промисловості, перш за все в європейській, які спричинили народження неоіндустріальної концепції як сучасної моделі зростання промислового виробництва та економіки в цілому¹.

¹ В аналізі використано основні показники розвитку промисловості відповідно до наявних баз даних міжнародної статистики [95].

Найважливішими тенденціями, на які слід звернути увагу, є такі: зниження темпів зростання випуску більшості промислово розвинутих країн, особливо у період після кризи 2008-2009 рр.; посилення нерівномірності зростання економіки та промисловості по країнах і регіональних утвореннях з наслідками зрушень у структурі світового виробництва та торгівлі; зниження загального рівня ефективності виробництва, насамперед за показником ВДВ; гальмування інвестиційно-інноваційних процесів; структурні деформації та ін.

Загальну динаміку обсягів виробництва промислово розвинутих країн наведено на рис. 4.1. Після кризи 2008-2009 рр. промисловість провідних країн досить складно і нерівномірно нарощує темпи.

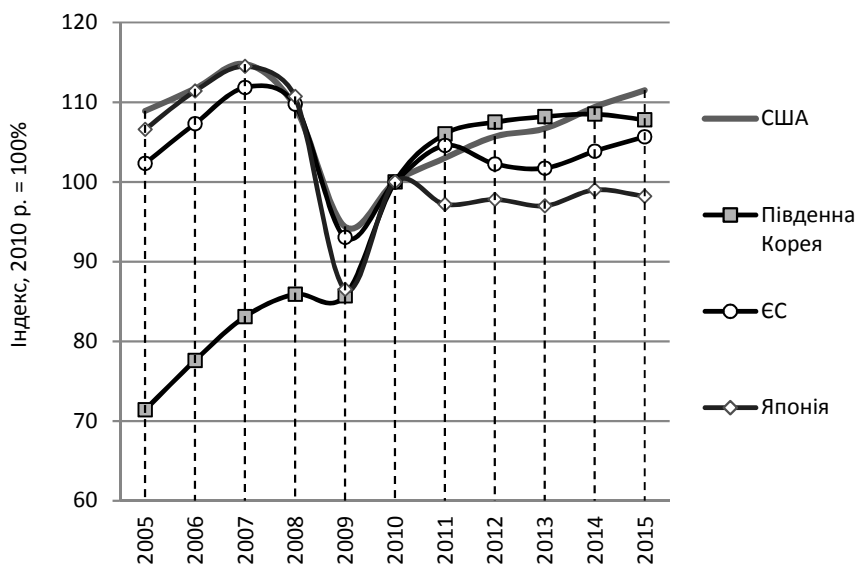

Рис. 4.1. Обсяги промислового виробництва в ЄС, США, Японії, Південній Кореї у 2005-2015 рр.

Найбільш послідовно та досить динамічно поверталися на докризовий рівень США, досягши у 2015 р. зростання на

11,5% (до 2010 р.). Проте найвищий докризовий показник 2007 р. – 11,7% досягнутий ще не був.

Близькою була динаміка й у промисловості Південної Кореї, яка до 2014 р. навіть випереджала США за темпами зростання промислового виробництва. Їй вдалося перевищити свій докризовий максимум менш ніж за 18 місяців після падіння. До 2011 р. (до землетрусу та цунамі) активно виходила з кризової «ями» промисловість Японії.

Порівняно з цими країнами в ЄС відновлення промислового виробництва відбувалося значно повільніше. Якщо Польща, Словаччина, Румунія, Естонія та деякі інші європейські країни станом на 2015 р. уже перевищили свій докризовий максимальний випуск, то багато країн ЄС усе ще виробляють менше, ніж перед кризою, а такі, як Кіпр і Греція, не перевищили рівень початку рецесії.

Відбуваються певні структурні зміни в галузевому розрізі, оскільки різні виробництва мають різні посткризові тенденції зростання. Так, галузі, орієнтовані на проміжне та інвестиційне споживання (засоби виробництва, напівфабрикати), виявилися більш чутливими до макроекономічних та кон'юнктурних коливань, ніж галузі, що виробляють споживчі товари нетривалого користування і предмети першої необхідності (харчові продукти, лікарські засоби).

Простежується тенденція більш швидкого нарощування випуску продукції у високо- та середньотехнологічних галузях порівняно з низькотехнологічними. Досить різною є динаміка виробництва в добувній та обробній промисловості, оскільки сировинні галузі зазнали сильнішого негативного впливу кризи та наступних процесів рецесії. Утім окремі галузі обробної промисловості також мають значні відмінності зростання. Характерною для сучасного етапу також є стійка тенденція до зменшення питомої ваги промисловості у випуску та доданій вартості в економіці.

Так, частка доданої вартості промисловості в економіці ЄС зменшилася за 2005-2014 рр. з 16,8 до 15,5% (рис. 4.2).

Водночас, наприклад, у Китаї частка промисловості в загальній доданій вартості склала 28,3% (2014 р.). Це стало результатом впливу кількох чинників. Одним із них для країн ЄС стала послідовна політика згортання власного промислового виробництва з перенесенням виробничих потужностей на економічно дешевші території (з відносно дешевою робочою силою). Додатковий вплив мали зміни структури відносних цін у реальному секторі та сфері послуг. Водночас це сприяло збільшенню частки промисловості в результативних показниках економіки країн, що швидко розвиваються (Китай, Індія), які стали основними територіями «експорту» виробництв із розвинутих країн.

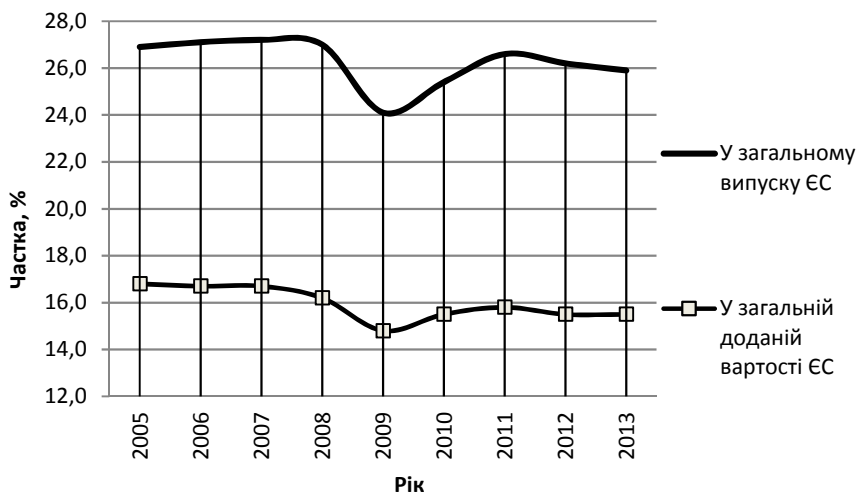

Рис. 4.2. Частка промисловості в загальному випуску та загальній доданій вартості в ЄС у 2005-2013 рр.

Однак у шести країнах ЄС (Чехія, Угорщина, Словенія, Німеччина, Румунія, Словаччина) промислова частка в загальній доданій вартості нині становить понад 20% [96] (табл. 4.1). У сучасній стратегії розвитку промисловості ЄС досягнення такого показника як середнього по регіону роз-

глядається як важливе завдання реіндустріалізації європейської економіки [93].

Таблиця 4.1

Частка промисловості в загальній доданій вартості у країнах ЄС, % (2014 р.)

Країна	Значення показника
ЄС (28 країн)	15,5
<i>Більше середньої</i>	
Чехія	26,6
Угорщина	23,5
Словенія	23,1
Німеччина	22,
Румунія	21,3
Словаччина	20,9
Ірландія	19,7
Литва	19,3
Польща	18,6
Австрія	18,4
Фінляндія	16,7
Швеція	16,4
Естонія	15,7
<i>Менше середньої</i>	
Італія	15,4
Болгарія	15,2
Хорватія	14,5
Бельгія	13,8
Данія	13,5
Португалія	13,2
Іспанія	13
Латвія	12,2
Нідерланди	12,1
Франція	11,2
Сполучене королівство Великобританії та Північної Ірландії	10,6
Мальта	10,3
Греція	9,4
Кіпр	5
Люксембург	4,9

Набула ознак довгострокової та територіально розповсюдженної тенденція скорочення зайнятих у промисловому виробництві. Так, у країнах ЄС лише впродовж 2005-2015 рр.

кількість зайнятих скоротилася майже на 12 в.п. (на тлі незначного, але все ж зростання випуску продукції). Сфера послуг та інші види економічної діяльності не можуть повною мірою компенсувати ці зрушення в зайнятості, що стає чинником нарощування соціально-економічного напруження в цих країнах.

Крім відносного скорочення обсягів виробництва та доданої вартості, в ЄС існує негативна тенденція до зменшення інвестицій (до ВВП). Це дало підстави Європейській Комісії поставити конкретні завдання щодо активізації процесів валового нагромадження основного капіталу: до 2020 р. воно має досягти середнього рівня понад 23% ВВП [97].

Унаслідок нових тенденцій у світових процесах розвитку економіки загалом та промисловості зокрема суттєво змінюється географічна структура виробництва, споживання та торгівлі – переважно вбік азійських країн, які швидко розвиваються. Уже загальноновизнано Китай називають загальносвітовим виробником, який за окремими видами продукції має до 80% світового ринку. Досить динамічно нарощують промислове виробництво Індія, Бразилія та деякі інші країни, швидко збільшуючи свою роль на міжнародних ринках промислової продукції.

Нові явища та тенденції у промисловості світу змушують до перегляду власних концепцій і моделей розвитку. Україна також має увійти у ці процеси оновлення виробництва задля розбудови ефективної економіки сучасного зразка.

4.2. Особливості формування національних моделей неоіндустріалізації

У пошуку нових ефективних форм і методів функціонування та розвитку промисловості, адекватних сучасним викликам, кожна країна намагається максимально врахувати макроекономічну, технологічну, інституційну специфіку

власної економіки. Водночас активно опрацьовується світовий досвід здійснення структурних зрушень, удосконалення інституційного середовища, залучення соціальних чинників для прискорення економічного зростання. Це зумовлює певні відмінності національних моделей неоіндустріалізації, які сьогодні формуються та реалізуються урядами різних країн.

У промислово розвинутих країнах (ПРК), таких як США, країни ЄС, Японія, Південна Корея, Сінгапур та ін., нова політика у промисловості зосереджується головним чином на суттєвому підвищенні її ролі в економіці після певного аналізу результатів реалізації курсу на постіндустріальний розвиток. Головним чином це пов'язується з досягненням більш високих кількісних та якісних показників конкурентоспроможності та відповідно – поверненням на світові ринки провідних високотехнологічних видів промислової продукції. Тому метою такої політики є *реіндустріалізація*. Її основні механізми пов'язані з: масштабним технологічним переоснащенням виробництва на базі досягнень третьої та четвертої промислової революції («промисловість 4.0»); рещорингом – фізичним поверненням виробництв на національну територію; активними змінами у міжнародному розподілі праці та співробітництва. Зокрема, ключовими напрямками нової промислової політики проголошено інвестиції в інновації, поліпшення ринкових умов, доступ до капіталу, людський капітал та вміння (кваліфікація) [93]. Значну увагу має бути приділено всебічному розвитку внутрішнього ринку товарів і технологій.

Країни, що розвиваються, орієнтуються на більш «скромні» завдання розбудови національних промислових секторів відповідно до внутрішніх потреб власної економіки та світових тенденцій. Безумовно, вони також налаштовані на використання нових промислових технологій, але їх реальні можливості (фінансові, організаційно-технічні, кадрові) у цих процесах є надто обмеженими порівняно з розвиненими економіками. Тому більшості з них доводиться, як і рані-

ше, шукати баланс між екстенсивними й інтенсивними методами зростання промислового виробництва, більш обережно підходити до реструктуризації у промисловості, а також до включення у процеси міжнародного співробітництва.

Україна, маючи переважно неконкурентоспроможну промисловість, не може ігнорувати світовий процес неоіндустріалізації, який надає потенційний шанс вийти на новий рівень виробництва й ефективності. Але це потребує перегляду раніше вибудованих промислових стратегій.

До специфічних характеристик української промисловості, які мають бути враховані при формуванні національної моделі неоіндустріалізації, слід віднести такі (на основі результатів аналізу виробництва за провідними показниками): нестійка динаміка обсягів продукції з переважанням спадних тенденцій зі значним впливом кон'юнктурного чинника; глибокі структурні деформації в галузевому, ринковому, внутрішньорегіональному розрізах, що продовжують накопичуватися; доволі слабкі та нестійкі позиції промислових виробників на міжнародних ринках на тлі переважання експортної сировинної орієнтації функціонування економіки; суттєве технологічне відставання значної частки наявних виробництв, насамперед за критеріями енерго- та ресурсоспоживання; низький рівень екологічності технологій і продукції; олігархічно-монопольна структура промислових виробництв; нерозвиненість внутрішньої та зовнішньої інфраструктури (транспортної, маркетингової, логістичної); інвестиційна та інноваційна неспроможність основної маси виробників; практична відсутність надійних фінансових інститутів розвитку при обмеженості власних інвестиційних коштів підприємств; послідовне погіршення ситуації з кваліфікованими кадрами.

Серед особливих поточних умов, які характеризують середовище формування та реалізації української моделі неоіндустріалізації, насамперед слід відзначити стан гібридної війни, здійснення паралельно системних реформ у різних

сферах суспільного життя, високий рівень загострення соціально-політичних і регіональних протиріч, слабкість державних інституцій в управлінні економікою.

Слід урахувати, що наявність таких недоліків економічних відносин, як неналежний рівень захисту прав власності, монополізація ринків, нерівні «правила гри» в економіці, її сировинний характер та низький рівень інвестицій у створення нових виробничих потужностей дозволяє констатувати системну кризу існуючої економічної моделі розвитку країни [98]. Цей перелік можна ще продовжувати. Але вже зрозуміло, що український сценарій неоіндустріалізації суттєво відрізнятиметься від завдань розвитку ПРК унаслідок цільової багатовекторності необхідних перетворень і значних відмінностей вихідних позицій. Тому при опрацюванні неоіндустріальної стратегії урядовим структурам доцільніше більше використовувати досвід країн, що розвиваються та мають (або мали) схожі передумови і можливості. Корисним може бути й досвід відносно нових членів ЄС (Польща, Чехія, прибалтійські країни), які знайшли моделі ефективного подолання багаторічного економічного відставання й активно долучилися до процесів розбудови нової ефективної промисловості.

Можна також погодитися з пропозиціями щодо доцільності врахування досвіду розробки комплексної промислової стратегії Китаю, представленої в урядовому десятилітньому плані «Made in China 2025» [99]. І хоча амбітні цілі стати світовим виробником і високотехнологічною супердержавою, яких планує досягти Китай, в Україні у середньостроковій перспективі не мають реального економічного підґрунтя для реалізації, можна вибірково скористатися розробленими підходами та проаналізувати майбутні практичні здобутки китайської промисловості при виконанні зазначеного плану.

Основні шляхи реалізації економічного зростання уряд України вбачає в такому: «Запорукою економічного зростання є створення рівних, прозорих та передбачуваних правил

ведення бізнесу, включення України до регіональних та глобальних ланцюгів створення доданої вартості, створення умов для розвитку високотехнологічних виробництв, прискорення залучення інвестицій в економіку України та розвиток експортного потенціалу українських виробників» [98, с. 10].

Ключовими пріоритетами для забезпечення зростання в економіці України визначено такі [98, с. 40]:

- формування сприятливих умов для розвитку бізнесу;
- забезпечення високого рівня інвестиційної активності.

Серед основних показників, які визначають ефективність досягнення мети економічного зростання до 2020 р., вказано такі:

- місце в рейтингу Doing Business – не нижче 30;

- питома вага валового нагромадження основного капіталу у ВВП – 23%;

- підписання і набуття чинності Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів (АСАА) відповідно до ст. 57 Угоди про асоціацію для трьох секторів (2017 р.) і поступове розширення Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів (АСАА) для 27 секторів, законодавство в яких має бути гармонізовано із законодавством ЄС відповідно до додатка III до Угоди про асоціацію (протягом п'яти років з дня набуття чинності Угодою про асоціацію).

Перелік пріоритетних дій уряду, які безпосередньо впливають на функціонування та розвиток промислового виробництва, містить, зокрема, такі пункти:

- розвиток інновацій та реформа у сфері інтелектуальної власності (створення передумов для розвитку та широкого впровадження інновацій в усіх галузях економіки, а також подальшого переходу до цифрової економіки, зокрема вдосконалення нормативно-правової та регуляторної бази у сферах інновацій, інтелектуальної власності та цифрової економіки, вдосконалення державної політики в цих сферах і за-

провадження програм, спрямованих на стимулювання та підтримку інноваційного розвитку);

розвиток промислового виробництва та залучення інвестицій (створення умов для збільшення обсягу інвестицій у промисловість, забезпечення модернізації виробництва та інфраструктури, створення передумов для розвитку і диверсифікації експорту, включення вітчизняних підприємств у світові ланцюги доданої вартості);

розвиток експорту та розширення зовнішньоекономічних зв'язків (забезпечення пошуку нових ринків та переорієнтації зовнішньоекономічних зв'язків України на альтернативні ринки реалізації вітчизняної продукції, розвиток експорту товарів і послуг);

підвищення енергетичної незалежності (нарощування власного виробництва енергетичних ресурсів; модернізація енергетичної інфраструктури, диверсифікація джерел постачання енергоресурсів; перехід енергетичного сектору України на ринкові принципи функціонування, запровадження стандартів системи європейської енергетичної безпеки з акцентом на кібербезпеку і безпеку постачання енергоресурсів; збільшення регулюючих маневрових потужностей гідроелектростанцій і гідроакумулюючих електростанцій);

реформа вугільної галузі (забезпечення економічної ефективності (самоокупності) вугільної галузі шляхом переходу на ринкові принципи функціонування ринку вугільної продукції, запровадження електронних біржових торгів вугіллям, залучення приватних інвестицій у галузь та приватизації вугільних шахт; забезпечення ефективної реструктуризації галузі та соціальної підтримки шахтарів);

розвиток відновлюваної енергетики (збільшення частки енергоносіїв, вироблених із відновлюваних джерел енергії, у структурі загального кінцевого енергоспоживання);

забезпечення енергоефективності та енергозбереження (забезпечення зменшення обсягів споживання енергоресурсів, упровадження сучасних енергоефективних технологій);

стимулювання здійснення заходів щодо підвищення енерго-ефективності, забезпечення економного використання енергетичних ресурсів населенням, підвищення рівня життя населення в результаті зменшення витрат на оплату енергетичних ресурсів, раціональне використання коштів державного та місцевих бюджетів, які направляються на компенсацію витрат, пов'язаних із використанням енергетичних ресурсів);

розвиток мінерально-сировинної бази (задоволення потреб національної економіки у мінеральних ресурсах за рахунок власного видобутку; зменшення або повна ліквідація залежності України від імпорту мінеральних ресурсів та збільшення експортного потенціалу країни за рахунок власного видобутку корисних копалин, що мають великий попит на світовому ринку; залучення на ринок України геологорозвідувальних компаній);

сприяння продуктивній зайнятості, реформа ринку праці (здійснення активної політики зайнятості для прискорення повернення безробітних до трудової діяльності, створення умов для зниження рівня неформальної зайнятості, підвищення рівня доходів працюючих громадян, дерегуляція взаємовідносин роботодавця та працівника).

Сьогодні в Україні неоіндустріальна модель розвитку набуває законодавчо-нормативної фіксації. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 11.10.2016 р. № 711 [100] створено Національний комітет з промислового розвитку (НКПР), з яким пов'язують активізацію системних перетворень у промисловості України. Зокрема, Прем'єр-міністр України В. Гройсман під час засідання уряду зазначив: «Зараз завдання Комітету – не просто стати структурою, яка утворена сьогодні, а реальним механізмом діагностики проблем національної промисловості, напрацювання механізмів і реальних, конкретних рішень, які дадуть можливості нам сьогодні отримати конкурентний, якісний, національний продукт» [101].

Концепція державної стратегії розвитку промисловості України з урахуванням концепції неоіндустріалізації міститься у публікації виконавчого директора НКПР А. Гіршфельда [102]. Він підкреслює, що нова стратегія промислового розвитку має ґрунтуватися на якісній діагностиці ситуації, визначенні реальних для реалізації цілей і пріоритетів, адекватному фінансовому забезпеченні, конкретних формах і методах участі держави у великих інноваційних проектах. Найбільшими стримуючими чинниками розвитку вважається низький рівень інвестицій (13% до ВВП), втрата кадрового ресурсу в обробній промисловості (утричі за 1998-2015 рр.), зниження продуктивності праці, високий рівень енергоспоживання (у розрахунку на 1 тис. дол. доданої вартості – у 6 разів вищий за середньосвітовий показник).

Важливим документом, який визначає вісім загальнодержавних інноваційних пріоритетів на середньостроковий період 2017-2021 рр., зокрема в реальному виробництві, є постанова КМУ від 28 грудня 2016 р. № 1056 «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017-2021 роки» [103]. Основні пріоритетні напрями загальнодержавних інновацій наведено в табл. 4.2.

Відповідні середньострокові пріоритетні напрями інноваційної діяльності галузевого рівня на 2017-2021 рр. визначено у Постанові КМУ від 18 жовтня 2017 р. Як зазначає Міністр освіти і науки України Л. Гриневич, «цим переліком галузевих пріоритетів ми деталізуємо середньострокові пріоритетні напрями інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017-2021 роки. Це дасть можливість центральним органам виконавчої влади спрямувати фінансові ресурси саме на інноваційний розвиток економіки» [104].

Слід підкреслити, що деталізація загальнодержавних пріоритетів інноваційної діяльності містить усі найважливіші для розгортання процесів неоіндустріалізації напрями технологічного оновлення економіки в цілому та промисловості

Таблиця 4.2

Середньострокові пріоритетні напрями інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017-2021 рр.

Напрямок	Галузі реалізації
Освоєння нових технологій транспортування енергії, упровадження енергоефективних, ресурсозберігаючих технологій, освоєння альтернативних джерел енергії	Енергетика; ЖКТ; АПК
Освоєння нових технологій високотехнологічного розвитку транспортної системи, ракетно-космічної галузі, авіа- і суднобудування, озброєння та військової техніки	Промисловість; транспорт
Освоєння нових технологій виробництва матеріалів, їх обробка і з'єднання, створення індустрії наноматеріалів та нанотехнологій	Промисловість
Технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу	АПК
Упровадження нових технологій та обладнання для якісного медичного обслуговування, лікування, фармацевтики	Охорона здоров'я
Широке застосування технологій більш чистого виробництва та охорони навколишнього природного середовища	Промисловість; АПК; ЖКГ
Розвиток сучасних інформаційних, комунікаційних технологій, робототехніки	Економіка в цілому

зокрема. Наприклад, освоєння нових технологій отримання, оброблення і застосування композиційних та функціонально-градієнтних матеріалів; промислове освоєння нових технологій отримання, оброблення і з'єднання конструкційних, функціональних та інструментальних матеріалів; створення матеріалів і технологій для 3D-прототипування; розвиток й упровадження систем Інтернету речей; розвиток технологій довгострокового зберігання інформації та управління «вели-

кими даними» (*big data*); розвиток та впровадження систем штучного інтелекту та ін.

У даний час останнім кроком уряду на шляху до розбудови нової промисловості стала презентація у вересні 2017 р. Нової індустріальної політики Першим віце-прем'єр міністром – Міністром економічного розвитку і торгівлі України С. Кубівом. Її основними напрямками визначено розвиток підприємництва, кластерної структури та смарт-спеціалізації промисловості. Очікується, що реалізація нової політики, насамперед смарт-спеціалізації, дозволить забезпечити фактичну ефективність інвестицій у промислові інновації, вихід регіонів з економічної рецесії та економічну децентралізацію в країні. До проекту смарт-спеціалізації активно підключилися фахівці місії Спільного дослідницького центру ЄС, де ця стратегія має успішний досвід [105]. Практична реалізація стратегії смарт-спеціалізації розпочнеться з пілотного проекту у трьох регіонах.

За інформацією Мінекономрозвитку і торгівлі України з початку 2017 р. триває розробка Стратегії розвитку промисловості, проект якої для громадського обговорення заплановано подати у грудні цього року [106].

Таким чином, на державному рівні закладено системне бачення необхідних технологічних змін як базової основи неоіндустріального інноваційного розвитку. Проте реалізація визначених пріоритетів може мати складні проблеми через нерозвиненість національної інноваційної системи, брак достатніх інвестиційних ресурсів, труднощі світової конкуренції тощо.

Активно долучаються до розробки проблем розбудови в Україні сучасного промислового сектору вітчизняні науковці та визнані експерти. Так, наукові напрацювання з проблем інноваційного промислового розвитку та розбудови промисловості на засадах неоіндустріалізації в Україні містяться, зокрема, в роботах дослідників Інституту економіки

промисловості НАН України¹. Вони спираються на сучасні теоретичні розробки щодо промислового розвитку, узагаль-

¹ Концептуальні основи промислової політики України / О.І. Амоша, М.І. Іванов, Б.І. Біренберг та ін. – Донецьк: Ін-т економіки пром-сті НАН України, 1994. – 104 с.; Концепція державної промислової політики / М.Г. Чумаченко, О.І. Амоша, М.І. Іванов, В.І. Тараба та ін. – Донецьк: Ін-т економіки пром-сті НАН України, 2000. – 424 с.; Структура змін у промисловості України: стан та пріоритетні напрями / О.І. Амоша, Ю.В. Макогон, Л.О. Збаразська та ін. – Донецьк: Ін-т економіки пром-сті НАН України, 2005. – 180 с.; Концептуальні орієнтири промислової політики України (на середньострокову перспективу) / ред. кол. О.І. Амоша, В.П. Вишневський, Л.О. Збаразська // Економіка промисловості. – 2008. – №4. – С. 3-21; Амоша А.І. Неоіндустріалізація і нова промислова політика України / А.І. Амоша, В.П. Вишневський, Л.А. Збаразська // Економіка промисловості. – 2012. – №1-2. – С. 3-33; Вишневський В.П. Промислова політика: теоретичний аспект / В.П. Вишневський // Економіка промисловості. – 2012. – № 2. – С. 4-15; Промышленная политика и управление развитием промышленности в условиях системных дисбалансов: концептуальные основы: моногр. / В.П. Вишневский, А.И. Амоша, Л.А. Збаразская, А.А. Охтеня, Д.Ю. Череватский; под общ. ред. В.П. Вишневого и Л.А. Збаразской; НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. – Донецк, 2013. – 180 с.; Промышленность и промышленная политика Украины 2013: актуальные тренды, вызовы, возможности. – Ч. 1 / А.И. Амоша, В.П. Вишневский, Л.А. Збаразская и др. // Економіка промисловості. – 2014. – № 2. – С. 80-131; ч. 2: 2014. – № 3. – С. 80-131; Промисловість і промислова політика України 2013: актуальні тренди, виклики, можливості: наук.-аналіт. доп. / О.І. Амоша, В.П. Вишневський, Л.О. Збаразська та ін.; за заг. ред. В.П. Вишневого; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2014. – 200 с.; Амоша О.І. До проблем інституціонального забезпечення інноваційного розвитку вугільної галузі / О.І. Амоша, Ю.З. Драчук, А.І. Кабанов // Економіка промисловості. – 2015. – №3 (71). – С. 44-64; Вишневський В.П. Глобальна неоіндустріалізація та її уроки для України / В.П. Вишневський // Економіка промисловості. – 2016. – № 8. – С. 26-43; Амоша О.І. Промисловість Донбасу на шляху до відновлення / О.І. Амоша // Економіка України. – 2016. – № 8. – С. 93-108; Лях А.В. Промислова політика в умовах децентралізації державного управління: стратегія розумної спеціалізації / А.В. Лях // Економіка промисловості. – 2016. – №. 2 (74). – С. 74-90; Національна модель неоіндустріального розвитку України: моногр. [Електронний ресурс] / В.П. Вишневський, Л.О. Збаразська, М.Ю. Заніздр, В.Д. Чекіна та ін.; за заг. ред. В.П. Вишневого / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – К., 2016. – 518 с. – Режим доступу: http://iep.com.ua/Vishnevskiy_Zbarazska_Zanizdra_Chekina_2016.pdf; Збаразська Л.О. Неоіндустріалізація в Україні: концепт національної моделі / Л.О. Збаразська // Економіка промисловості. – 2016. – № 3(75). – С. 5-32;

нення зарубіжного досвіду промислової політики та практики, але насамперед – на детальний аналіз українських реалій. Практична спрямованість цих досліджень відображена у пропозиціях щодо визначення пріоритетів, цільових орієнтирів, організації процесу та його інституційного забезпечення.

Грунтовні розробки щодо проблем розвитку вітчизняної промисловості та трансформації промислової політики здійснено фахівцями Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»¹. Базові пропозиції щодо на-

Нікіфорова В.А. Неоіндустріальний розвиток металургії України: передумови, проблеми, наслідки / В.А. Нікіфорова // Економіка промисловості. – 2016. – №3(75). – С. 33-64; Амоша О.І. Регіональні особливості розвитку промисловості України / О.І. Амоша, Л.М. Саломатіна // Економіка України. – 2017. – №3. – С. 20-34; Промисловість України 2016: стан та перспективи розвитку: наук.-аналіт. доп. / О.І. Амоша, І.П. Буляєв, А.І. Землянкін, Л.О. Збаразська, Ю.М. Харазішвілі та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – К., 2017. – 120 с.; Єрфорт І. Політика Китаю щодо розвитку smart-промисловості / І. Єрфорт, Л. Збаразська // Вісник економічної науки України. – 2017. – №1 (32). – С. 39-43; Якубовский Н.Н. Выбор структурных акцентов активизации развития промышленности Украины / Н.Н. Якубовский, М.А. Солдак // Экономика промышленности. – 2017. – №2 (78). – С. 5-21 та ін.

¹ Якубовський М. Концептуальні основи стратегії розвитку промисловості України на період до 2017 року / М. Якубовський, В. Новицький, Ю. Кіндзерський // Економіка України. – 2007. – №11. – С. 4-20; Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку / Ю.В. Кіндзерський, М.М. Якубовський, І.О. Галиця та ін. – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2009. – 928 с.; Кіндзерський Ю. Проблеми розвитку промисловості та розбудови ефективної промислової політики в Україні [Електронний ресурс] / Ю. Кіндзерський // Економіст. – 2012. – № 8. – С. 15-22. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econ_2012_8_4; Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації: монографія / Ю.В. Кіндзерський; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – К., 2013. – 536 с.; Кіндзерський Ю.В. До засад стратегії та політики розвитку промисловості [Електронний ресурс] / Ю.В. Кіндзерський // Економіка України. – 2013. – № 5. – С. 38-55. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_5_4; Геєць В. Інституціональна обумовленість інноваційних процесів у промисловому розвитку України / В. Геєць // Економіка України. – 2014. – № 12. – С. 4-19; Кіндзерський Ю.В. Антикризова промислова політика: варіант вітчизняного концепту [Електронний ресурс] / Ю.В. Кіндзерський // Вісник Національної академії

168

прямів розвитку промисловості України на сучасному етапі охоплюють його ендогенізацію, перспективну, вигідну для країни спеціалізацію у глобальному, європейському і внутрішньому вимірах, технологічну модернізацію, диверсифікацію виробництва та оптимізацію його структури. Визначено такі найважливіші цілі промислових реформ: мінімізація зовнішньої залежності, технологічна модернізація, орієнтація на завоювання домінуючих позицій вітчизняного виробника на внутрішньому споживчому ринку; гарантування продовольчої безпеки країни і досягнення статусу світового виробника, забезпечення воєнної безпеки країни завдяки відродженню вітчизняного ВПК, гарантування енергетичної безпеки. Роль держави у процесах реформування має бути досить активною та ґрунтуватися на створенні й використанні спеціальних інститутів стимулювання як попиту, так і пропозиції у пріоритетних секторах, державному стратегічному плануванні, поєднанні інструментарію як «вертикальної», так і «горизонтальної» нормативної моделі промислової політики, запровадженні ефективного державного і громадського контролю за діяльністю природних монополій та ін.

Наукове обґрунтування шляхів подальшого розвитку промисловості України на сучасному етапі є важливим напрямом досліджень й інших наукових установ та вищих навчальних закладів¹, а також передумовою поліпшення механізмів державного управління у промисловій сфері.

наук України. – 2016. – № 10. – С. 27-42. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2016_10_6; Шовкун І. Асоціація з ЄС диктує необхідність возродження промышленности / И. Шовкун // Зеркало недели. Украина. – 2015. – 9 окт.; Шовкун І. Промышленное возрождение Украины: цена вопроса / И. Шовкун // Зеркало недели. Украина. – 2017. – №12 та ін.

¹ Горбулин В. Украине нужна новая промышленная политика, которая бы отвечала национальным интересам [Електронний ресурс] / В. Горбулин // Зеркало недели. Украина. – 2010. – 14 янв. – Режим доступу: https://zn.ua/ECONOMICS/ukraine_nuzhna_novaya_promyshlennaya_politika_kotoraya_by_otvechala_natsionalnym_interesam.html; Реструктуризація промисловості України у процесі посткризового відновлення: аналіт. доп. / за заг.

4.3. Проблеми переходу промисловості України до неоіндустріальної моделі

Проблеми реального переходу української промисловості до нового етапу розвитку, що у світі отримав назву «неоіндустріалізація», мають як внутрішні, так і зовнішні причини.

Насамперед йдеться про надзвичайно несприятливі вихідні (наявні) умови – масштабну деіндустріалізацію як фактичний результат перетворень протягом періоду розбудови державності України та її нової економічної моделі. Більшість дослідників, експертів, а також практиків одностайні в тому, що це відбулося внаслідок невдало обраної економічної політики, зорієнтованої переважно на монетарне регулювання в умовах збереження неефективної структури економіки, промисловості та інституційного середовища. Утім слід підкреслити не менш значущу роль чинника загальної неефективності вітчизняного виробництва, що в умовах глобальної відкритості економіки зумовило швидкий розпад промислового комплексу України як неконкурентоспроможного. Це зумовлює необхідність залучення великих інвестицій, кардинальних змін інноваційної системи (якщо вважати, що

ред. Я. Жаліла. – К: Науково-дослідний інститут стратегічних досліджень, 2011. – 112 с.; Інноваційний розвиток промисловості як складова структурної трансформації економіки України. – К: НІСД, 2013. – 71 с.; Кизим М.О. Промислова політика та кластеризація економіки України: моногр. / М.О. Кизим. – Х.: ІНЖЕК, 2011. – 304 с.; Хаустова В.Є. Промислова політика України: формування та прогнозування: моногр. / В.Є. Хаустова. – Х.: ІНЖЕК, 2015. – 384 с.; Зверяков М.И. Промышленная политика и механизм ее реализации / М.И. Зверяков // Экономика Украины. – 2016. – №6. – С. 3-18; Данилишин Б.М. Тактика эволюционизма в современном экономическом развитии мира (в аспекте третьей и четвертой промышленных революций) / Б.М. Данилишин // Экономика Украины. – 2016. – №8. – С. 44-61; Мазур В.Л. Проблеми промислової політики в Україні / В.Л. Мазур // Економіка України. – 2016. – №11. – С. 3-18; № 12. – С. 47-60. Структурні трансформації у світовій економіці: виклики для України: аналіт. доп. / В. Сіденко (керівник проекту) та ін. – К.: Заповіт, 2017. – 182 с.

вона є в Україні) або хоча б відродження й формування ефективних її найважливіших складових (насамперед сфери НДДКР та механізмів її взаємодії з реальним виробництвом). Масштаби деіндустріалізації в Україні об'єктивно потребують необхідності кількісного нарощування виробництва як першочергового етапу реіндустріалізації.

У той же час слід зауважити, що окремі точкові конкурентні виробництва в Україні все ж таки збереглися (практично всупереч державній політиці). Так, зокрема, Україна входить у вісімку держав, які володіють повним циклом проектування та вироблення авіадвигунів, що експлуатуються у понад 100 країнах світу, а також у десятку країн із повним циклом авіабудування – від проектування до серійного виготовлення. Достатньо конкурентоспроможним на світових ринках є вітчизняне трансформаторне, турбоатомне та компресорне виробництво [107, с. 48].

Однак повномасштабне розгортання цих та інших високотехнологічних виробництв стикається з проблемою ринків збуту, а також недостатнього фінансового забезпечення та технологічного розвитку наявних виробничих потужностей. Тому питання державної підтримки інноваційних за своїм характером виробництв багато років є одним з актуальних, але дискусійним – всебічно підтримувати розвиток таких унікальних підприємств чи «відпустити» у самостійне конкурентне плавання? З огляду на поточний стан провідних наукоємних виробництв в Україні, можна цілком погодитися з тим, що «збереження та розвиток таких унікальних підприємств мають бути пріоритетними напрямками промислової політики України» [107, с. 52].

Узагальнення світового досвіду свідчить, що розвиток високотехнологічних виробництв серійного характеру так чи інакше спирається на підтримку держави. Відмінності полягають у конкретних напрямках (дослідження й розробки, безпосередньо виробництво, експортно-імпортне регулювання тощо) та формах (пряма чи опосередкована).

Не можна сказати, що державна промислова політика в Україні зовсім залишає поза увагою унікальні виробництва та підприємства, адже розроблено галузеві стратегії з досить широким набором методів державного стимулювання і підтримки. Однак більшість із них поки що залишається лише у стратегіях. Тому зараз дуже важливо перевести заплановані заходи у площину практичних дій, оскільки розвиток зазначених виробництв – це реальний шлях переходу до неоіндустріального зростання.

Наступна найважливіша проблема – дефіцит інвестиційних ресурсів для реалізації неоіндустріальних проєктів. Йдеться як про державні, так і про корпоративні інвестиції. Перші обмежені постійним бюджетним дефіцитом, а другі – нестабільністю виробництва, а отже, скороченням прибутків або зростанням збитків.

Протягом останніх років унаслідок подій в АР Крим та на сході України фінанси підприємств зазнали особливих втрат: за даними Держслужби статистики України [108] у 2014-2016 рр. промисловість мала від’ємний фінансовий результат (-166,4; -181,4; -7,6 млрд грн відповідно). Значною залишається частка збиткових підприємств – близько третини. Найбільші збитки спостерігаються у переробній промисловості, що суттєво знижує її інвестиційну привабливість та фінансову спроможність до модернізації.

Саме у площині подолання інвестиційного дефіциту має розбудовуватися система державно-приватного партнерства як механізм фінансового забезпечення взаємовигідних великих проєктів, насамперед, для модернізації промислової інфраструктури загальнодержавного та регіонального рівнів.

Не менш важливим є залучення прямих іноземних інвестицій як чинника прискорення інвестиційних процесів загалом та інноваційно наповнених зокрема. Проте, як свідчить досвід минулих років, особливо сподіватися на їх суттєве зростання у середньостроковому періоді не доводиться. Негативний вплив матимуть макроекономічна, ринково-

господарська, а нині ще й соціально-політична нестабільність, різкі коливання валютного курсу, незадовільна якість податкової політики та ін.

Ще один аспект, який розкриває сукупність проблем переходу до неоіндустріальної моделі, – якість та ефективність промислової політики. Досить влучно промислову політику України впродовж усього трансформаційного періоду можна охарактеризувати так: «Промислові стратегії та політика з моменту набуття Україною незалежності фактично не передбачали заходів щодо збереження існуючих промислового, інтелектуального, освітнього, кадрового потенціалів країни. За таких умов стихійний, тобто некерований, нерегульований та непрогнозований органами державної влади перехід вітчизняної економіки на необмежені ринкові умови призвів до незворотних втрат у промисловості» [109, с. 5]. Це лише один із багатьох аналогічних висновків, які містяться у досить великій вітчизняній бібліографії, про неадекватність державної промислової політики умовам та завданням розвитку промисловості в Україні та її економічні наслідки. Тому пропозиція багатьох науковців щодо формування нової промислової політики на сучасних засадах сприймається, безумовно, як слушна та актуальна.

Нині, на етапі переходу до практичного вирішення завдань неоіндустріалізації, проблема формування ефективних механізмів здійснення сучасної промислової політики набуває особливого значення. Це зумовлено складністю та комплексним характером нових завдань, необхідністю наявності саме державної політичної платформи для узгодженої та скоординованої взаємодії всіх зацікавлених сторін – суспільства, держави, бізнесу.

Актуальними для державної промислової політики залишаються такі пріоритети: забезпечення національної безпеки; захист економічних інтересів національних виробників; надійне забезпечення енергетичними та матеріально-сировинними ресурсами; розвиток динамічного внутрішньо-

го ринку як чинника зростання; дієва державна підтримка інвестицій, інновацій, зовнішньоекономічної діяльності; ефективна взаємодія науки з виробництвом; ефективна міжнародна виробнича та економічна кооперація; демонополізація та зміцнення конкурентного середовища; збалансування промислового розвитку регіонів; комплексна екологізація промислового сектору.

Ще одна дуже гостра проблема здійснення неоіндустріалізації в Україні – кадрова. Тут відіграють роль кілька різних чинників: суто демографічне явище – значне вибуття працівників зі сфери виробництва за віковою ознакою; втрата кваліфікованих кадрів унаслідок відмирання цілих виробництв або їх масштабного згортання; трудова еміграція; відсутність мотивації молоді до роботи в реальному секторі через низький рівень оплати праці; занепад системи професійно-технічної освіти; зниження загального рівня підготовки інженерно-технічних працівників у ВНЗ. Екстенсивне використання трудових ресурсів у процесі неоіндустріального зростання обмежене спроможністю ринку праці залучити до виробництва працездатних осіб. Тому пріоритет має бути наданий чиннику підвищення продуктивності праці.

Відіграє негативну роль і незадовільна якість ринку праці, який не здатен збалансувати потреби працедавців та робітників в умовах швидких структурних змін, загальної нестабільності тощо. Як свідчить офіційна статистика, потреба промисловості у працівниках збільшується – на кінець 2016 р. вона склала 10 тис. чол. [110].

Якщо визнавати, що неоіндустріалізація – це шлях до інноваційного розвитку, то саме інтелектуально розвинені, творчо активні кадри мають стати вирішальним фактором розбудови та ефективного функціонування нового виробництва. Нові технології потребуватимуть від робітників відповідних нових знань і навичок. Не відкидаючи ролі досвіду, слід визнати, що нові нестандартні підходи, активна творчість, мобільність – це прерогатива молоді. Проте, за оцінка-

ми, саме серед молоді віком до 25 років рівень безробіття залишається більш як удвічі вищим, ніж у середньому по країні, – 22,4% економічно активного населення [111].

Навіть на міжнародному рівні визнано існування в Україні невідповідності кваліфікації кадрів – менше 40% випускників ВНЗ знаходять роботу в тій галузі знань, за якою вони навчалися [111]. Ця розбіжність пропозиції та попиту на кваліфіковані кадри має бути хоча б частково подолана саме на основі розгортання неоіндустріальної модернізації промислового виробництва. Водночас уже зараз необхідно працювати над тим, щоб трудове законодавство не стримувало процесів техніко-технологічного оновлення, а всіяко сприяло їм у плані структурних змін, гнучкості трудових відносин, зацікавленості бізнесу й робітників у набутті високої кваліфікації та її зростанні, гідного рівня захисту праці.

Слід зазначити, що проблема забезпечення якісними трудовими ресурсами не є специфічною для України. Достатньо згадати активну політику розвинених країн (Німеччина, США) і тих, що розвиваються (Китай, Індія), щодо імпорту кваліфікованих фахівців та перспективної студентської молоді, зокрема і з України, на основі дієвих програм стимулювання. Найбільшим попитом користуються фахівці ІТ-сектору, сфери R&D, робітники високотехнологічних виробництв. Країни, що динамічно розвиваються, реалізують також механізми цілеспрямованої підготовки фахівців у провідних ВНЗ світу для наступного їх використання в національних економіках (як обов'язкової умови державної підтримки для навчання). Подальша лібералізація візового режиму з ЄС містить не тільки переваги, але і реальний ризик збільшення трудової міграції з України (незважаючи на існуючі обмеження нового порядку).

Не можна обійти увагою проблему великої частки неформальної економіки (тінізації) та неформальної зайнятості. За цих умов ускладнюються процеси стратегічного планування та державного регулювання економічних процесів,

виводяться зі сфери бюджетних ресурсів значні кошти, потенційно важливі для інвестиційно-інноваційної діяльності. Неформальна зайнятість, але з більш привабливою оплатою праці, спрацьовує як механізм «перетікання» кваліфікованих кадрів, життєво необхідних вітчизняному високотехнологічному виробництву.

Для динамічної та ефективної реалізації програм неоіндустріалізації в Україні необхідно також вирішувати проблему формування паритетної взаємодії влади та бізнесу. Сьогодні відсутність такого стратегічного паритету є очевидною, що суттєво стримує реформування в економіці. Головна причина цього має інституційний характер – порушено інститут довіри між усіма суб'єктами та на всіх щаблях суспільства.

Актуальним завданням у даному напрямі є розвиток постійних і надійних комунікацій з питань стратегії та промислової політики, включно із зацікавленими суб'єктами суспільства. Зарубіжний досвід надає безліч форм такого співробітництва, які можуть бути адаптовані до українських умов.

Специфічною українською проблемою сьогодні є ситуація з Кримом та Донбасом. Вона породжує високий рівень політичної нестабільності, суттєво відволікає увагу і кошти на розв'язання пріоритетних проблем державної безпеки й оборони. У той же час не виключено, що це може стати поштовхом до прискореного відродження високотехнологічного промислового виробництва, оскільки саме оборонно-промисловий сектор традиційно орієнтований на інноваційні технології та продукцію.

Необхідно враховувати проблеми неоіндустріалізації в Україні (в інших країнах також), пов'язані із зовнішніми чинниками, а саме: глобальні процеси перерозподілу природних ресурсів, дестабілізація економіки багатьох країн і регіонів (ЄС); різке загострення соціально-економічних конфліктів включно до воєнних зіткнень та ін. Це може ускладнити

доступ до світових ринків ресурсів, продукції, інвестицій та інновацій, посилити глобальну конкуренцію, змінити структуру транснаціональних виробничих ланцюгів створення доданої вартості.

Зазначені проблеми не вичерпують усього спектру труднощів, які може мати Україна, розпочинаючи неоіндустріальну модернізацію. До того ж немає часу на відкладання переходу до нових моделей промислового розвитку.

Розділ 5. НАПРЯМИ СТАБІЛІЗАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОЇ ГАЛУЗІ ШЛЯХОМ НЕОІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ)

5.1. Сучасні проблеми вугільної промисловості у світі

Однією з умов ефективного забезпечення сучасного розвитку промисловості, у тому числі вугільної, яка стала базою становлення та функціонування всього промислового комплексу, є використання принципів сталого розвитку при розробці галузевих стратегічних програм та їх практичній реалізації.

Як відомо, найбільш повним визнано тлумачення сталого розвитку, що припускає регулювання умов життя та виробництва на базі чотирьох принципів:

- 1) задоволення основних потреб усіх людей, які нині живуть;
- 2) рівні стандарти цього задоволення для всього населення планети;
- 3) дбайливе, ощадливе використання природних ресурсів;
- 4) збереження можливостей для майбутніх поколінь реалізувати основні запити [112].

Однак є і п'ятий принцип сталого розвитку [113]: наявні знання про світ є неповними, і всі можливі результати розпочатих дій вгадати не можна, тому при прийнятті політичних й економічних рішень необхідно дотримуватися принципу ощадливості та дбайливо користуватися природними ресурсами, або простіше – залишати якийсь резерв екологічної надійності.

Усі вказані принципи є рівноцінними, але ключовим звичайно вважають той, основу якого становить ідея обме-

женої здатності природних комплексів до господарських навантажень. Ця ідея, предмет теорії біосферної рівноваги, передбачає межу порушення людиною цілісності екосистеми в розумінні накопичення змін у природному середовищі до такого ступеня, що воно втрачає можливість компенсувати зазнані втрати.

Для виконання вимог сталого розвитку [114, с. 34] необхідне дотримання таких умов:

- швидкість використання відновлюваних природних ресурсів не повинна бути більше швидкості їх відновлення;

- природні ресурси, що не відновлюються, мають використовуватися максимально повільно, з наступною їх заміною на альтернативні;

- використання маловідходних технологій є переважним; забруднення навколишнього середовища має бути зведено до соціально й економічно прийняттого рівня.

Нове мислення за умов сталого розвитку потребує глибоких трансформацій у промисловій політиці, перш за все в енергетиці. Так, розповсюдження концепції техногенної природи глобального потепління, тлумачення згубних змін клімату підвищенням концентрації двоокису вуглецю (CO_2) в атмосфері негативно позначається на вугільній промисловості. Різні види палива мають різний ступінь шкідливості для навколишнього середовища. Наприклад, 1 т умовного палива (у.п.) природного газу при спалюванні дає близько 1,3 т CO_2 , така сама кількість нафти – 1,8, а вугілля – 2,5-2,8 т двоокису вуглецю. При цьому варто враховувати, що вугільні шахти є і потужним генератором метану, шкідливість якого як парникового газу у 12 разів вище, ніж у двоокису вуглецю, а викиди в атмосферу метану вугледобувними підприємствами тієї ж України обчислюються мільярдами кубометрів. І це лише один аспект шкідливого впливу на навколишнє середовище й умови життєдіяльності людей. У зв'язку з цим практично всі економічно розвинуті країни, за винятком Австралії (43%) і Тайваню (36%), відмовилися від вугілля як основ-

ного палива: його частка не перевищує 26% від загального споживання первинних енергоресурсів (ПЕР) – домінантними енергоносіями для них є нафта або газ. Значну частку вугілля у структурі первинних енергоносіїв зберігають ще Китай (70%) та Індія (53%), велика вугільна складова в енергетичному балансі притаманна ПАР (78%), Польщі (61%), Казахстану (52%), Чехії (44%), Болгарії (37%). В Україні й Туреччині вугілля становить близько третини у споживанні енергоресурсів. Очевидно, що скорочення, а то і відмова від вуглевидобутку у XX ст. стала об'єктивним явищем, властивим процесам соціально-економічного розвитку країн.

Економічна сфера не є замкнутою системою, вона заглиблена в суспільство, його культуру, систему соціальних відносин та ін. Безумовно, є певна автономність економіки, але розглядати господарство як систему, що розвивається вільно, некоректно і непродуктивно. Багато з того, що відбувається в господарських системах, може бути краще пояснено «зовнішніми» стосовно неї феноменами, як, наприклад, вплив протестантської етики на розвиток капіталізму в Європі. Але зараз трансформація набула зворотного ходу. Після тривалого панування протестантської установки «жити, щоб працювати» сталося повернення до гасел докапіталістичного часу: «працювати, щоб жити». Сучасні комунікативні й управлінські технології, зростання участі найманих робітників в управлінні організаціями та підприємствами, активна участь населення в політичному житті перетворили господарювання в багатьох європейських країнах із способу вилучення прибутку на користь власника на інструмент створення сприятливих соціальних умов.

Хоча парадигма сталого розвитку знайшла своє відображення і на мезо- (галузь), і на макро- (національні економіки), і на глобальному (регіони світу) рівнях, було б неправильно недооцінювати явища мікрорівня. Індивідуальний вибір формується не тільки під впливом раціонального особистого інтересу, але й емоцій, моральних обмежень, соціальних очі-

кувань, віри, знань тощо. Економічним акторам притаманні як егоїстичні намагання, так і пориви, породжені культурними нормами, зокрема, моральними зобов'язаннями. Ціннісні орієнтації економічних акторів, культурні та моральні норми обмежують спектр вибору цілей і засобів їх досягнення.

На тлі суттєвого підвищення загального рівня та якості життя в багатьох країнах світу вугільна промисловість, як небезпечна та шкідлива сфера прикладання праці, все більше стає непривабливою. Фізично важке, небезпечне для здоров'я та вкрай ризикове для життя людини вуглевиробництво не відповідає і канонам нового життя з його безмежними просторами індивідуального, з ослабленням дієздатності великих економічних формувань, що зазвичай позиціонувалися як «символи» індустріалізму [116, с. 8, 9]. Вуглевидобуток як був, так і залишається працею нетворчою, небезпечною, рутинним груповим промислом із жорсткою єдиноначальністю, де від індивідуальності людини мало що залежить.

Кожен п'ятий статистичний український шахтар отримує каліцтво; на кожних 16-18 таких постраждалих припадає один загиблий, і це відбувається в країні в мирний час. Польський досвід (1 загиблий на 145 потерпілих) і німецький (1 загиблий на 1260 потерпілих) свідчить, що і під землею можна працювати набагато безпечніше.

Справа в тому, що Донбас належить до найстаріших вугільних басейнів у світі та характеризується вельми складними гірничо-геологічними умовами. Близько 80% усіх промислових запасів вугілля басейну зосереджено в пластах потужністю до 1,2 м, як правило, дуже газоносних, часто небезпечних щодо раптових викидів вугілля і газу, схильних до самозаймання. Такі пласти в більшості країн не розробляються через відсутність ефективних засобів вуглевидобутку та високу витратність. Середня глибина розробки вугільних родовищ Донбасу становить понад 700 м і досягає на деяких шахтах 1400 м. Шахтний фонд є зношеним і застарілим за технічним рівнем. Відповідно продуктивність праці на донець-

ких шахтах у 4-6 разів нижча, ніж на шахтах Росії, Польщі, Німеччини.

В Україні передано на закриття, переважно у 1990-х роках, 94 шахти; 38 шахт із найбільш сприятливими природними умовами і відносно високим технічним рівнем приватизовано або надано в концесію; 93 шахти перебувають у державній власності й отримують державну фінансову підтримку, покриваючи виручкою від продажу вугільної продукції лише третину витрат на її виробництво. У 2013 р. державні шахти, що становлять 70% усіх діючих шахт країни, видобули 30% загального обсягу вугілля, а недержавні (30%) – 70% вугілля.

Високий рівень травматизму існує не тільки на занедбаних державних шахтах, але і на «ефективних» приватних підприємствах. Найбільш поширеним видом аварій на шахтах галузі є пожежі. За даними мирних 2001-2007 рр. сталося 912 пожеж, з яких 699 екзогенних і 213 ендегенних – 33,5% загальної кількості аварій у підземних умовах. За цей час також відбулося 52 (1,9%) вибухи газу та вугільного пилу, 71 (2,6%) раптовий викид вугілля і газу, 435 (16,0%) обвалів, 18 (0,7%) затоплень гірничих виробок, 288 (10,6%) аварій на поверхні. І це при тому, що в галузі постійно впроваджуються заходи щодо підвищення безпеки виробництва. За вказані сім років скорочення кількості шахт на 26% привело до зменшення кількості аварій на 35%, у тому числі підземних аварій – у 1,5 раза; підземних пожеж – у 1,8, викидів – у 1,3; обвалів – у 1,6 раза. Але, як виявилось, немає більш ефективного способу зниження аварійності, ніж закриття шахт.

Технічні заходи щодо запобігання широкому спектру аварійних ситуацій – комплекси УТАС вітчизняного виробництва – є достатньо ефективними, але коштують чимало. Наприклад, на достатньо великій шахті Южнодонбаська № 1, розташованій неподалік від м. Донецька, капітальні вкладення в систему УТАС склали близько 14 млн грн (на час упровадження приблизно 3 млн дол.), а її обслуговування має

здійснювати окремий підрозділ. Апаратна база на шахті Южнодонбаська № 1 складає 720 датчиків, 188 контролерів і 96 репітерів. Загальна чисельність електрослюсарів, зайнятих обслуговуванням УТАС по шахті, – 12, загальний обсяг заробітної плати з нарахуваннями для експлуатаційного персоналу – майже 1 млн грн на рік.

Однак слабкість організації систем захисту шахти полягає в тому, що через дефіцит інвестиційних коштів на більшості підприємств система УТАС встановлюються далеко не в повному комплекті – тільки найнеобхідніше, перш за все, «Атмосфера» і «Конвеєри». Багатьом державним підприємствам не вистачає коштів на оснащення всіх шахт, що входять до їх складу. Тому захист від аварій здійснюється дуже вибірково.

Чим вище рівень розвитку суспільства та економіки, тим більшими є не тільки вимоги до забезпечення безпеки праці, але і потреби робітників шахт у матеріальній винагороді за саму працю. За зарплатою американські шахтарі з компанії UCC, що в Аппалачському басейні (Західна Вірджинія), відрізняються значно вищим її розміром (майже 132 тис. дол. / чол. на рік), поступаючись лише працюючим у швейцарській компанії Metinvest International SA (211 тис. дол./рік). Їх утримання обходиться майже у 12 разів дорожче, ніж співробітників гірничодобувного дивізіону Метінвесту, куди входять тільки українські активи групи (близько 11 тис. дол./рік) [118].

Одна з шахт, яку придбав Метінвест у Західній Вірджинії, має назву Affinity. Промислова експлуатація підприємства була започаткована у 30-х роках ХХ ст., у 1960 р. шахта пройшла реконструкцію і в штатному режимі проіснувала до 1985 р., коли була закрита, і аж ніяк не через вичерпання запасів. У 2010 р. шахта була відновлена новим власником – українською компанією Метінвест. Інвестиційний проект із відновлення Affinity Mine і будівництва при ній збагачувальної фабрики потужністю 1 тис. т / год. обійшовся

в 115 млн дол. капіталовкладень. Тепер Affinity Coal Company є філією UCC (United Coal Company), до складу якої входить шахта потужністю 1,4 млн т з видобутку металургійного вугілля, що обслуговується штатом чисельністю 250 чол.

Очевидні успіхи, що стосуються економічного розвитку компанії, пов'язані із значними провалами в соціальній сфері. З моменту урочистого пуску комплексу в експлуатацію (період з літа 2011 р. по березень 2013 р.) на шахті травмовано 14 і загинуло 2 гірники. З початку 2013 р. Управлінням з охорони праці та промислової гігієни в гірничодобувній промисловості США (MSHA) на шахті Метінвесту виявлено 66 випадків порушення безпеки. За рік Affinity було винесено 68 попереджень та накладено штраф у розмірі 126 тис. дол. [118].

Справа не тільки в Affinity Mine, через вибухи метану в тій самій Західній Вірджинії загинуло 12 людей у 2006 р. [119] і 25 людей у 2010 р. [120], але рівень виробничої дисципліни і ставлення до техніки безпеки в гірничій промисловості США набагато вище, ніж в Україні. Тому кількість порушень і тяжкість наслідків на AffinityMine викликали бурхливу реакцію відповідних офіційних і громадських організацій. Громада вимагає ухвалення дієвих заходів. Тим більше, що у 2012 р. за ринковою кон'юнктурою UCC була вимушена зменшити обсяг видобутку енергетичного вугілля в 4 рази – до 507 тис. т (на 1,5 млн т), а в 2013 р. і зовсім припинити активність, що стало причиною масових звільнень персоналу (325 працівників у 2012 р., тобто кожен п'ятий працівник американської компанії).

В Америці, на кшталт Європи, не менш вибагливими, ніж вимоги щодо забезпечення безпеки праці у вугільній промисловості, є вимоги щодо захисту довкілля. Україна, що прагне до повноцінного членства в ЄС, вже зіткнулася з цим. Так, згідно з вимогами ст. 338 (Розділ V, гл. 1) Угоди про асоціацію України та ЄС Україна має здійснити «імплемен-

тацію енергетичних стратегій та політик...», а за ст. 339 Сторони погодилися, що процес реструктуризації має охоплювати всі етапи вугільного виробництва, зокрема від видобутку, через виробництво і збагачення, до оброблення й утилізації відходів вугільного виробництва та їх спалювання (зокрема викидів метану). Жорсткість цієї домовленості полягає в тому, що шахтарські міста Донбасу належать до так званих запущених територій, або «brownfields» [121].

У світовій практиці юридично статус «brownfields» мають об'єкти нерухомості, ділянки землі, повторне використання яких ускладнене присутністю небезпечної речовини. Статус «brownfields» означає, що є обмеження на подальше використання чи розвиток об'єкта. У містобудуванні «brownfield» – це територія, яка раніше використовувалася, на відміну від «greenfield» – території, яка ніколи не використовувалася для забудови.

У старопромисловому регіоні, яким є Донбас, пошкоджені, забруднені або виведені з господарського обороту в результаті антропогенної та техногенної дії ділянки своїми розмірами та розташуванням впливають на формування функціонально-планувальної структури міст. Вони зіпсовані або зайняті відстійниками, шлаковими відвалами, звалищами, відвалами шахтних порід, підтоплені, вироблені, а через це не використовуються в містобудівних цілях без вживання спеціальних заходів щодо їх відновлення та рекультивації.

На території Донецька ще до конфлікту було розташовано 14 шахт, які не працювали, а також 138 породних відвалів, які займають близько 1000 га (2,6%) міської території. З урахуванням того, що всі породні відвали мають санітарно-захисну зону в межах до 500 м, втрати площі земель, можливих для містобудування, є значно більшими. Площа міських земель, зайнятих породними і шлаковими відвалами, шламонакопичувачами та сміттєзвалищами, становить у Донецьку понад 1110 га, на яких складовано понад 400 млн т відходів. У Макіївці було розташовано понад 100 породних відвалів,

9 закритих шахт. Майже два десятки шахт у Донецьку та Макіївці готувалися до ліквідації, тобто розвиток «brownfields» вже тоді був актуальною проблемою існування старопромислових регіонів Донбасу.

Вирішення питань щодо поводження з породними та іншими відвалами є обов'язком їх власників (балансоутримувачів) або державного підприємства «Укрвуглереструктуризація», що виступає ліквідатором підприємств вугільної галузі. Однак реалізація таких проектів – справа майже неможлива через їх високу вартість і відсутність необхідних коштів у підприємств. Європейська практика в цьому плані є дуже жорсткою. Європейський стандарт закриття шахти – максимальне повернення ландшафту до допромислового стану «Від чорного – до зеленого». У більшості випадків об'єкт закривається повністю, і рекультивация земель, порушених у процесі закладення та експлуатації шахти, стає його вирішальною фазою. Викорінюванню підлягають навіть фундаменти споруд, електричні кабелі, що відслужили свій термін, і трубні розводки.

У США інше ставлення до виведених з експлуатації об'єктів вугледобутку. З економічних міркувань видобуток копалин було припинено на багатьох родовищах того ж Аппалачського басейну. Показова ситуація у вугільній провінції Winding Galf Coalfield, де, починаючи з 1880-х по 30-ті роки XX ст., було побудовано близько 30 шахт, у тому числі шахта Affinity Mine, придбана Метінвестом. Традиційний комплекс вугледобувного підприємства, так званий Coal Camp (дослівно – вугільний табір), – це містечко, у якому все побудовано компанією і належить їй: церква, школа, театр, житло, магазини та ін. Як і при старих шахтах в Україні – селище, палац культури. Коли роботи з видобутку припиняються, шахта не закривається, як у Європі. Це, скоріше, глибока консервація. Селища порожніють. Ступінь перетворення шахт і об'єктів соціально-побутового призначення на руїни залежить від їх віддаленості від великих населених пунктів.

В Інтернеті можна знайти фото й опис цих місць. Бажаючих відвідати такі «зони» закликають до обережності, просять утриматися від таких турів через занедбаність і зношеність шахтних споруд, непрохідність доріг й агресивність місцевих жителів, не забувши при цьому звернути увагу на те, що права власності є дійсними й охороняються [122]. Ні про яке «від чорного – до зеленого» немає мови. К. Стюарт у книзі із символічною назвою «На узбіччі дороги» [123] художньо, але без перебільшень описує похмурий пейзаж техногенного запустіння – шахтні води, що виступили на поверхню, прояви метану, відвали, що горять, кинуті іржаві вантажівки та старі холодильники тощо.

Соціальний прогрес у трудовій сфері обумовлює ліквідацію зайнятості у несприятливих, небезпечних і тяжких умовах. Та і рівень соціального розвитку характеризується зменшенням частки населення, згодного виконувати важку працю. Навіть зараз усе складніше знайти людей, як кажуть шахтарі, «брати вугілля на обушок». Комплексна механізація – домінуюча риса сучасного вуглевидобутку, і шахтарі все більше перетворюються на висококваліфікованих операторів очисної, прохідницької та транспортної техніки.

Яскравим прикладом ролі техніки в ефективності вугільного виробництва є шахти Центрального району Донбасу (ЦРД) – у 70-х роках ХХ ст. вони були потужними підприємствами з пластами крутого падіння, деякі з них мали таку саму потужність, що і шахти на пластах пологого залягання, але революція механізованих комплексів різко вивела останні вперед, а шахти ЦРД так і залишилися з відбійними молотками.

Проте і на пологих пластах українські шахти за рівнем механізації виробничих процесів дуже поступаються зарубіжним аналогам. Через брак коштів на переоснащення практично призупинено впровадження нової техніки та недостатньо ефективно використовуються очисні комплекси і прохідницькі комбайни нового технічного рівня. Із загальної кілько-

сті вибоїв ще у 2011 р. лише 63% було оснащено механізованими комплексами, з них тільки 37% мали комплекси нового технічного рівня. Реконструкція діючих шахт здійснювалася дуже повільно, тому протягом останніх 20 років реконструйовано тільки сім шахт.

Німецька ідеологія розвитку шахт для багатьох країн стала провідною: поступове подальше зниження питомих витрат на розробку родовищ при стійкому підвищенні продуктивності праці на очисних і підготовчих роботах і на транспортних ділянках шахт. Цей розвиток, наприклад, відносно підвищення навантаження на довгі очисні вибої, має бути випереджальним. Правління компанії «Дойче Штайнколе АГ» (ДСК) встановило стратегічну мету для «Шахти 2012» – 7500 т товарної продукції на добу [124, с. 33].

За німцями прагнення до модернізації вітчизняного парку видобувної та прохідницької техніки охопило й Україну [125]. Нові розробки давали підстави вважати, що щорічне введення в експлуатацію 15-20 комплексів КД-90 дозволить за 3-4 роки вирішити найсміливіші завдання розвитку галузі [126].

Однак розпочата протягом 2004-2008 рр. потужна кампанія технічного переоснащення галузі за державні кошти не дала очікуваних економічних і виробничих результатів, хоча шахти поповнилися значною кількістю очисних комплексів і прохідницьких комбайнів нового технічного рівня. У 2011 р. середньодобове по галузі навантаження на лаву склало 724 т, що в 4 рази менше середніх показників російських шахт [127] і у 12 разів – німецьких.

За першу половину 2010 р. тільки 7 вибоїв мали навантаження, що перевищує 2000 т/добу, а саме: дві лави в ш/у «Покровське» і по одному вибою на «Ровенькиантрацит», «Свердловантрацит», «Павлоградвугілля», ВК «Краснолиманська» та на шахті ім. О.Ф. Засядька. Математичне очікування середньодобового видобутку вугілля для 165 лав склало 871 т/добу. Про найвище навантаження на лаву зазна-

чено вище, а мінімальний показник (75 т/добу) був зареєстрований на шахті «Лутугинська» (комплекс КД80 з комбайном 1К101У, довжина лави – 160 м, геологічна потужність пласта – 0,78 м).

У 2010 р. із функціонуючих у галузі 165 комплексно-механізованих вибоїв 91 лава була оснащена комплектами кріплень нового технічного рівня, 59 – застарілими і в 6 лавах функціонували кріплення іноземного виробництва, а саме: російського Юргінського машзаводу (2 комплекти); чеської фірми Ostroj (3 комплекти) і німецької DBT (1 комплект). Для виїмки вугілля у вибоях було застосовано 33 комбайни нового технічного рівня, 115 машин попереднього конструктивного виконання і 9 комбайнів іноземного виробництва (7 чеських і по одному фірм JOY і DBT).

Більша частина вибоїв (97 одиниць) функціонувала на вугільних пластах, що мають геологічну потужність менше 1,2 м, інші – на більш потужних пластах.

Найбільш представницьку групу у вітчизняному парку очисних вибоїв (26% від загальної кількості лав) склали комплекси нового технічного рівня з комбайнами застарілих типів на потужних пластах. Така комбінація виявилася досить поширеною і на тонких пластах (18%). Сполучення комплексів нового технічного рівня й очисних машин нового типу на тонких пластах – лише 11% вибоїв. Оснащення старими комплексами і комбайнами застарілих типів мають 22% вибоїв – такі лави виявилися найбільш неефективними, незважаючи на достатньо велику потужність пластів. До того ж, як свідчить дисперсійний аналіз, вітчизняні інноваційні зразки кріплень і комбайнів істотного ефекту не дають, хоча коштують багато дорожче. Даний висновок підтверджують результати досліджень, виконаних на початковому етапі впровадження комплексів нового типу: інноваційні зразки в умовах вугільних пластів потужністю понад 1,2 м не мають принципових переваг перед технікою попереднього покоління [128].

Парадоксально, але в період найбільшого розквіту українського вуглевидобутку при застосуванні примітивних за сучасним станом засобів механізації продуктивність праці була набагато вище, ніж зараз, – 43 проти 21 т/чол. Екстенсивний розвиток (4,5 очисного вибою на 1 шахту) при дешевих засобах механізації дозволяв підтримувати високу продуктивність підприємств (611 тис. т/рік).

Міжнародний експерт з вугільної промисловості, британець П. Макіналлі, дослідивши наприкінці ХХ ст. специфіку роботи шахт у Росії та Україні, закликав: «Вугілля, видобуток і продаж якого не можуть принести прибуток, має залишатися під землею ... лава не повинна відпрацьовуватися, якщо вона не здатна забезпечити прибуток» [129, с. 50]. Такий суцільно ринковий підхід до вуглевидобутку призвів до масового скорочення шахт у Європі. Якщо у 1980-х роках Німеччина дотримувалася правила «енергетична безпека країни неможлива без опори на власне вугілля» [130] і стратегічними, перш за все, вважалися найбільш технологічно досконалі шахти Рурського басейну, то згідно із сучасною політикою видобуток кам'яного вугілля в Німеччині буде повністю припинено в 2018 р., а шахти ліквідовано. Так вже сталося у Франції, Бельгії, Нідерландах. Це стосується і України: відповідно до положень ст. 339 (Розділ V, гл. 1) Угоди про асоціацію з ЄС сторони повинні надавати відповідну підтримку процесу регуляторних реформ, який включає реструктуризацію вугільного сектору (енергетичного, коксівного та бурого вугілля) з метою підвищення його конкурентоспроможності, що в реальності означає масове закриття шахт.

Німеччина, яка досягла найвищого технічного рівня видобутку вугілля шахтним методом і мала кращі від вітчизняних умови експлуатації, так і не спромоглася досягти рентабельності. Не допомогло навіть запровадження у 2004 р. стругового комплексу типу GH 42 фірми DBT (Люнен), який фахівці класифікували як справжній інноваційний стрибок [124, с. 33]. Уперше на машинах такого типу був застосова-

ний регульований привід 2×800 кВт, що вдвічі перевищив параметри існуючих установок. Потужність скребкового конвеєра – 2×1000 кВт. Загальна енергооснащеність вибою понад 3,6 МВт і повністю автоматизована система механізованих кріплень лави довжиною 350-400 м дозволили видобувати більше 10 тис. т товарного вугілля на добу (майже 20 тис. т за розрахунками, прийнятими на вітчизняних шахтах). Але інноваційний проект, що став плодом колективних зусиль співробітників шахти «Проспер-Ханіель», компаній «DBT», «Бройер Моторен» і «Дойче Монтан Технолоджі», прославив високотехнологічну продукцію з Німеччини в усьому світі [131], так і не став важелем стрімкого зростання економічної ефективності німецького вугільного виробництва. А виробники техніки продовжували її вдосконалення: у 2012 р. фірма «Хальбах унд Браун» (H&B) презентувала новинку – струг відривної дії з опорними роликами – ще більш продуктивний і дорожчий [132].

Тенденція використання добувної техніки від відомих світових виробників підсилюється. Це особливо властиво російським і китайським вугледобувним компаніям [133]. Якщо в 2000 р. частка механізованих кріплень і комбайнів зарубіжного зразка в Росії становила 20%, то в 2009 р. – 55% [135].

Найефективніші у виробничому відношенні українські вибої оснащені імпортною технікою, але пряме запозичення не є гарантією настільки ж високої ефективності. Струговий комплекс (моделі GH) фірми DBT, який експлуатувався в 2010 р. на шахті «Степова» компанії «Павлоградвугілля», показав середнє добове навантаження 1290 т по рядовому вугіллю на пласті з геологічною потужністю 0,86 (виймається 1,1 м).

Відомо, що стабільність суспільства залежить від трьох наборів змінних – ефективності економіки, екологічної стабільності та соціальної справедливості. Якщо є деякий обмежений ресурс, розподілений між цими напрямками, то вини-

кає комплекс ускладнень економічного зростання: ефективність економіки та соціальна справедливість є взаємозворотними; екологічна складова (якість навколишнього середовища) й ефективність економіки на короткому відрізку часу також є взаємозворотними – шкідливі викиди на душу населення скорочуються тільки з часом при досягненні суспільством певного рівня добробуту.

Зв'язок функціональної, економічної та ресурсної ефективності підкреслює ідеолог соціоекономіки А. Етціоні: предметним полем причинно-наслідкових зв'язків соціоекономіки завжди є залежна економічна змінна і, як мінімум, одна незалежна неекономічна [136, р. 109] – як у старій китайській монаді «Інь-Ян». А для монад є правило: коли Ян прибуває, Інь зменшується, і навпаки. За даним принципом зростання соціальної складової неминуче зменшує економічний потенціал у вугільній галузі.

Саме ця модель, якщо уважно придивитися, відповідає історії Affinity Mine. Більше чверті століття унікальна за українськими мірками шахта – потужна, неглибока, зі штатом менше 300 чол. (в Україні це було б кілька тисяч) – перебувала в законсервованому стані через збитковість. Її закрили, коли ще навіть не чули про сланцевий газ, розвиток видобутку якого спровокував нинішню кризу американського вуглевидобутку. Дорога праця, жорсткі вимоги до виробничої безпеки, дороге обладнання – ось чинники, що обумовлюють збитковість, навіть при далеко неєвропейських вимогах до екології. І це не поодинокий випадок. Шахта Maple, розташована в Західній Вірджинії (США), зі штатом 230 чол. і річним видобутком 720 тис. т вугілля (вітчизняний аналог такої потужності обслуговує не менше 1,5 тис. чол.) теж виявилася економічно неефективною. В умовах кризи, що спіткала американську вугільну галузь, власник підприємства (компанія Walter Energy) був змушений на 30% скоротити час функціонування шахти [137]. Тобто згідно із законами ринкової економіки нерентабельні підприємства мають бути

закриті. Саме так нещодавно висловився президент американської вугледобувної компанії світового класу Arch Coal: «Деякі компанії підуть з ринку, а інші, такі як Arch, скоротять масштаб своєї діяльності, очікуючи поліпшення ринкової кон'юнктури» [138].

В Україні навіть шахти з рентабельністю 10% працюють нестабільно, і це змушує управлінців увесь час вибирати між підвищенням зарплати шахтарям за рахунок скорочення розвитку виробництва і стримуванням зростання оплати праці на користь збереження обсягів видобутку вугілля [139]. Щоб мати можливості для розширеного відтворення, українській шахті потрібна рентабельність не менше 16%. Таким рідкісним прикладом є «Довжанська-Капітальна» – одна з найкращих шахт державного сектору. Але стійко ефективною шахта в умовах Донбасу стає тільки при рентабельності 30%. За підсумками 2011 р. рентабельність флагмана української вугільної промисловості, ш/у «Покровське», не перевищила 12%, а в компаніях «Ровенькиантрацит» і «Свердлов-антрацит» – 5 і 3% відповідно. Із такими показниками не може йти мова ані про сталий, ані про соціальний розвиток.

Накопичений за останні роки досвід трансформації вітчизняної вугільної галузі засвідчив ілюзорність ставки на приватизацію як засобу вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем. Навпаки, приходиться усвідомлення справедливості думки М.Я. Петракова проте, що «тотальна зміна форми власності (приватизація) без одночасної глибокої раціоналізації відносин володіння, користування й управління об'єктами власності не вирішує проблеми підвищення ефективності функціонування економічної системи» [140, с. 11]. Навіть повністю приватні вугільні підприємства Росії, родовища яких є суттєво багатшими за українські, відмовляють собі у повноцінному розвитку. Провітрювання і розкриття запасів відбувається за тимчасовими схемами – в нахильних полях. Проходка стволів і проведення капітальних виробок дуже відстає від вимог технології. Бізнес не в змозі

здійснювати довгострокові капіталовкладення і вживати дорогих заходів щодо техніки безпеки, тієї ж дегазації.

Держава вимушена підтримувати приватний вуглевидобуток. Починаючи з 2005 р. діє механізм відшкодування частини витрат на сплату відсотків по кредитах, узятих організаціями для реалізації інвестиційних проектів. У 2011 р. набула чинності програма відшкодування відсоткових платежів по кредитах, зокрема, отриманих на строк до п'яти років з метою придбання обладнання та приладів, що забезпечують безпечне ведення гірничих робіт, систем контролю та аварійного сповіщення [135]. Без такої підмоги «гуманний» вуглевидобуток неможливий. Але і мізерні ресурси підтримання соціального миру власники підприємств змушені роздрібнювати для дотримання екологічного порядку. Інакше може вийти як з Південно-уральською шахтою «Центральна». Покинуте власником напризволяще нерентабельне підприємство створило загрозу затоплення половини міста Копейська [141].

Шахта Affinity, як і ряд шахт, розташованих поряд із нею, була законсервована на невизначений термін, якщо не назавжди. Мер міста Софії (в околицях якого розташоване підприємство) у своїй промові на урочистому відкритті відновленого виробництва відверто зізнався, що вже й не сподівався побачити шахту Affinity у справі. Але, як показує вітчизняна практика, небагато компаній можуть дозволити собі таку дорогу акцію, як вихід із ринкової арени. Для великої шахти зі штатом близько 6000 чол., з яких 4000 підземних, вартість фізичних робіт із закриття і соціального пакета може перевищити 1 млрд грн і розтягнутися на кілька років. Чорно-біла монада «Економіка vs Соціалка» – це модель виживання вугледобувних галузей у більшості країн. У ринкових умовах право на існування, схоже, належить не ефективним, а... суперефективним шахтам. На шляху до Європи українська вугільна галузь переймає західні підходи до забезпечення виробничої безпеки: соціальна відповідальність, імплемента-

ція міжнародних стандартів (ISO 26000; ISO 9000 та ін.), дотримання конвенції та рекомендацій МОП. Це і є шлях жорсткої селекції шахтного фонду в плані виокремлення з нього таких небагатьох «суперефективних шахт». Зрештою, це нагадує розвиток за англійським варіантом, де на всю країну залишилося сім шахт із декількох сотень, що колись працювали. Справа навіть не в імплементації зарубіжного законодавства, Закону України «Про охорону праці», Гірничого закону в частині ст. 30, 32, 38 – достатньо їх дотримуватися, щоб надійно захистити права шахтарів. Суть полягає у виборі пріоритетів: верховенство економічних інтересів підприємства або людей, що на ньому працюють. Усі спроби поліпшити стан з охороною праці на шахтах шляхом запровадження відповідного стимулювання, відмови від відрядності як потогінної системи трудових відносин тощо – це, фактично, шлях до краху економіки всіх, особливо слабких, підприємств. І тому керівництво галузі періодично згортало конструктивні дії у цій сфері та застосовувало нестандартні важелі залучення населення до роботи у вугільних шахтах. Так, для кадрового забезпечення їх функціонування було вжито подібних заходів ще після визволення Донбасу у 1943 р., коли розпочалося відновлення шахт, а після закінчення Другої світової війни – і масове будівництво шахт [142].

Так звані «комсомольські шахти», що масово почали будуватися після війни, були, як правило, дрібними неглибокими підприємствами (на виходах пластів) із примітивною технологією, але вони своє завдання виповнили – швидко і дешево була освоєна велика добувна потужність. Завдяки таким шахтам Україна в 1976 р. видала рекордний обсяг вугілля – 218 млн т. Але вже тоді на Донбасі розпочалася ера механізованих комплексів і сучасних шахт – потужних і глибоких. Одночасно політика уряду стосовно шахтарської праці пішла шляхом її стимуляції. У 1976 р. було затверджено комплекс заходів щодо матеріального і морального заохо-

чення до шахтарської праці. Так, Міністерству вугільної промисловості УРСР доручалося:

а) здійснити переведення робітників, зайнятих на підземних роботах на діючих і споруджуваних вугільних шахтах з особливо шкідливими і важкими умовами праці, на 30-годинний робочий тиждень і гірничих майстрів, зайнятих на підземних роботах на цих шахтах, на 35-годинний робочий тиждень без урахування часу, що витрачається ними на пересування в шахтах до робочого місця і назад;

б) розробити і здійснити заходи щодо: вдосконалення організації праці та виробництва, поліпшення підготовки робочих місць, усунення причин, що викликають внутрішньозмінні втрати робочого часу та простої устаткування; впорядкувати проведення нарядів, скорочення часу на пересування робітників у шахтах до місць роботи і назад, поліпшення обслуговування робочих в адміністративно-побутових комбінатах, забезпечення чіткої роботи транспорту, зайнятого перевезенням трудящих від місця проживання до підприємств і назад;

в) забезпечити у 1976-1982 рр. будівництво 19 профілакторіїв, у тому числі в Донецькій області – 10, Ворошиловградській (тепер Луганській) – 8 і в Дніпропетровській – 1. Будівництво зазначених профілакторіїв здійснювалося за рахунок загальних капіталовкладень, що виділялися Міністерству вугільної промисловості УРСР. Тривалий термін функціонування цих профілакторіїв позитивно впливав на стан здоров'я шахтарів та профілактику захворюваності, а також засвідчував увагу до людського чинника виробництва.

Доручалося широко розгорнути соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань з видобутку вугілля і техніко-економічних показників кожною шахтою, ділянкою і бригадою; посилити роботу з вивчення і масового впровадження провідного досвіду; вжити заходів щодо зміцнення виробничої та трудової дисципліни, поліпшити виховну роботу серед шахтарів, всебічно розвивати наставництво для надання до-

помогти молодим робітникам у якнайшвидшому освоєнні шахтарських професій. Соціальні важелі спрацьовували і позитивно впливали на економічний стан галузі.

Крім того, передбачався комплекс заходів щодо підвищення рівня оплати праці та пенсійного забезпечення шахтарів, а саме: перерахунок ставок відповідно до скорочення робочого часу; виплата одноразової винагороди за вислугу років працівникам, зайнятим на підземних роботах і пов'язаних із підземними роботами на діючих і споруджуваних вугільних і сланцевих шахтах з особливо шкідливими і важкими умовами праці, після першого року роботи; введення строку військової служби до виробничого стажу; збільшення максимального розміру державної пенсії за віком працівникам вугільної і сланцевої промисловості та будівництва вугільних і сланцевих шахт, які зайняті на шахтах з особливо шкідливими і важкими умовами праці на підземних роботах і на посадах, пов'язаних із підземними роботами; підвищення на 10% денних тарифних ставок робітникам діючих і тих, що будуються, вугільних і сланцевих шахт, зайнятим на роботах в очисних, підготовчих і гірничо-капітальних вибоях з особливо шкідливими і важкими умовами праці; безкоштовна видача вугілля працівникам шахтобудівних організацій Міністерства вугільної промисловості СРСР, а також пенсіонерам по старості, які проживають у вугільних районах, якщо вони користувалися цим правом до відходу на пенсію: Героям Радянського Союзу, Героям Соціалістичної Праці, нагородженим орденом Леніна, кавалерам ордена Слави трьох ступенів, кавалерам ордена трудової Слави трьох ступенів, заслуженим та почесним шахтарям, інвалідам Великої Вітчизняної війни та інвалідам праці.

Суттєве зростання соціальних виплат і технологічний розвиток призвели до збільшення загальних витрат на вуглевидобуток. Водночас загострилося питання якості донецького вугілля, яке не відповідало екологічним вимогам. Пріоритетні інвестиції в галузі за рішенням вищого керівництва

СРСР було переведено на розвиток Кузбасу з кращими природними умовами, і це стало початком занепаду вугільної промисловості Донбасу.

Перша українська національна вугільна програма під назвою «Вугілля» була прийнята у 1994 р. Вона мала позитивну реструктуризаційну компоненту: документом передбачалося ввести на нових і реконструйованих шахтах виробничі фонди з потужністю 28 млн т і здійснити закриття 48 вугільних підприємств. Але закриття шахт у контексті програми «Вугілля» мало явний «санітарний» характер: як правило, це були шахти, що вичерпали запаси (до 3-4 років роботи), із значним перевищенням собівартості над ціною вугілля та зі складними гірничо-геологічними умовами. Середнє значення запасів вугілля шахт, що підлягали закриттю, становило 3,7 млн т станом на 01.01.1993 р. Найбільші запаси мали шахта «Яновська» (13,5 млн т вугілля) і буровугільний розріз «Морозівський» (19,1 млн т). І жодне підприємство не належало до категорії містоутворюючих.

Видобуток вугілля мав бути доведений до 140-142 млн т у 1995 р., до 150-152 – у 2000 р. і до 157-158 млн т у 2005 р. Планувалося поліпшення фінансового стану та соціальної сфери шахтарських регіонів, створення законодавчої бази ринкових відносин.

Ліберальні економічні настрої, що набули сили на початку 1990-х років, призвели до відмови підприємствам вугільної галузі в державній підтримці, що поставило їх на межу банкрутства. За результатами 1996 р. виконання завдань щодо видобутку вугілля об'єднанням «Стахановвугілля» становило 29%, «Антрацит» – 31, «Свердловантрацит» – 32, «Лисичанськвугілля» – 38, «Орджонікідзевугілля» – 49, «Дзержинськвугілля» – 51%.

Не встигла програма «Вугілля» набути чинності, як з'явилися потужні паростки сформованої за англійським зразком політики масового закриття шахт. Документально цей напрям оформлено Постановою Кабінету Міністрів Ук-

раїни від 28 березня 1997 р. № 280 «Про хід структурної перебудови вугільної промисловості», що містила програму закриття неперспективних шахт і розрізів. І хоча в постанові були зазначені такі самі мотиви ліквідації шахт, що й у програмі «Вугілля», є підстави стверджувати, що за цим був намір позбавитися дрібних шахт – до ліквідаційних списків без огляду на стан промислових запасів вугілля, зокрема їх марочний склад, і соціальні наслідки увійшли, головним чином, шахти з виробничою потужністю до 300 тис. т на рік. У цілому за програмою мало відбутися закриття 81 вугільного підприємства із загальними промисловими запасами вугілля понад 1 млрд т. Кошторис витрат за програмою становив близько 2 млрд грн (орієнтовно 1 млрд дол. США).

Якщо серед шахт, що мали бути закритими за програмою «Вугілля», великі залишкові запаси вугілля були рідкістю, то серед об'єктів, що підлягали ліквідації за новою програмою, це стало нормою, і 46 млн т марки К на шахті «Брянківська», або 28 млн т марки А на шахті «Запорізька» вже не викликали особливого подиву. Першою з виробничого об'єднання «Стахановвугілля» було передано на закриття шахту ім. Ілліча, за якою нараховувалося більше 51 млн т вугілля марки Ж і К із малим вмістом сірки. Незадовго до ліквідації на шахті було пройдено новий стовбур, виробки пристовбурового двору, побудовано копер. Протягом 1997-1998 рр. відбулося закриття всіх 9 шахт об'єднання, 6 із яких розташовувалися безпосередньо в межах м. Стаханова і забезпечували роботою більше 10% його мешканців. Як наслідок, через деградацію промисловості м. Стаханов стало одним із центрів нелегального вуглевидобутку. І залишені на закритих шахтах запаси вугілля сприяли цьому більшою мірою. Аналогічна ситуація склалася в шахтарських містечках Брянці, Кіровську, Теплогірську. Так, в Україну прийшла ідеологія копанок – гроші попри все – на межі легальності, а то і поза нею, а саме: найпримітивніше технічне оснащення, повний нігілізм відносно техніки безпеки, невимогливість

щодо рівня оплати, не тільки до соціального захисту, але і до санітарного забезпечення. Спроба соціально-економічної революції у вугільній промисловості України обернулася економічною контрреволюцією та втратою традиційного уявлення про шахтаря, який своєю героїчною працею приносить людям світло і тепло, та призвело до певної втрати цього образу.

У розвинутих країнах прагнення до «цікавого і комфортного життя» нанесло важкого удару по промисловості в цілому, а не тільки по вугільній галузі, хоча та і виявилася найбільш постраждалою. Коли Дж. Буш молодший став президентом США, його увагу привернули великі проблеми американської важкої промисловості, особливо забезпечення інженерними кадрами. Виявилося, що покоління, яке прийшло «на хвилі супутника», не отримало зміни, бо молодь, яка сприйняла нові мотиви і настрої, більше тяжіє до економіки та юриспруденції, комп'ютерів й електроніки, ніж до машинобудівних цехів, про шахти вже не йдеться.

Тепер національні економіки в Європі та Азії все більше перелаштовуються на імпордне вугілля. При цьому забезпечення паливом і коксівною сировиною здійснюється за різними схемами: деякі господарства не вдавалися до класичної торгівлі вугіллям, а створювали бізнес-структури, що постачали вугілля. Виник іноземний сектор, тобто сукупність іноземних компаній у національних (приймаючих) економіках, і зарубіжний сектор – спільність національних компаній, що перемістили частину свого бізнесу до інших країн. У такій типології є новизна: у сучасній англомовній економічній літературі існує одне визначення *foreign*, що перекладається і як іноземний, і як зарубіжний. На додаток до нього іноді поділяються країни на *Home Country* – країна, що здійснює переміщення, і *Host Country* – країна, куди здійснюється переміщення.

Значна частка активів австралійських вугледобувних підприємств і вугільних компаній в інших державах нале-

жить великим азійським сталеливарним компаніям, які в такий спосіб вирішують сировинні проблеми. Вони одночасно є і експортерами, і імпортерами вугільної продукції, оскільки забезпечують заводи у своїй країні вугіллями для коксування й вироблення електроенергії, видобутим приналежними їм компаніями, розміщеними в країнах, де видобуток вугілля економічно вигідніше. Подібну схему свого часу взяли й німецькі вуглепромисловці – для видобутку енергоресурсів за межами Німеччини була створена компанія «РАГ Коул Інтернешнл» (RAG Coal International AG), яка до 2003 р. володіла 16 добувними підприємствами за межами Німеччини, зокрема, 13 – у США, 2 – в Австралії та 1 – у Венесуелі. У 2002 р. на цих підприємствах було видобуто близько 71 млн т [143].

Китай зараз прагне розвинути свій зарубіжний вугільний сектор, про що можна судити, наприклад, з того, що світовий лідер з вуглевидобутку доклав значних зусиль щодо придбання австралійської вугледобувної компанії Felix Resources Ltd. за 2,8 млрд дол. У цій угоді Китай представляла державна гірничодобувна компанія Yanzou Coal Mining Co. Китайська вугільна промисловість, що є дуже небезпечною і втрачає тисячі людських життів на рік, в умовах гострого дефіциту коштів на розвиток соціальної сфери винайшла подібний спосіб вирішення проблеми, дешевий і категоричний: щоб трудящі працювали безпечно, потрібно не доплачувати їм, а брати з них гроші. На китайських шахтах фонд стимулювання охорони праці формується за рахунок заставних коштів управлінського персоналу від голови правління і генерального директора компанії до бригадира. Заставні платежі вносяться на спеціальний рахунок і депонуються для ліквідації наслідків нещасних випадків. Ці витрати мають бути відшкодовані на початку наступного року причетними до події посадовими особами. У разі легких ушкоджень або безаварійного результату застава сума на рахунок не зменшується і не поповнюється, більш того, персонал

одержує винагороду за рахунок відсотків, нарахованих на заставну суму, і додаткового фонду. При звільненні або переведенні працівника на іншу роботу заставні платежі йому виплачуються з відсотками. Фокус китайської схеми полягає в колективній відповідальності: і сам не порушуй, і товариша відвертай від неправомірних дій. Система показала себе ефективною разом із розвитком зарубіжного сектору національної вугільної промисловості.

Фактично зарубіжні й іноземні сектори – це відхід від соціально-економічного розвитку в національній вугільній промисловості, спроба знайти місцевості, де родовища багатші, а рівень життя працівників нижче, як і рівень їх зарплати, де готові працювати за умов, що не такі безпечні, ніж у розвинених країнах. Зарубіжні й іноземні сектори – це певною мірою підміна ідеалів соціоекономіки з її прагненням до розвитку особистості, точніше, спроба побудувати соціоекономічне господарювання для «своїх» за рахунок «чужих».

За радянських часів вітчизняні шахтарі прагнули влаштуватися на роботу в компанію «Арктиквугілля» – видобувати вугілля на Шпіцбергені. Якщо б було можливим, і зараз знайшлося б достатньо бажаючих українських шахтарів працювати, навіть вахтовим методом, на AffinityMine в Аппалачах за зарплату, що суттєво нижча, ніж у американців. І знайшлися б, напевно, гастарбайтери, які вважали б за щастя працювати на українських шахтах за меншу зарплату. Попри економічну раціональність таких схем, сучасне суспільство не вважає їх справедливими: робочі місця мають займати, перш за все, місцеві мешканці, громадяни країни. Інша справа – придбати підприємство за кордоном й експлуатувати громадян іншої країни.

Резюмуючи тему макроекономічного аутсорсингу, доречно навести перебільшений, але яскравий вислів Дж. Пінкертона: «Назвіть мені таку компанію, що не розмістила виробництво в Китаї, і я назву вам компанію, що не витримає конкуренції» [146, с. 330]. Китайський досвід підштовхує до

транснаціоналізації багатьох із національних економік. «Інтенсивну транснаціоналізацію, як зазначено в інвестиційній моделі Росії, варто заохочувати» [147, с. 6], що цілком виправдано за правилами економіки, але зовсім не відповідає вимогам соціоекономіки. І на результати не треба довго чекати – вже зараз стрижнем промислової політики Китаю стало обмеження експорту енергоємної продукції. Під впливом заходів державного макрорегулювання й макроконтролю відбулося збільшення імпорту і зменшення експорту сировинної, енергоємної продукції, а також продукції, виробництво якої спричиняє значне забруднення навколишнього середовища. Насамперед це стосується металів, мінералів і товарів хімічного виробництва. Рахунок ведеться на одну чверть обсягів [148]. Для досягнення зазначених результатів у відношенні 1115 найменувань продукції застосовується повернення податку на експорт, додаткове введення експортного мита відносно більш ніж 300 найменувань товарів. Починаючи з 2003 р. були введені заходи щодо зменшення кількості підприємств, які заплановано відновити за участю іноземного капіталу в цементній галузі, у секторі електролітичного алюмінію. Починаючи з 2004 р. в алюмінієвій промисловості не створено жодного нового підприємства за участю іноземного капіталу [149].

Те, що сталося в Китаї, з часом може розповсюдитися і на інші країни: соціоекономічному розвитку немає альтернатив, є тільки питання часу. І тоді виникне проблема щодо повернення того ж вугільного виробництва додому або щодо застосування можливих субститутів, здатних забезпечити життя без вугілля. Наприклад, за рахунок перетоків електроенергії між енергосистемами.

На Євразійському континенті діють три синхронні зони: ЄС/ОЕС, UCTE і NORDEL [150]. Західна синхронна зона (UCTE) включає енергосистеми 23 країн континентальної Європи, що входять у Союз з координації передачі електроенергії (Франції, Іспанії, Португалії, Німеччини, Австрії,

Італії, Бельгії, Голландії, Данії, Швейцарії, Люксембургу, Словенії, Хорватії, Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Греції, Боснії і Герцеговини, Македонії, Сербії і Чорногорії, Албанії, Болгарії, Румунії). Починаючи з липня 2003 р. синхронно з USTE працює Західна енергосистема України (так званий «Острів Бурштинської ТЕС»).

У Східну синхронну зону (ЄЕС/ОЕС) входять енергосистеми країн СНД (за винятком Вірменії та Туркменії, енергосистеми яких функціонують паралельно з енергосистемою Ірану) і Балтії (Естонія, Латвія, Литва).

Північна синхронна зона (NORDEL) поєднує енергосистеми країн Північної Європи – Швеції, Норвегії, Фінляндії та західної частини Данії.

Якщо ж ЄЕС/ОЕС і USTE об'єднуються, то можна буде говорити про виникнення найбільшого у світі енергопростору з установленою потужністю понад 860 ГВт, який включатиме 12 часових поясів, 37 країн і забезпечуватиме енергією майже 900 млн людей.

Утворення єдиного Євразійського простору здатне підвищити надійність енергопостачання на всій території, розширити кордони й можливості енергоринку. Необхідність диверсифікованості поставок енергії так само є рушійною силою об'єднання.

У випадку практичної реалізації спочатку об'єднання «Схід-Захід», як вважають фахівці, являтиме собою ланцюжок із багатьох ланок, між якими доступний обмін електроенергією. Інтегратором єдиної євроазіатської мережі, її транзитним коридором мають стати українські високовольтні лінії передач ЛЕП-750 і ЛЕП-400, які зараз не діють. Об'єднання USTE і ЄЕС/ОЕС здатне привести до зміни енергетичної карти Європи: нині периферійну в зоні USTE Польщу, як зазначають фахівці, після об'єднання доцільно перетворити на столицю загальної енергозони. Участь України в об'єднаній енергетичній системі «Схід-Захід» відкриває різні мож-

ливості для одержання країною позитивних економічних й екологічних ефектів [151].

Потужним чинником заміщення вугільної енергетики може стати так звана «зелена енергетика» – вітрова, сонячна та ін. У США, наприклад, у стадії прийняття перебуває один із найбільш кардинальних в історії країни законів – Закон про чисту енергію і безпеку (American Clean Energy and Security Act), який передбачає зниження викидів парникових газів в атмосферу на основі поширеного використання відновлюваних енергетичних джерел, модернізації національної енергетики та ін. Порівняно з 2005 р. викиди мають скоротитися на 17% до 2020 р. і на 83% – до 2050 р. [152].

У Євросоюзі немає жодної країни, яка б не була залучена до екологічних перетворень у сфері енергетики, але є і піонери. Швеція, наприклад, планує до 2020 р. стати першою країною, що не буде використовувати нафту як енергоносії (oil-free nation) [152].

Зазначені плани потребують на їх реалізацію значних коштів. У США за законом про відновлення економіки і реінвестиції від 2009 р. прямі екологічні інвестиції сягнули 80 млрд дол., непрямі – 400 млрд; ЄС уже виділив протягом 1990-2010 рр. 260 млрд євро і нарощує вкладення капіталів; навіть Китай, який не належить до країн із постіндустріальною економікою, проголосив, що інвестує 454 млрд дол. в екологію і за цим показником пережене навіть США та Японію [152].

Існує три офіційно визнаних підходи до забезпечення сталого розвитку: охоронний, модернізаційний і структуралістський [113]. Перший із них припускає збереження нинішньої моделі економіки з функціонуванням великого бізнесу; другий – трансформацію соціальних систем й інститутів без радикальної перебудови суспільних відносин, але з посиленням регулюючої ролі держави; третій – відмову від ставки на економічне зростання, редукування ролі держави при розвит-

ку демократії. Третій підхід найбільше відповідає ідеалам соціоекономіки.

Таким чином, використання перетоків електроенергії, обмеження потреб в енергоресурсах й енергетика на поновлюваних джерелах можуть значною мірою потіснити в генеруючому парку країни вугільні ТЕС, але, як вважають фахівці, не зможуть зовсім перекрити попит на електроенергію від електростанцій на викопному паливі. Часткова відмова від теплової енергетики призведе до того, що вироблення електроенергії на ТЕС, які працюють на вугіллі, в базовому режимі знизиться до 2030 р. на третину (34%). Відповідно споживання вугілля до 2030 р. тепловою енергетикою знизиться з 49 до 32 млн т [153], проте залишиться необхідним.

5.2. Соціально-економічні відносини у вугільному секторі економіки

Будь-яке суспільство у процесі використання ресурсів оцінює кінцевий результат їх перетворення або споживання. Особливо це стосується ресурсів загального користування, до яких належить кам'яне вугілля. Однак розуміння значущості, складності та важливості залучення ресурсу і доведення його до кінцевого пункту споживання чи використання втрачається. Суспільство не оцінює на кінцевих етапах первинну соціальну ціну залучення цього ресурсу до суспільно корисного споживання.

Саме виявленню сутності та особливостям перетворень ресурсів загального користування, небезпеки, що призводять до виснаження і зникнення ресурсів, присвячено наукові розробки Е. Остром. Не випадково, що премія пам'яті А. Нобеля з економіки за 2009 р. була присуджена їй та американському науковцю О. Вільямсону як найвидатнішим представникам нової інституціональної теорії за аналіз «economic governance».

У рішенні Шведської академії наук особливо виділені роботи Е. Остром, присвячені ресурсам загального користування («for her analysis of economic governance, especially the commons»). У перекладі з англійської у 2011 р. вийшла російська версія книги Е. Остром [154], комплексний аналіз якої викладено в оглядовій статті Р. Капелюшнікова [155]. Деякі факти з теоретичних пошуків Блумінгтонської школи, до якої належить Е. Остром, зокрема з «науки і мистецтва асоціювання», виглядають притаманними тематиці соціально-економічного розвитку вугільної промисловості.

Припустимо, є декілька індивідів, які стоять перед вибором: брати участь у наданні якогось спільного блага (що потребує від кожного з них певних витрат) або ні. При цьому кожен індивід стикається зі спокусою перейти з підмножини учасників до підмножини ухильників. Хоча при скороченні кількості учасників обсяг кооперативного виграшу, що дістанеться ухильнику, зменшується, одночасно він позбавляється від витрат, пов'язаних з участю у наданні спільного блага. Унаслідок цього виграші учасників, що кооперуються, виявляється менше виграшів ухильників. Оскільки ухильниками захочуть стати всі, спільне благо взагалі вироблятися не буде. Соціальна дилема, що виникає, замикає індивідів у «поганій» рівновазі: спільне благо не виробляється, хоча кожному було б вигідніше, щоб воно вироблялося [156, с. 16]. Теоретично виходом із ситуації могло б стати переформатування, яке усувало б стимули до «безбілетної» поведінки і робило б кооперативну стратегію домінуючою для всіх учасників. Однак розробка і встановлення нових правил гри – дуже дорога справа. При спробі ввести їх (правила) індивіди зіткнулися б з дилемою другого порядку: кожен волів би залишитися осторонь, переклавши всі витрати, пов'язані зі зміною правил, на інших. Але навіть якщо б їм вдалося якимось чином домовитися про введення нових правил, то їх тут же чекала б дилема третього порядку. Контроль за дотриманням правил, виявлення та покарання порушників також потребу-

ють значних витрат. Кожен хотів би стати ухильником з тим, щоб цих витрат зазнали інші. Провал вирішення дилеми третього порядку зумовить провал щодо вирішення дилеми другого порядку; провал при вирішенні дилеми другого порядку зумовить провал вирішення дилеми першого порядку; провал при вирішенні дилеми першого порядку означатиме, що індивіди приречені на «погану» рівновагу з нульовим обсягом надання спільного блага [156, р. 117].

У зв'язку з вищезазначеним проблема з розряду «науки і мистецтва асоціювання» виникає і в процесі соціоекономічного розвитку вугільної промисловості. Ця галузь, як і інші добувні галузі, не відповідає новій парадигмі розвитку економіки, як її розуміє. На думку А. Гальчинського, «Ми говоримо про розширене відтворення людини не тільки як суб'єкта виробництва товарів, але і як суб'єкта та об'єкта економічного процесу в їх органічному поєднанні. Економіка, яка виробляє товари, трансформується в економіку розширеного відтворення людини, економіку людини. Сучасна реальність переконливо доводить, що порядок денний економіки виробництва товарів значною мірою вичерпаний. У ній не залишається місця для креативних інновацій. Основоположним для системних інноваційних трансформацій стає визначення механізмів трансформації економіки товару в економіку людини. Іншої альтернативи на даний час немає [116, с. 9].

Оскільки вугільне виробництво є небезпечним, брудним, рутинним, позбавленим соціального комфорту, воно не для індивідів, що прагнуть до нового, «нормального» життя. Але без нього не обійтися. Якщо всі індивіди стануть дотримуватися соціоекономічного стилю життя, вугільній промисловості ні з кого буде рекрутувати шахтарів, бо всім «креативним особам» є сенс вдатися до ухильництва і чекати, щоб хтось взяв на себе витрати з виробництва енергоресурсів. Тоді «матрьошка» соціальних дилем, про яку згадано апологетами Блумінгтонської школи і викладено вище [157], веде до безвиході: якщо галузь потрібна суспільству, то для

неї треба розробити особливі правила – це дилема другого порядку; щоб ці особливі правила працювали, потрібна додаткова система контролю їх виконання – це дилема третього порядку. Інституціональна пастка виникає, коли будь-яка з трьох дилем не виконується.

Вирішенням першої дилеми соціально-економічного розвитку вугільної промисловості (її переформатуванням) є стимуляція кооперативної участі інших суб'єктів енергетичного сектору, які теж пов'язані з виробництвом електроенергії, у забезпеченні інноваційного розвитку вуглевидобутку – його комплексної механізації, повної автоматизації, роботизації, тобто того, що надає креативності праці та забезпечує її безпеку.

Система має бути такою, щоб не тільки підприємства з генерації електроенергії, але і споживачі енергоресурсів не хотіли б стати ухильниками від процесів перетворення вугільної галузі, «безбілетниками». Це ж справедливо і для металургів та споживачів їх продукції. Певним чином, соціально-економічний підйом вугільної галузі має стати справою загальнонародною. Але, як відомо із стандартних моделей раціонального вибору, «... добровільна самоорганізація щодо надання суспільних благ або управління ресурсами загального користування є практично неймовірною» [157, р.150].

Саме це, зокрема, сталося з державною підтримкою вугільних підприємств (щоправда, тільки державних) – цей інститут виявився дуже неефективним, настільки, що українську вугільну промисловість охрестили «чорною дірою» національної економіки. Детально проблеми субсидивно-дотаційного забезпечення вітчизняної вугільної промисловості розглянуто в роботі [158].

Центром наукових інтересів Е. Остром стали соціальні дилеми, що виникають з приводу ресурсів загального користування – *common-pool resources* (CPR). Цій проблематиці присвячено більшу частину її досліджень. Прикладом CPR служать ліси, пасовища, водойми, мисливські угіддя, зони

рибної ловлі, іригаційні системи тощо, які можуть спільно використовуватися тими чи іншими групами і від відтворення яких протягом століть прямо залежало виживання різних людських спільнот.

Ніхто ніколи не розглядав держпідтримку вугільної галузі як CPR, а слід погодитися з тим, що бюджетна система дотацій і субсидій вугільних підприємств є ресурсом загального користування, який із суспільними благами ріднить низький ступінь включення, а з приватними – високий ступінь виключення. Першим (благам загального користування) притаманна проблема недоінвестування: інвестиції в консервацію і поліпшення таких ресурсів перебуватимуть на субоптимальному рівні, тому що вигоди від них отримуватимуть не тільки самі «інвестори», але і всі, хто має доступ до цих ресурсів. Другій моделі (приватні блага) CPR близькі тим, що, наприклад, чим більше води забирає фермер, чий лани розташовані на початку іригаційної системи, тим менше води залишається фермеру, лани якого розташовані в її кінці. Звідси з'являється проблема надвикористання: поки риба знаходиться в озері, вона залишається спільною, але як тільки я її виловив, вона стає «моєю» [155, с. 19]. Так і з державною підтримкою: шахти отримують свою частку, як ті фермери, чий лани розташовані на початку роздачі води, а кінцевим уже зовсім не вистачає.

До Е. Остром панувало уявлення, що спільне використання ресурсів неминуче призводить до їх виснаження і зникнення, бо через розбіжності між приватними і суспільними вигодами, приватними і суспільними витратами неминуче виникнуть істотні негативні екстерналії, оскільки, з одного боку, такі ресурси мають заохочувати поведінку, вигоди від якої дістаються комусь одному, а витрати розподіляються серед багатьох; з іншого – вони мають підривати стимули до прийняття рішень, витрати на реалізацію яких лягають на когось одного, а вигоди діляться серед багатьох. Якщо, наприклад, хтось вирішить осушити болотистий луг, то всі ви-

трати, пов'язані зі спорудженням дренажної системи, «впадуть» на нього, тоді як вигоди отримують всі, хто використовує цей луг для випасу худоби.

Боротьба на випередження, в яку втягуються користувачі CPR, неминуче має спричиняти їх нещадну експлуатацію і швидке виснаження. Аналогічною є ситуація з державною підтримкою галузі: за останні 4 роки без істотного збільшення видобутку вугілля субсидування державного сектору галузі збільшилося майже у два рази і досягло 14 млрд грн, що в 1,5 раза перевищує бюджетні витрати на охорону здоров'я в країні; водночас так само збільшилася кредиторська заборгованість державних вугледобувних підприємств (як наслідок того, що дотацій не вистачає), яка становить 19 млрд грн, що приблизно дорівнює вартості річного обсягу виробленої продукції. Фактично всі державні вугільні підприємства є банкрутами, і від юридичного визнання їх такими рятує лише введений у галузі мораторій на банкрутство. Держава просто не в змозі далі нести тягар, і «трагедія загальнодоступності» (tragedy of commons), за термінологією біолога Р. Хардіна, є невідвратною. Спроби до поліпшення ситуації марні, бо економічна логіка ставить ресурси, доступ до яких необмежений, на межу зникнення. «Руйнування – ось доля, назустріч якій у суспільстві, що підтримує свободу користування загальними ресурсами, спрямовується все через переслідування кожним своєї власної максимальної вигоди» [159, р. 1244]. Так і з держпідтримкою: у вугільній галузі багато збиткових державних шахт і потреби у всіх необмежені.

За теорією «трагедія загальнодоступності» пояснюється відсутністю чітко специфікованих і надійно захищених прав власності. Вважається, що при їх чіткій специфікації всі витрати, пов'язані з використанням CPR, лягали б тільки на їх безпосередніх власників, у яких, таким чином, з'явилася б зацікавленість у тому, щоб уникати надексплуатації належних їм ресурсів і підтримувати інвестиції в них на гідному

рівні. Звідси виникло й утвердилось уявлення, що уникнути трагедії загальнодоступності можна тільки двома способами – передачею CPR або в державну або приватну власність: «Ресурс, відкритий для всіх, ні для кого не становить цінності, тому що той, хто виявиться настільки дурним, що стане чекати найкращого часу для його використання, виявить, що він уже присвоєний іншим... Виробничий фактор, який фігурує в ділових розрахунках тих, хто ним користується, як той, що не має ніякої цінності, не може бути джерелом доходу» [156, с. 20].

Е. Остром відкрила серйозні дефекти у логіці ортодоксального підходу. Зокрема, виявилось, що тип благ неприпустимо змішувати з формою власності. Залежно від конкретних обставин найкращим правовим режимом для CPR може бути і приватна, і державна, колективна (комунальна) власність, а також режим відкритого доступу (фактично – відсутність власності). Далі, правовий режим комунальної власності не слід змішувати з режимом відкритого доступу. Якщо перший означає, що доступ до ресурсу відкрито тільки членам певної конкретної групи, причому на строго визначених умовах, то другий – що доступ, дійсно, відкритий усім без винятку (класичні приклади таких ресурсів – світовий океан, земна атмосфера). Як наслідок, висновки, одержані для режиму з відкритим доступом, неправомірно автоматично переносити на режим комунальної власності. Але саме з такого помилкового ототожнення виходили численні політичні рекомендації, які західні експерти і міжнародні економічні організації нав'язували країнам, що розвиваються.

Найбільш вагомими і цікавими для досліджень соціально-економічного розвитку вугільної промисловості слід визнати емпіричні контраргументи Е. Остром, що з'явилися за результатами узагальнень сотень різноманітних case studies, присвячених опису і вивченню практики управління ресурсами, які перебувають у загальному користуванні. Усупереч очікуванням картина, що відкрилася їй, дуже відрізнялася від

уявлень, які домінували в соціальних дисциплінах і використовувалися як керівництво до дії урядами майже всіх країн світу. Е. Остром навела безліч прикладів, коли ресурс міг століттями перебувати у спільному користуванні членів будь-яких співтовариств без найменших ознак виснаження та деградації. Виявилось, що індивіди далеко не так безпорадні при вирішенні проблем використання CPR, як це передбачає метафора «трагедія загальнодоступності», і демонструють неабияку винахідливість при створенні локальних систем управління ними.

Усе це абсолютно не вписувалося в ортодоксальні уявлення про ресурси, що перебувають у загальному користуванні. Найголовнішим є те, що всупереч усталеним теоретичним прогнозам індивіди мають різке високу здатність до самоорганізації і самоврядування; у більшості випадків локальні спільноти виявляються у змозі власними силами, без втручання ззовні успішно справлятися з проблемою колективної дії. Вони не тільки здатні досягати згоди при розробці та встановленні єдиних правил доступу до спільних ресурсів, але і виявляють готовність брати активну участь потім у моніторингу дотримання цих правил і накладення санкцій на порушників. Дуже важливо, що ефективність правил спільного використання CPR, які формуються самими користувачами, виявляється зазвичай досить високою. За їх допомогою багатьом локальним спільнотам вдавалося протягом століть і навіть тисячоліть успішно уникати небезпеки надексплуатації ресурсів, від збереження і сталого відтворення яких залежало їх виживання. Більш того, спроби урядів багатьох країн (особливо тих, що розвиваються) замінити ці старі «архаїчні» інститути більш сучасними системами користування CPR, вирощеними за останнім словом інженерної та управлінської думки, у більшості випадків призводили до зворотних результатів.

Існує багато прикладів, коли ресурси, які стабільно відтворювалися протягом століть, починали швидко деградува-

ти й опинялися на межі зникнення. Іншими словами, інститути самоорганізації та самоврядування, які тривалий час експериментальним шляхом, методом проб і помилок формувалися самими користувачами ресурсів, демонстрували вищу ефективність, ніж державне регулювання, яке, за задумом урядів й обслуговуючих їх експертів, вводилося для запобігання «трагедії загальнодоступності». Це часто обумовлено тим, що сформовані самими користувачами системи доступу до CPR зазвичай ураховують такі деталі їх навколишнього середовища, які для урядових чиновників є недосяжними.

Таким чином, важлива перевага локальних систем перед централізованим державним регулюванням полягає в тому, що при їх побудові використовуються неявні знання, які навіть часто не піддаються вербалізації, бо набуваються тільки у процесі накопичення практичного досвіду. У деяких випадках спроби вирішення проблеми CPR силами самих користувачів зазнають краху, і тоді події дійсно починають розвиватися за сценарієм «трагедії загальнодоступності».

Найвідоміше дослідження Е. Остром було здійснено в Непалі. То була спроба оцінити порівняльну ефективність іригаційних систем, які створені та підтримуються самими селянами, й іригаційних систем, побудованих і регульованих державою. Одержані результати виявилися вражаючими і не піддавалися інтуїтивній логіці. Було встановлено, що системи першого типу перебувають у кращому стані, забезпечують селян великою кількістю води і сприяють вищій продуктивності сільськогосподарського виробництва, ніж системи другого типу. Крім того, традиції, за якими самі селяни керують іригаційними системами, сприймаються ними як більш справедливі, ніж ті правила, якими користуються агенти держави. У результаті примітивні споруди з колод, каміння та глини забезпечують у середньому набагато кращі результати, ніж новітні споруди із залізобетону, що фінансуються урядами або міжнародними організаціями-донорами і

створені за проектами професійних інжинірингових фірм. Висновок Е. Остром є однозначним: на відміну від правил, що вводяться «згори» державою, правила, які розробляються самими селянами, спрямовані на більш суттєву компенсацію негативних стимулів, з якими їм доводиться стикатися у цьому специфічному природному та культурному середовищі, де відбувається їх діяльність.

Викладене дає підстави для рекомендацій щодо «приземлення» відносин вугільників і енергетиків (вугільників і металургів) та споживачів електроенергетичних ресурсів на основі економічних мереж. Паливно-енергетичні мережі здатні генерувати й ефективно розподіляти фінансові ресурси, необхідні для інноваційного розвитку конкретних шахт, що перебувають у паливній базі ТЕС.

Економічна теорія розрізняє такі основні форми взаємовідносин господарюючих суб'єктів (здійснення трансакцій): ринок, ієрархія, гібрид [160]. На ринках через безперервну адаптацію цін здійснюється більшість добровільних трансфертів з прав користування між незалежними агентами. Ієрархія є усвідомленою системою послідовної координації дій групи агентів на постійній основі, вона є наявною комбінацією команд і кооперації. Гібридні форми (партнерства, альянси, франшизи та ін.) – це інституціональні угоди між партнерами, що зберігають автономність у прийнятті рішень і прав власності на активи. Найвиразнішим видом ієрархій є оперативні холдинги (особливо вертикально інтегровані), гібридних форм – економічні мережі, тобто структури, що виникають у випадках дво- і багатосторонньої залежності учасників угод, «... коли ця залежність уже породжує потребу в тісній координації, але ще недостатня для цілковитої інтеграції» [158, с. 410]. За іншим визначенням, «... у бізнесі під мережею розуміється спосіб регулювання взаємозалежності фірм, заснованої на кооперативній грі з особливими відносинами, що відрізняється і від об'єднання цих фірм в одну інтегровану організацію, і від координації їх діяльності за допомогою ринкових механізмів» [159, с. 120].

Якщо символом ієрархії можна визнати вертикально інтегрований холдинг, гібрида – економічну мережу, то абсолютно ринковим зразком є товарні або фондові (торгівля контрактами) біржі, які застосовуються, зокрема, в системі ринкових взаємовідносин між виробниками і споживачами вугільної продукції, проте не є основними, а сприяють головним чином здійсненню спотових угод. Більш поширеними є довгострокові контракти, які нерідко вугільні компанії на десятиліття укладають з електростанціями, коксохімічними заводами або металургійними комбінатами [163].

Зараз відносини між добувними компаніями і споживачами їх продукції тяжіють до мережевого капіталізму через чинники невизначеності. Як довів П. Джосков, у США терміни контрактів на постачання вугілля у західних штатах, де вугілля більш неоднорідне, шахти більші, відстань більша і немає альтернатив у транспортуванні, в середньому на 11 років триваліші, ніж у штатах на сході, де вугілля є більш однорідним за якістю, шахти дрібнішими, відстані до ТЕС меншими і є вибір шляхів і способів транспортування. Більш специфічні активи потребують більшого терміну контрактів: постачальники та споживачі намагаються триматися тісніше один одного, формують економічні мережі; невизначеність умов угод веде до зменшення термінів.

У контексті соціально-економічного розвитку вугільних підприємств потрібні саме мережі, а не вертикально інтегровані структури, які є не просто неринковими, а ще й системами, для яких соціальні мотиви є менш впливовими, ніж суто економічні. Проте розвиток української вугільної галузі відбувається саме за схемою включення вугільних підприємств до металургійних й енергетичних корпорацій [164].

Сучасна вітчизняна вугільна промисловість складається з двох секторів. Більшим за кількістю шахт є державний сектор, до якого (станом на початок 2014 р.) входить 91 шахта-технічна одиниця, у тому числі у складі 18 державних підприємств (ДП – 83 шахти) і 3 публічних акціонерних товариств (ПАТ – 8 шахт).

Недержавний сектор вугільної промисловості складають 40 великих шахт (у тому числі 34 у складі міжгалузевих корпорацій і 6 самостійних) та 53 малих приватних вугледобувних підприємства із середнім річним обсягом вуглевидобутку у 2013 р. 25 тис. т. Найпотужніші з них – «Донпромбізнес», «Ексіменерго» та «Ремавтоматика» з річним вуглевидобутком 115-192 тис. т.

Металургійні та енергетична корпорації, до складу яких входить більшість недержавних шахт, – «Метінвест» (шість шахт, 6,5% національного видобутку), ДПЕК (27 шахт, 46,4% видобутку), «Донецьксталь» (одна шахта, 10,3% видобутку) – є ієрархіями. Вони самі функціонують за жорсткими ринковими правилами, але вугільні підприємства у їх складі не є суб'єктами ринку, і їх діяльність регламентується з боку корпорацій-«матерів» не менш, а навіть більш жорстко, ніж діяльність державних підприємств з боку міністерства.

У справжніх ринкових умовах працюють самостійні великі недержавні підприємства (ПАТ шахта ім. О.Ф. Засядька, ПАТ ОП «Шахта «Жданівська» та ін.), малі приватні підприємства і лише два підприємства державного сектору – ДП «ВК «Краснолиманська» і ПАТ Шахтоуправління «Донбас». Частка вугілля, яку видобувають підприємства з ринкового середовища, становить приблизно 11% загальнонаціонального обсягу.

Українські вітчизняні вертикально інтегровані структури відрізняються навіть від російських аналогів. Наприклад, «Сибирская угольная энергетическая компания» видобуває енергетичне вугілля не лише для власних потреб, але і для продажу на ринках. Металургійні корпорації «Мечел» і «Северсталь», задовольняючи свої потреби в коксівній сировині, є також відомими на світовому ринку потужними експортерами вугілля. Разом із міжгалузевими корпораціями в Росії функціонують також незалежні суто вугільні компанії, значною мірою орієнтовані на експорт: ВАТ «УК «Кузбассраз-

резуголь», ВАТ «ХК СДС-Уголь», ТОВ «Востсибуголь», ВАТ «Русский уголь» та ін.

Найбільші у світі корпорації з видобутку вугілля, руд кольорових і чорних металів, якими є Xstrata, Rio Tinto та ін., залишаються виключно добувними і не здійснюють експансії у споріднений бізнес. Жодна вугільна компанія в Європі не ставала частиною металургійного або енергетичного холдингу. Вони теж є інтегрованими, але горизонтально.

Українським реаліям, на думку В. Ляшенка і Д. Череватського, у процесі створення економічних мереж, що відповідають логіці соціоекономічного розвитку, найбільше відповідає кооперативна форма організації вуглевидобутку та споріднених виробництв в енергетиці та металургії. Організації такого типу дійсно дозволяють створити принципово іншу психолого-виробничу атмосферу на підприємстві [165]. Автори вкладають у поняття кооперативів визначення М.І. Туган-Барановського: «... Кооператив є таким господарським підприємством кількох добровільно поєднаних осіб, що має на меті не отримання найбільшого баришу на вкладений капітал, а збільшення, завдяки спільному веденню господарства, трудових своїх членів або зменшення витрат цих членів на споживчі потреби» [166, с. 94], але схема застосування вугледобувних кооперативів є оригінальною. Хоча вони і є бінарними формами (бо являють собою виробничі колективи, які мають у власності засоби виробництва), це не тривіальні іллірійські підприємства.

Іллірійські, або вордовські, фірми – названі так на ім'я Бенджаміна Ворда (Benjamin Ward), який у 1958 р. опублікував за югославськими мотивами статтю «Фірма в Іллірії: ринковий синдикалізм» [167]. Іллірійське підприємство – це:

- а) фірма із самоврядуванням, у якій власність належить зайнятим працівникам;
- б) робоча акціонерна власність;
- в) кооперативне підприємство;
- г) акціонерне товариство закритого типу.

Спираючись на досвід корпоративної розробки шахтного поля [168] і концепцією недиверсифікованих фірм російського економіста В. Агроскіна [169], В. Ляшенко і Д. Череватський наполягають на можливості приходу на існуючі підприємства-шахти кооперативів (артілей) зі своїм обладнанням для виконання очисних робіт та обслуговування інших технологічних процесів.

Корпоративна розробка шахтного поля розпочалася у 90-х роках ХХ ст. із того, що на державній шахті, яка мала проблеми з капітальними вкладеннями, частина гірничого відводу була надана приватній фірмі, яка використовувала власний очисний комплекс, а шахта-підприємство надавала фірмі платні послуги з транспорту і підйому, водовідливу, енергоспоживання, обслуговування персоналу тощо. Апробацію моделі корпоративної розробки шахтного поля здійснено на шахті «Красноармійська-Західна» № 1.

Логічно, якщо місце звичайної капіталістичної фірми у схемі корпоративної розробки шахтного поля посяде іллірійська фірма у вигляді вугледобувного кооперативу, або артілі, то це приведе до поєднання державної та артільно-кооперативної форм власності в межах вугледобувного підприємства зі створенням відповідних економічних мереж, але, як варіант, артілі можуть ужитися і з приватними шахтами-підприємствами.

Мережеве поєднання кооперативів і їх інвесторів з енергетичних і металургійних структур здатне створити потужні передумови для забезпечення соціально-економічного ефекту в базових галузях економіки.

Кооперативи, як вважав Д.І. Менделєєв, найбільш доцільні в російській практиці: «Взагалі, в общинних і артільних засадах, властивих нашому народу, я бачу зародки можливості правильного вирішення в майбутньому багатьох з тих завдань, які чекають на шляхах розвитку промисловості та можуть бути важкими тим країнам, у яких індивідуалізму віддано остаточну перевагу, бо, на мою думку, після відомо-

го періоду попереднього зростання швидше і легше здійснювати всі великі поліпшення виходячи з історично потужного общинного начала, ніж йдучи від розвиненого капіталізму до початку суспільних норм» [170, с. 432]. Першими «лабораторіями» або, за термінологією садівництва, школками на сучасному етапі могли б стати шахти з промовистими назвами «Свято-Серафимівська», «Преподобного Сергія Радонезького» та ін.

Викладені ідеї та рекомендації щодо перспектив розвитку вугільної промисловості на засадах соціоекономіки можуть здатися дещо надуманими, навіть утопічними, але Японія через аварію на АЕС «Фукусіма» була змушена розконсервувати вугільну електростанцію, бо потрібне вугілля. Найближче і найдешевше джерело цього ресурсу – о. Сахалін, де родовища розробляють російські компанії. Є виробництва кар'єрного і шахтного типів. Собівартість на деяких шахтах більша за експортну ціну. На питання японської делегації з великої компанії JFE Techno Research щодо можливості збільшення видобутку вугілля на перспективу представник обласного міністерства з енергетики і ЖКГ дав виразну відповідь: «Усі бажають видобувати вугілля відкритим способом через те, що видобуток вугілля підземним способом потребує великих фінансових витрат. Для цього (збільшення обсягів видобутку) необхідне будівництво шахт. Бажаючих до того поки немає. Ставайте інвесторами, і у вас буде вугілля» [171]. Відповідь саме в аспекті наданих пропозицій: потрібне вугілля – вкладайте гроші, і такі, щоб люди, які його видобуватимуть, робили це із задоволенням.

Для керівництва ж України щодо соціалізації енергетичної сфери найбільш актуальним визнано розв'язання існуючого протиріччя між пріоритетом забезпечення соціальної справедливості та економічними принципами господарювання. Реалізація певних видів енергоресурсів для окремих категорій споживачів за цінами, нижчими за їх собівартість, що тривалий час було основою соціальної політики захисту

окремих категорій споживачів, зумовлює збиткову діяльність цілої низки підприємств енергетичної галузі та визначає загальний негативний результат.

Стосовно забезпечення енергетичної безпеки: «пришвидщення процесу інтеграції ОЕС України в Союз центральноєвропейської електричної мережі відповідно до вимог *ENTSO-E*; розширення транскордонної інфраструктури постачання газу між Україною та ЄС, що, крім диверсифікації поставок газу в Україну, дозволить створити на базі українських підземних сховищ газу торговий майданчик і забезпечити повноцінне входження країни на європейський газовий ринок; активізація участі України в реалізації спільних з ЄС інфраструктурних проектів, що сприятиме стабільності поставок енергоресурсів та енергетичній безпеці ЄС, забезпечить технологічну інтеграцію України з єдиним європейським енергетичним ринком; збільшення масштабів використання на місцевому рівні відновлювальної енергетики та місцевих видів енергоресурсів та ін.» [172, с. 80] і нічого про національну вугільну промисловість.

Щодо долі шахт Донбасу, які зазнали катастрофічних наслідків військового конфлікту, то, за результатами досліджень відомого українського фахівця з економіки вугільної промисловості Л.Л. Стариченка (свою доповідь він презентував у Києві на засіданні наукової ради Інституту економіки промисловості НАН України 30 жовтня 2014 р.) актуальними завданнями є відбудова зруйнованих, пошкоджених шахт на сучасній основі. Інакше в умовах невизначеності, воєнного конфлікту і системної кризи накопичення проблем вугільної галузі спричинятиме закриття вугільних шахт, безробіття звільнених із них, занепад монофункціональних міст, а також зростання соціальної напруженості та конфліктності.

Взагалі протягом усього історичного терміну функціонування вугільної галузі України соціальна політика мала свої специфічні особливості. За радянських часів увага приділялася трьом її головним складовим: оплаті праці, умовам

та безпеці праці, а також системі оздоровлення працюючих у несприятливих умовах праці. На виробничому рівні додатково до визначених напрямів додавалися санітарно-побутові та санітарно-оздоровчі послуги. Престиж шахтарської праці був високим у до- та післявоєнний періоди, що було обумовлено суспільною повагою до шахтарів, культивуванням особистих досягнень окремих працівників, які встановлювали рекорди у вуглевидобутку (О. Стаханов, М. Ізотов), а також високим рівнем матеріальної та моральної винагороди. Але поволі зниження заробітної плати, зростання виробничих ризиків і небезпек, підвищення рівня виробничого травматизму та масової загибелі працівників вугільної галузі, відсутність профілактичної спрямованості пільг та компенсацій призвели ще раніше, наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., до страйкових вибухів, які стали масовими акціями протесту з вимогами, що визначали потребу у скасуванні соціальної несправедливості в суспільстві, встановленні балансу між трудовими витратами та періодом відпочинку, а також виробничим стажем виходу на пенсію. Завдяки задоволенню вимог шахтарів, які страйкували, були надані додаткові пільги щодо виходу на пенсію працівників вугільної галузі, а також пільгова відпустка. Диференціація між терміном виходу на пенсію та терміном відпустки порівняно з тим, що мали шахтарі до страйків, становила 1,5-2 рази. Крім законодавчо встановлених пільгових пенсій та відпусток, інші додаткові соціальні пільги та гарантії були визначені в Галузевій тарифній угоді та колективних договорах вугільних підприємств.

Вугільна промисловість України за період її незалежності змінювала стратегії соціального розвитку, прагнучи надати їм правового оформлення. Спеціальних правових документів у цьому напрямі не розроблялось і не приймалось, але як підсистеми у стратегіях розвитку галузі та її підприємств соціальні аспекти також мали місце. Їх роль була не провідною, часто вони не кореспондували із загальною сис-

темою розвитку галузі, а в окремих випадках стали додатковими тягарями для держави.

Оцінка положень базового для функціонування та розвитку вугільної галузі Гірничого закону України [173] свідчить про відсутність положень щодо регламентації функціонування трудового потенціалу галузі. Лише у ст. 43 цього закону надаються певні сприятливі умови та пільги для поліпшення житлових умов, отримання безоплатного вугілля на побутові потреби тощо. У 2008 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію реформування вугільної галузі [174]. Ураховуючи характер цього документа, у подальшому має конкретизуватися виконання його положень в окремих нових стратегіях або програмах чи вноситися зміни та доповнення до чинних перспективних стратегій і програм, які визначають розвиток вугільної галузі.

Концепцією було передбачено розробити в першу чергу законодавчі акти, пов'язані з людиною праці, її збереженням, відтворенням і розвитком. Але при вдосконаленні державного управління галуззю як пріоритетного напрямку її реформування не визначено ні заходів, ні механізмів державного регулювання людського потенціалу. Держава залишила за собою лише нагляд за охороною праці та надання соціальних гарантій працівникам і членам їх сімей, у тому числі щодо надання житла.

Декларативність положень цієї концепції обумовлена її характером, а перевагою було те, що вперше у правовому документі визначаються роль і значущість людського потенціалу для функціонування та розвитку вугільної галузі. Одночасно з прийняттям Концепції реформування вугільної галузі вийшов Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30.05.2008 р. «Про стан і перспективи розвитку вугільної промисловості та невідкладні заходи щодо підвищення безпеки праці в цій галузі» [175]. Викладена в цьому нормативному документі оцінка стану вугільної промисловості здійснена в контексті

забезпечення національної безпеки країни в економічній, енергетичній та екологічній сферах. Акцентовано увагу на низькому рівні виробничої та технологічної дисциплін, недоліках в організації держнагляду за безпечним веденням робіт на вугледобувних підприємствах. Визначено наявність загрозливої тенденції до суттєвого відставання темпів відтворення від темпів зростання виробництва. Підкреслено, що небезпечні умови праці та низька якість й обсяги виробництва обумовлені низькими темпами модернізації та технічного переоснащення, бо 95% шахт не реконструювались уже 20 років.

За оцінкою Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ), фінансово-економічний стан державного сектору вугільної галузі погіршувався через зростання кредиторської заборгованості та рівня збитковості підприємств при одночасному збільшенні фонду оплати праці, яке не підкріплене зростанням обсягів виробництва.

Оцінка РНБОУ України щодо стану та перспектив розвитку вугільної галузі була обмежена через те, що в ній недостатньо уваги приділяється людському потенціалу галузі. Але новим та вкрай важливим для вдосконалення управління вугільною промисловістю та підвищення якості управління її трудовою сферою є запропоноване рішенням РНБОУ вдосконалення механізму економічного стимулювання роботодавців у забезпеченні промислової безпеки; впорядкування соціальних пільг та гарантій для працівників вугільної промисловості з чітким визначенням відповідальності держави та роботодавців; посилення технологічної та виробничої дисципліни, забезпечення системного контролю за станом безпеки робіт; орієнтація витрат коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та профзахворювань на профілактичні заходи. Наголошено також на прискоренні прийняття державної програми «Здоров'я шахтарів».

Значна увага держави до проблем розвитку вугільної промисловості та прагнення частково компенсувати працівникам галузі та їх сім'ям втрати, пов'язані з роботою в небезпечних, шкідливих та важких умовах праці, й відновити повагу до шахтарської праці обумовили розробку й ухвалення Закону України «Про підвищення престижності шахтарської праці» [176]. Але ініціаторами та учасниками підготовки цього закону були профспілки. Це певною мірою вплинуло на його зміст. Ураховуючи значення поняття професійного престижу, доцільно було б у даному законі визначити та запровадити правові положення, які забезпечують високу мотивацію до шахтарської праці, обумовлюють позитивне ставлення до професії шахтаря залежно від суспільної значущості його праці та продукту цієї праці. Саме через те що вугілля є основним стратегічним енергоносієм в Україні, а небезпечні умови з видобутку вугілля обумовлені природними чинниками, які є слабокерованими, це є аргументом, який визначає пріоритет шахтарської професії над іншими. Згідно з цим диференціація матеріальної та моральної винагороди працівників вугільних шахт має сприйнятися з розумінням. Одночасно престиж праці має сприйматись і визнаватись не тільки суспільством, а перш за все індивідом. Саме особа визначає своє ставлення до професії на підставі значущості її для суспільства, а також відповідно до можливостей задовольнити певні свої потреби. Найбільш значущим для забезпечення престижу будь-якої праці є ступінь матеріальної та моральної винагороди, а також сукупність умов, які надає професія для розвитку працівника. Престижність праці в суспільстві виявляється бажаннями молоді набути певного професійного статусу, який стає визначеним критерієм соціально-професійної орієнтації населення.

Аналіз Закону України «Про підвищення престижу шахтарської праці» свідчить про неповну відповідність змісту його назві. Правових положень, які мотивують до роботи на вугільних шахтах, що сприймаються позитивно суспільством

і не викликають негативного ставлення серед професій інших галузей промисловості, тут не міститься. Закон регламентує пільги для працівників галузі, які не дають високого рівня зацікавленості для роботи у вугільній галузі, а при їх реалізації слід очікувати негативного ставлення до шахтарів інших професійних груп працівників та суспільства в цілому за рахунок високої диференціації умов відшкодування шкоди потерпілим на виробництві та їх сім'ям, а також інших пільг та гарантій.

Передбачені у ст. 3 умови оплати праці різняться від законодавчо встановленого рівня мінімальної зарплати на 30% з подальшим переведенням на погодинну оплату та досягненням середньоєвропейського рівня зарплати. Ці пільгові умови (30%) не вплинуть значною мірою на матеріальне становище шахтарів та не приваблять молодь до роботи на шахті. А перехід на погодинну оплату праці та орієнтир щодо досягнення середньоєвропейського рівня зарплати шахтарів є загальними стратегічними напрямками подальшого реформування оплати праці в Україні та не мають прямого відношення для підвищення престижності шахтарської праці.

Зменшення ставок оподаткування (ст. 4) з доходів шахтарів на 10% від зарплати та доходів незначно вплинуло б на зарплату шахтарів, а призвело б до незбалансованості надходжень до страхових фондів, що негативно позначилося на можливості їх використання для відшкодування шкоди, профілактики ризиків, оздоровлення та так і не дійшло своєї реалізації.

Регламентовані у ст. 6 положення щодо забезпечення житлом шахтарів та членів їх сімей зводяться до надання права на одержання за рахунок підприємства позик у розмірі, визначеному колдоговором. Наявність цього права не гарантує його реалізації. У ст.43 Гірничого закону України передбачено надання безвідсоткового кредиту терміном на 15 років, але з моменту його прийняття це право не було реалізовано.

Значна кількість положень, передбачених Законом України «Про підвищення престижності шахтарської праці», регламентує пільгові умови життєзабезпечення для сімей загиблих шахтарів. Однак це не підвищує престиж шахтарської праці, а мотивує до втрати життя та здоров'я, щоб сім'я мала гарантії відшкодування шкоди. Оздоровлення працівників галузі – це пріоритетний напрям для забезпечення та розвитку трудового потенціалу вугільної галузі. Система, передбачена трудовим та пенсійним законодавством пільг за несприятливі умови праці, не має цільового характеру на оздоровлення і не компенсує втрат життєвих сил та здоров'я на виробництві. Закладений у ст. 9 зміст положень щодо оздоровлення працівників надає більші можливості організованого відпочинку шахтарів у санаторно-курортних умовах. Але щодо щорічного виділення по 50 санаторно-курортних путівок на кожні 1000 працівників, які працюють на підземних роботах, то воно не підкріплене реальними можливостями виконання цих гарантій.

Надання додаткових прав щодо здобуття освіти шахтарями та їх дітьми при їх застосуванні викликало негативну реакцію суспільства. Кількість бюджетних місць у навчальних закладах обмежена, і займають їх переважно ті, хто має кращі показники навчання. У положенні ст. 5 Закону України «Про підвищення престижності шахтарської праці» передбачено зарахування поза конкурсом для навчання за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів за особистим вибором спеціальності до державних і комунальних вищих та професійно-технічних навчальних закладів шахтарів, які мають стаж підземної роботи не менш як три роки, дітей, батьки яких мають стаж підземної роботи не менш як 15 років, дітей шахтарів, які загинули внаслідок нещасного випадку на виробництві, та шахтарів-інвалідів I та II груп. Зміст положень закону не спрямований на підвищення престижу шахтарської праці, тому що не має цілеспрямованого характеру для навчання за тими спеціальностями, які необхідні для по-

треб вугільної промисловості, бо надається право особистого вибору спеціальності. Незалежно від рівня здобутих знань поза конкурсом приймається визначена категорія пільговиків. Це не стимулює до якісного навчання, до вступу в навчальний заклад, і практика 2009 р. показала, що на бюджетні місця для навчання не потрапили діти із значно кращими оцінками. Такі обставини викликали негативну реакцію суспільства на несправедливі законодавчі акти держави. Довготривалі очікування позитивного ефекту від правової регламентації поліпшення умов та підвищення престижу шахтарської праці не виправдались.

Потреби щодо збереження та забезпечення розвитку трудового потенціалу вугільної промисловості зростають, а можливості для цього не створюються. Тому перспективи функціонування вугільної галузі через недосконалу політику держави тяжіють до песимістичного сценарію.

Потреба у формуванні якісної та ефективної соціальної політики у вугільній промисловості України супроводжувала весь термін існування вугільної галузі. Зневажливе ставлення до проблеми соціальної політики вугільної галузі підкріплюється ще і відсутністю вимог з боку держави до керівних органів управління вугільною промисловістю. Так, Концепція державної промислової політики [177] та Державна програма з її реалізації не визначають положень і пріоритетів для різних галузей промисловості щодо формування та реалізації соціальної політики. Таким чином, внутрішні потреби вугільної галузі у формуванні та реалізації соціальної політики, а також зовнішні настанови державних органів управління промисловістю країни обумовлюють для забезпечення ефективного функціонування вугільної галузі та енергетичної безпеки країни кардинальну зміну системи управління щодо формування соціальної політики, яка б стала вбудованою конструкцією державної політики та потужним чинником економічного розвитку.

Результати наукових узагальнень свідчать, що серед шляхів забезпечення ефективного функціонування та розвитку вугільної промисловості соціальні чинники теж не розглядаються. Наукових досліджень у цьому напрямі не здійснюється. Реорганізація Донецького вугільного інституту з фактичним згортанням наукових досліджень та кількістю працюючих призвела до ліквідації наукової бази прийняття якісних управлінських рішень зі значною кількістю проблем у вугільній промисловості України. Ще у 1994 р. в Інституті промисловості України НАН України на замовлення Донецького вугільного інституту було здійснено соціологічне дослідження щодо визначення проблем соціальної політики та соціального захисту шахтарів, яке базувалось на експертному опитуванні директорів і профспілкових лідерів вугільних шахт та соціологічному опитуванні працівників вугільних шахт. На той час результати цього унікального дослідження були подані до державної структури з управління вугільною промисловістю та опубліковані у монографії [178]. Уперше було здійснено розмежування змісту державної та галузевої соціальної політики і визначено шляхи ефективного соціального управління в галузі на той час. І все ж сьогодні слід констатувати відсутність державної соціальної політики взагалі через неприйняття з 2005 р. відповідного правового документа та несформованість галузевої соціальної політики. Більш того, порівняння наявності проблем у вугільній галузі з часом свідчить про їх накопичення та зростання. Але через об'єктивні та суб'єктивні перешкоди можливості їх розв'язання різко зменшились.

Неможливість підтримання та розвитку соціальної інфраструктури підприємств галузі зменшила (ліквідувала) можливості залучення шахтарям та їх сім'ям соціальних послуг з оздоровлення, медичної допомоги, відпочинку тощо. Невиконання законодавчих норм гірничого законодавства та Галузевої угоди не супроводжується затребуванням відповідальності, а отже, неправова поведінка стає нормою для

управлінців і працівників вугільної галузі. Загострюється проблема застосування соціальної відповідальності на виробничому та галузевому рівнях.

Невизначеність та неконкретизованість повноважень і обов'язків щодо соціального розвитку вугільної промисловості, а також відповідальності державних, галузевих та регіональних органів управління призвели до стійкого погіршення соціального стану, умов використання та розвитку трудового потенціалу, зниження мотивації та престижу шахтарської праці.

Галузеві та регіональні органи управління не зорієнтовані на створення умов життєдіяльності шахтарів, які сприяють відновленню їх життєвих сил та здоров'я через цільові заходи у стратегіях соціально-економічного розвитку галузі та регіону. Відсутність правових документів із соціальної політики на галузевому та регіональному рівнях посилює поглиблення соціальних небезпек для життя і здоров'я шахтарів на виробничому рівні та не компенсує їх профілактичними цілеспрямованими заходами щодо життєзабезпечення на регіональному рівні.

Нерозв'язаність соціальних проблем, які виникають при закритті неперспективних та нерентабельних вугільних підприємств, є однією з головних перешкод реалізації ринкових відносин. Проблеми полягають у недосконалості механізмів ліквідації вугледобувних підприємств, низькому рівні соціального захисту працівників, які звільняються, нерегламентованості правової відповідальності галузевих та регіональних органів управління за стан трудового і людського потенціалу в монофункціональних містах і селищах після закриття вугільних шахт.

Виконаний аналіз, оцінки та рекомендації щодо проблем соціального управління у вугільній галузі уможливають усвідомлення песимістичних перспектив розв'язання соціальних проблем. Однак у 2014 р. з'явилися нові загрози, які реально порушили питання існування вугільної галузі

взагалі та проблеми подолання соціальних й екологічних наслідків закриття вугільних шахт зокрема. Тут спрацювали чинники, пов'язані з воєнними діями на Донбасі, а також економічні чинники, обумовлені скасуванням дотаційної системи в галузі, що було передбачено проектом Державного бюджету на 2015 р.

Орієнтація України на євроінтеграцію та надання переваги бюджетних витрат на воєнні цілі обумовлюють зміну ставлення керівництва держави до вугільної галузі. Країни Єврозони, як зазначено вище, мають на меті знизити частку вугілля в енергобалансі за рахунок значного скорочення вуглевидобутку. Сьогодні в ЄС частка вугілля у структурі енергогенерації становить 25%, а до 2030 р. прогнозується її зниження до 5%. Вугільна галузь України у 2014 р. потерпає від воєнного конфлікту, через який більша частина шахт не працює. Із 150 вугільних шахт 115 розташовані в зоні проведення АТО. Серед них 15 шахт повністю зруйновано. На територіях, підконтрольних Україні, розташовано 35 шахт. Але за відсутності держпідтримки державні шахти реально залишаються під загрозою закриття.

Соціальні наслідки, які очікуються внаслідок воєнних дій та ненадання держпідтримки, призведуть до масового закриття вугільних шахт, що, у свою чергу, вплине на екологічний стан та перетворення монофункціональних міст і поселень на депресивні території. Шахтарі, які залишилися на цих територіях, фактично не мають тих прав і гарантій, які мали у мирний час. Заробітна плата не виплачується і на тих шахтах, які працюють, і на тих, які не працюють, не виплачуються лікарняні, регresi та інші соціальні пільги й гарантії, передбачені законодавством України та Галузевою угодою. На державних шахтах, які розташовані на підпорядкованій Україні території та функціонують, до липня 2014 р., хоч і з затримками, частками, але заробітну плату виплачували, а з серпня виплати практично зупинено.

Однак у будь-якому разі при збереженні положень річного державного бюджету щодо скасування фінансової підтримки державним вугільним шахтам їх закриття буде неминучим. Безробіття стане масовим, концентрованим у Донецькій та Луганській областях, де через воєнний конфлікт ще і розповсюджена зброя. Збільшується загроза соціального конфлікту та соціального вибуху через такі підстави до протесту, як відсутність роботи і коштів на існування, неможливість задовольнити потреби в їжі, одязі, оплаті житла тощо. Щоб цього не відбулося, суспільство і держава повинні взяти на себе відповідальність і знайти рішення щодо попередження потенційних та реальних загроз соціальній безпеці, а також створити умови для оптимістичних перспектив гідної праці та гідного життя шахтарів.

5.3. Перспективні організаційно-економічні форми подальшого функціонування вугільної галузі

Власником частки українських шахт є держава. Але становища це не поліпшує, а навпаки – ускладнює. Неспроможність держави забезпечити нормальне функціонування шахт ще більше наближає вичерпання ресурсів загального користування (CPR). Матрицю інтересів держави, бізнесу і суспільства наведено в табл. 5.1. Кошти державної підтримки є, як це не парадоксально, класичним видом CPR.

Є підстави вважати, що прямі відносини вугільників і енергетиків, вугільників і металургів за концепцією економічних мереж відповідають інтересам основних гравців і можуть бути більш ефективними, ніж централізована система державної підтримки. Доцільно виходити зі схеми, за якою енергетики здатні знайти необхідні для інноваційного розвитку конкретних шахт (які перебувають у паливній базі-ТЕС) фінансові ресурси, а розподіл вугільниками одержаних фінансових потоків має здійснюватися за правилами, розроб-

Таблиця 5.1

**Матриця інтересів щодо вуглевидобутку держави,
бізнесу і суспільства**

	Держава	Бізнес	Суспільство
Держава	Ліквідація державної підтримки збиткових шахт. Забезпечення енергетичної безпеки й енергетичної самостійності. Соціальна стабільність шахтарських регіонів	Збереження збиткових шахт у державній власності. Підвищення відпускних тарифів на електроенергію, що виробляється ТЕС. Розширення імпорту вугілля	Розвиток шахтарських регіонів на неоіндустріальній основі
Бізнес	Приватизація (напівприватизація) шахт. Обмеження імпорту вугілля для протидії профіциту вугілля	Гарантований обсяг необхідних для енергетики ресурсів і сировини для виробництва коксу	Поведінка соціальної відповідальності
Суспільство	Продовження експлуатації та державної підтримки збиткових шахт, розвиток механізації і технологій гірничого виробництва	Лояльність до бізнес-структур	Високий рівень зайнятості населення у шахтарських регіонах. Високий рівень життя населення і безпеки праці на вугледобувних підприємствах

леними самими менеджерами шахт, що складають споріднену з ТЕС групу – на кшталт тих селян, які безпосередньо перебувають у середовищі, де відбувається їх діяльність. Тобто вугільники та споживачі їх продукції з контрагентів мають стати партнерами економічних мереж.

Тенденції утворення мереж є досить універсальними, вони спостерігаються не тільки між американськими електростанціями і вугільними компаніями, як описав П. Джосков [163], вони використовуються також і на американських га-

зових та нафтових родовищах [190], у сфері перевезення вугілля у Франції [181] та ін.

Але ці мережі, як правило, складаються поміж суб'єктів, які не є збитковими. В Україні мережі між вугільниками та їх контрагентами мають бути з більш широкими повноваженнями: не тільки з торгівлі вугільною продукцією, але і з інвестування розвитку і дотування збитків. Вугільному підприємству, що працює у складних гірничо-геологічних умовах, немає різниці, хто буде встановлювати йому прийнятну ціну на продукцію – держава або приватна енергетична (металургійна) компанія, головне, щоб отриманих від продажу продукції коштів було достатньо для беззбиткового існування шахт та їх сталого розвитку.

Те, що було запропоновано японцям на о. Сахалін, відрізняється від їх звичайної практики, наприклад, участі в австралійській виробничій системі «Булга-Комплекс»: вони ніколи до того не інвестували збиткові шахти.

Домінуючим власником вугільного кар'єру і шахти в районі австралійського міста Булга є швейцарська корпорація «Екстрата» (68,3% акцій), інші пакети знаходяться на руках японських корпорацій «Ніппон Ойл» (13,3%), «Ніппон Стіл» (12,5%), «Кавашо Корпорейшн» (1,6%), «Томен Корпорейшн» (4,4%) [197]. Вкладаючи кошти в діяльність вугільних підприємств, вони не тільки сприяють їх розвитку, але й отримують контроль за діяльністю виробників вугільної продукції, чим гарантують задоволення власних потреб. Проте в зазначеному випадку вугільне виробництво є рентабельним. На Сахаліні ж шахтне видобування вугілля швидше за все буде збитковим і корпораціям доведеться дотувати виробництво продукції. У цьому і полягає важлива особливість бізнес-моделі.

Таким чином, для підвищення ефективності господарювання у вугільній промисловості України доцільно створити інститути самоврядування відносинами між вугільниками й енергетиками (металургами) за формою економічних мереж із «майданчиками» встановлення інтересів сторін.

Цікаву заяву на академічних слуханнях з проблем вугільної промисловості «Згортати нерезонно розвивати», які відбулися 13 лютого 2013 р. в ІЕП НАН України, зробив голова Донецького наукового центру НАН та МОН України академік НАН України В. Шевченко [182]. Багаторічна історія роботи Донецького наукового центру, зазначив він, зберігає пам'ять про так звані «трикутники», до складу яких входили директори наукових інститутів, провідних промислових підприємств та відповідальні керівники місцевих і радянських органів. Резолюції, вироблені такими неформальними структурами, одержували директивну силу, сприяли впровадженню і досягненню економічного ефекту. Така схема співпраці можлива і зараз за участі представників адміністрації або місцевих органів влади як третьої сторони трикутника. Вона співпадає з практикою ЄС, де такі «рівноправні трикутники» існують у вигляді груп високого рівня. Технологічні платформи та групи високого рівня (ГВР) – це головні інструменти вертикальної, інакше кажучи, секторальної промислової політики у Європі.

І якщо технологічні платформи – це дослідні програми, розроблені та спільно профінансовані європейськими державами, національними та транснаціональними корпораціями, то ГВР – об'єднане представництво всіх зацікавлених у вирішенні стратегічних завдань сторін учених, промисловців, громадських організацій, тих самих споживачів, профспілок, регулювальних органів.

Як найближчу до вугільної промисловості можна назвати європейську ГВР із конкурентоспроможності, енерго-ресурсів і навколишнього середовища (High Level Group on Competitiveness, Energy and the Environment). Група створена за рішенням Європейської комісії та має мандат на забезпечення цілісності промислової, енергетичної та екологічної політики, узгодження окремих ініціатив щодо розвитку галузей.

ГВР діє за допомогою методу консультацій з проблем вироблення політичних і законодавчих ініціатив, досягнення

консенсусів, функціонування енергетичних ринків, у тому числі ринків електроенергії та природного газу; енергетичної ефективності та відновлювані джерела електроенергії, у тому числі оподаткування, надання певних субсидій тощо; зміни клімату, у тому числі схеми торгівлі квотами на викиди.

Кожна сторона-учасник ГВР обирає свого представника до групи головних координаторів. Завдання останньої полягають у підготовці та обговоренні меморандумів і рекомендацій, які викладають позиції ГВР із певних питань.

Майбутнє вугільної промисловості України – це не відомчі питання організації роботи шахт, це аспекти функціонування ринків, на яких обертаються вугілля та його субститути, ринків праці, розвитку суміжних галузей (енергетики й металургії), захисту навколишнього середовища та багато інших.

На додаток до економічних мереж доцільними є спеціалізовані структури, організовані за європейським зразком з урахуванням власних досягнень минулих років. Нехай вони теж будуть групами високого рівня – постійно діючі, впливові та авторитетні, здатні послідовно проводити свої рішення у вигляді законів і урядових директив – разом із групами регіонального рівня (ГРР), налаштованими на досягнення домовленостей між бізнес-партнерами.

В умовах, що склалися в Україні, збереження в експлуатації великої кількості збиткових шахт потребує заходів щодо їх економічної підтримки з недержавних джерел і зменшення збитковості. Для цього необхідні не тільки оригінальні організаційні схеми, але і нові пропозиції технологічного характеру.

Сучасна теорія економічних мереж має явно виражений відтінок персоналізації, успадкований нею від соціології, у чому можна переконатися за такими категоріями, як клієнтела, відносини, засновані на взаємності та ін.

Класифікуючи розходження зв'язків між учасниками різних мережевих відносин, С. Барсукова [183] формалізує їх у вигляді табл. 5.2.

Таблиця 5.2

Класифікація відмінностей між товарообміном,
патронклієнтелізмом і реципрокністю

Відмінності	Товарообмін	Патрон-клієнтелізм	Реципрокність
Статус блага	Товар	Данина	Дарунок
Статус контрагентів	Покупець і продавець	Патрон і клієнт	Дарувальник і той, кого обдаровують (донор і реципієнт)
Структурна основа	Деперсоніфіковані контакти	Вертикальні мережі	Горизонтальні мережі
Мета	Максимізація прибутку	Одержання додаткових вигід від позицій в ієрархії	Вживання спільно
Базова умова	Розподіл праці в суспільстві	Диференціація владних і статусних позицій	Диференціація ресурсних можливостей партнерів
Капітал	Економічний	Адміністративний	Соціальний
Природа примусу	Економічна	Організаційно-управлінська	Соціальна
Механізм примусу	Формальні санкції та неформальні силові методи	Відлучення від неформальних каналів доступу до ресурсів ієрархії	Позбавлення довіри, соціальна ізоляція
Основний принцип	Еквівалентність угоди	Легітимність опіки	Взаємність дарунків

Клієнтелою, або відносинами виду «патрон-клієнт», за визначенням М. Афанасьєва, називають неформальні персональні зв'язки в «ситуації, коли ресурси влади і впливу розподілені нерівномірно серед діючих осіб (акторів), а родинні або дружні відносини відсутні» [184, с. 11]. Патрон, який має значні ресурси, здатен запропонувати захист і заступництво клієнтові в обмін на його лояльність та підпорядкування.

В економічній теорії існує трактування, що будь-які дії агента є його відповіддю на ті або інші стимули, створені принципалом, і що агент завжди діє винятково у своїх інте-

ресах, не враховуючи при цьому ні загальноприйнятих норм, ні неформальних угод. Проте практика показує, що багато типів існуючих відносин не укладаються в рамки цієї схеми. Одна з можливостей пояснити дане явище, а також розв'язати проблему неефективного розподілу ризику полягає в розгляді альтернативного підходу до агентських взаємодій – теорії обміну дарунками. Такий альтернативний підхід припускає, що між учасниками взаємодії виникають доброзичливі відносини, які виражаються в конкретних діях, що називаються дарунками або подарунками [185, с.3].

Взаємообмін дарунками між членами горизонтальної мережі в сучасній західній соціології позначається терміном «реципрокність», що дослівно (з англ. reciprocity) означає не тільки взаємний обмін (люб'язностями, почестями, послугами тощо), але і взаємодію, співробітництво [183].

Реципрокність, на відміну від товарного обміну, не має на меті максимізації прибутку. Зміст цього типу відносин полягає в захисті близьких суб'єктів від зовнішнього середовища, протистоянні несприятливим обставинам спільними силами, вирівнюванні життєвих шансів учасників мережі.

Якщо товарний обмін дозволяє збагачуватися поодиноці, то дарообмін допомагає виживати спільно. Звідси і різне ставлення до ризику. Прагнення досягти сприятливого режиму для себе на шкоду контрагентові, використання ризикованості ситуації для підвищення цін на товари (послуги) несумісні з відносинами реципрокності, підґрунтям яких є зменшення ризикованості життєвого простору індивіда.

При досить чітких відчуттях розходження дарунка і товару данина може бути «псевдоподарунком» [184], проміжною точкою континууму, полюсами якого є товар і дарунок.

Данина належить до категорії патрон-клієнтських відносин – стійкої системи відносин суб'єктів, що мають диференційовану ресурсну забезпеченість у результаті приналежності до різних рівнів ієрархії, яка їх об'єднує. Патрон опікує клієнта за рахунок ресурсів, наявних у його розпорядженні, збираючи відповідну данину у формі подяки за опіку.

Приклади патрон-клієнтських відносин між юридичними особами можна знайти серед вугільних підприємств та компаній вугільного машинобудування [112] у тих країнах, де існує державна підтримка галузі.

Ідея клієнтел за участю машинобудівних холдингів була висловлена ще в 2010 р. [185], але не отримала відгуку з боку великих вітчизняних корпорацій. Проте на це виявилися здатними китайські промисловики.

Китай досить успішно освоює виробництво гірничого обладнання, і, незважаючи на те, що самі китайські вугільні підприємства є другими за рангом (після Росії) імпортерами німецької техніки [134], номенклатура експорту китайських машин щороку розширюється за видами та географією. Якщо в 2007 р., виступаючи на нараді в Донецьку з проблем взаємодії вугільників із вітчизняними машинобудівниками, міністр вугільної промисловості України С. Тулуб заявив про те, що керівництво галузі прагне підтримувати власного виробника і відмовляє тим же китайським машинобудівникам [187, с. 9], то за п'ять років, що минули, Китай не тільки досяг успіху технічно, але і змінив тактику – тепер китайські корпорації за підтримки своєї держави самі приходять із грошима та кредитами прокладають дорогу своїй техніці.

Проект на шахті імені Мельникова був заявлений як пілотний, у 2011 р. між ВАТ «Лисичанськвугілля» та науково-технологічною компанією «Тяньди» (Tiendi Science and Technology Co. Ltd, Китай) підписано угоду про технічне переоснащення і модернізацію шахти. У січні 2012 р. на ці потреби державним банком Китаю надано довгостроковий кредит у розмірі 85 млн дол. За рахунок кредиту китайською корпорацією буде поставлено обладнання китайського ж виробництва для зарядки трьох лав.

Доведення на Донбасі видобутку по шахті до 1 млн т на рік не є особливим досягненням. Інша справа, зробити при цьому шахту рентабельною. Китайська техніка ані конструктивно, ані технологічно, ані за виробничими показниками (особливо за надійністю) принципово не випереджає вітчиз-

няні зразки. Українській вугільній промисловості не вистачає інвестиційних ресурсів для технічного забезпечення шахт. Але і Китай не пропонує гроші в борг, китайські машинобудівні компанії за підтримки китайського уряду займають положення патрона, а шахти, що з ними взаємодіють, послідовно перетворюються на клієнтів, залежних суб'єктів, які поведуться лояльно відносно патрона. Після пілотного проекту на шахті ім. Мельникова можуть відбутися чергові проекти, що стимулюватимуть збут продукції китайських компаній. За логікою розвитку у подальшому слід очікувати появи на Донбасі постійно діючих торгових, лізингових і технологічних китайських представництв, ремонтних баз тощо.

Слід погодитися з тим, що інститут клієнтел може стати ефективним напрямом інноваційного розвитку вітчизняної вугільної промисловості. Але в ситуації утворення економічних мереж з метою забезпечення спільного виживання бізнес-структур більш продуктивним, ніж клієнтели, є варіант побудови системи за принципами реципрокності, тобто обміну дарами між партнерами. Насправді, інтеграція елементів у паливно-енергетичних системах сприяє цьому, бо вони дуже взаємозалежні. Так, вугільна шахта служить великим споживачем електричної та теплової енергії. Крім того, для її існування необхідна велика кількість металу, а металургійне виробництво, у свою чергу, потребує великої кількості електроенергії, а також коксу, виробленого з кам'яного вугілля.

У перебільшеному вигляді є два великих технологічних ланцюги: електростанція виробляє вторинні енергоресурси (ВЕР) – електричну і теплову енергію – з первинного енергоресурсу (ПЕР), вугілля. Разом із технологічним ланцюжком «вугілля-енергія» існує ланцюжок «вугілля-кокс-метал», сформований із вугільної шахти, коксохімічного заводу і металургійного комбінату. На металургійному комбінаті функціонують доменне, сталеливарне і прокатне виробництва, що забезпечують шахту спеціальним профілем для кріплення виробок (металокріплення) та іншою продукцією металургійного виробництва.

Загалом шахтне виробництво, як зазначено вище, справедливо визнати потужним кругообігом вугілля. За розрахунками О.І. Атабекова, українські шахти, що видобувають вугілля марочних груп Г-Д, з вірогідністю 0,95 витрачають на 1 т у.п. видобутого вугілля 356 ± 68 кг у.п.; антрацитові шахти – 554 ± 140 ; шахти металургійного призначення – 394 ± 84 кг у.п.

При середній для вітчизняних ТЕС нормі 380 г у.п. на отримання 1 кВт·год. з однієї тонни умовного палива можна виробити 2632 кВт·год., що відповідає 323 кг у.п. Очевидно, що в галузі існує чимало шахт, які споживають на видобуток вугілля більше ресурсів, ніж із цього палива можна виробити.

Обмін дарами з кожного боку може бути різноманітним. Перш за все, партнери мають відмовитися від опортуністичної поведінки і докласти зусиль, щоб зробити користь не тільки собі, але і партнерові. З боку вугільних підприємств, наприклад, кроком назустріч енергетикам може стати забезпечення високої якості вугільної продукції, прагнення до скорочення собівартості; енергетики могли б віддячити навіть таким простим заходом, як упровадження на шахтах електронних систем з обліку спожитої електроенергії за триставним тарифом та інших систем з енергозбереження – вугільники просто не мають на це коштів. Вельми ефективним є розміщення на шахтах сучасних когенераційних модулів, зокрема з утилізації метану і твердих горючих відходів, замість морально і фізично зношених шахтних котелень.

Традиційний товарообмін у вугільній сфері можна описати гаслом «Заплати та забирай». Японським енергетикам було запропоновано: «Інвестуй та покупай», але є і варіант мережевого капіталізму з гаслом «Приходь та видобувай», який відповідає концепції індустріальних парків.

Парк з латини перекладається як обгороджена ділянка, індустріальним його робить інфраструктура і бажання заробити на нерухомості. Першим промисловим парком прийнято вважати Trafford Park, розгорнутий більше ста років тому

на березі Манчестерського морського каналу. Інвестор викупив землю, проклав на ній транспортні й інженерні магістрилі, побудував складські приміщення та виробничі цехи, які став здавати в оренду, а після і продавати підприємцям. Ця схема практично без змін дійшла до наших днів: керований єдиним оператором (управляючою компанією) комплекс об'єктів нерухомості (земля, приміщення, споруди), забезпечений енергетичною, інженерною, транспортною інфраструктурою і можливостями легального ведення бізнесу.

Інтерес до економічних утворень такого роду у світі посилюється, є паростки і в Україні: у 2013 р. ухвалено закон про індустріальні парки, вже з'явилися й самі парки [188].

Економісти і технологи вважають, що для шахт корисною є диверсифікація діяльності. На думку фахівців з ІГТМ імені М.С. Полякова НАН України, у зв'язку із специфікою гірничого виробництва найбільш раціональною є енергетична спрямованість диверсифікації [189]. Ця ідея заслуговує на підтримку, але українські державні підприємства є фінансово неспроможними для її реалізації. Через збройне протистояння на Донбасі тепер, щоб модернізувати шахти, багато з них треба спочатку відновити, якщо це можливо. У такій, здавалося б, нерозв'язній інвестиційній ситуації вугільній промисловості можуть допомогти індустріальні парки.

За своєю природою індустріальні парки – це економічні мережі. Вугільні шахти – готова платформа для прийому партнерів-інвесторів: є великий земельний наділ, технологічний комплекс поверхні з адміністративно-побутовим комбінатом, вугільним, матеріальним і лісовим складами, гаражами, механічними майстернями, трансформаторними підстанціями, стаціонарними установками, залізничними шляхами широкої та вузької колії, автомобільними дорогами, лініями електропередач високої напруги тощо, відстійниками шламів і водоочисними спорудами, породними відвалами. Нижче рівня технологічної поверхні розташовані великі вироблені простори з великими водними притоками, виділеннями метану тощо.

Прецеденти індустріальних парків із шахтами існують. Так, у США навколо теплової електростанції потужністю 440 МВт і вугільної шахти функціонує еко-індустріальний парк (Red Hills EcoPlex, Choctaw County, Mississippi). Але ні ТЕС, ні інші учасники парку (цегельний завод і різноманітні агрофірми) в освоєнні підземного простору не беруть участі [190]. У справу йдуть відходи блоку «Шахта-ТЕС» – водяна пара, надлишок теплової енергії, зола і шахтна порода.

Інша справа, неформальний індустріальний парк підземного закладення, реалізований у 1990-х роках на шахті «Красноармійська-Західна» № 1. За схемою, що отримала назву «Корпоративна розробка шахтного поля», приватна фірма, яка має відвід у полі шахти, своїми силами і власним обладнанням здійснювала видобуток вугілля, а державна шахта надавала їй платні послуги – від транспорту, підйому і вентиляції до побутового обслуговування персоналу. Участь приватної фірми у справах шахти врятувала державне підприємство від економічного краху.

Застосування форми індустріального парку для власників підприємства, тієї ж шахти, може бути обумовлене намірами заробити на нерухомості, вирішити інвестиційні проблеми, аж до диверсифікації діяльності.

Образ ідеального індустріального парку на базі вугільної шахти – це оболонкова управляюча компанія. Вона і власник бренду, і гарант економічних інтересів власників індустріального парку, охоронець належного виконання правил безпечного ведення робіт і захисту навколишнього середовища. А робоче тіло – SPE (від англ. Special Purpose Entity) – компанії спеціального призначення для реалізації конкретного проекту або нового напрямку бізнесу, фірми-агенти підприємницьких структур.

Так, наприклад, шахтні клітьові та скіпові підйоми можуть бути віддані недиверсифікованій компанії, яка для отримання ефекту масштабу здатна обслуговувати всі підйомні установки в окрузі, – вона виступає і інвестором, який вкладає кошти у модернізацію устаткування. Господарством

стрічкових конвеєрів володіє інша SPE. Вугілля видобувають очисні фірми, збагачення – бізнес наступної SPE, яка має власну збагачувальну фабрику, є фірми з буріння свердловин, будівництва капітальних виробок, проходки штреків та ін.

Для залучення всіх цих недиверсифікованих фірм управляюча компанія має широкий набір організаційних і технічних прийомів. Наприклад, стаціонарні установки шахти можуть бути здані в оренду, продані, їх обслуговування може бути переведено на підряд, передано на аутсорсинг тощо.

Відносини між суб'єктами індустріальних парків є ринковими, але через шахтну специфіку система має функціонувати як метакорпорація.

Метакорпорація, дещо спрощено, – це економічні агенти (кілька), які в нагальні моменти здатні або змушені виступати як єдине ціле, кероване центром прийняття рішень. При цьому центр може бути як юридичною особою, так і групою фізичних осіб (власники, вищі менеджери), які використовують управляючу компанію парку як виконавчий орган. Успіх кожного учасника парку залежить від ефективності мережі в цілому і від того, наскільки добре він використовує свої можливості впливу на цю мережу [191].

Бізнес ігнорує приватизацію, концесіонування шахт, що залишилися державними; індустріальні парки можуть стати альтернативою формальній приватизації.

Відновлення Донбасу не повинно звестися до механічної заміни зруйнованого, пошкодженого майна на таке саме, але нове. Німеччина стала найпотужнішою економікою Європи не без того, що після Другої світової війни вимушено здійснила неоіндустріалізацію. І Донбас має стати «лабораторією» оновлення всієї України, регіоном не тільки з високотехнологічним виробництвом, але і по-європейськи високим рівнем життя.

Прикладом принципово іншого підходу до реформування традиційних галузей можуть бути енергетичні парки на базі вугільних шахт. Хоча сьогодні такі комплекси виглядають дещо фантастично, оскільки в рафінованому вигляді у

природі не існують, за ними стоять реальні технологічні надбання.

Сучасна енергетика, особливо її вітровий та сонячний сегменти, потребує потужних акумуляторів енергоресурсів, найбільш перспективними з яких вважають сховища стисненого повітря. Вже існують дві великі (290 і 110 МВт) пневмоакумулюючі газотурбінні електростанції (ПАГТЕ) – одна поблизу німецького Ханторфа (Huntorf), інша – біля американського Макінтоша (McIntosh, штат Алабама). Електрогенеруючі частини цих станцій розташовані на денній поверхні, а високооборотні сховища стисненого повітря – під землею на глибині 600-800 м. Принцип роботи таких станцій полягає в тому, щоб у нічні періоди мінімуму енергоспоживання закачувати повітря у підземні порожнини, а під час денних максимумів випускати його через турбіни, виробляючи при цьому електроенергію.

Зараз енергетики вивчають варіанти вимивання під пневмоакумулятори підземних каверн у соляних пластах і не поспішають освоювати виробки на діючих вугільних шахтах. Але ситуація може швидко змінитися. Практика останніми роками збагатилася ідеями Energy Bag, запропонованими групою британських вчених із Ноттінгемського університету.

Energy Bag являє собою надувний мішок великого обсягу, закріплений під водою у морі. Вже дійшло до стадії випробувань, які відбуваються на глибині 600 м у районі Оркнейських островів. Найбільший 20-метровий Energy Bag здатен накопичити 70 МВт·год., що еквівалентно заряду літєвого акумулятора вагою 300 т і вартістю в десятки мільйонів доларів.

Вже зараз акумулятори Energy Bag своєю дешевизною і доступністю цікавлять представників середнього і навіть малого бізнесу, але серйозним недоліком технології є її прив'язка до прибережних районів і ферм енерговітряків, тоді як такі станції переважні для великих промислових регіонів із піками споживання електроенергії в ранкові та вечірні годи-

ни і провалами споживання вночі та в середині дня. У цьому незамінною може бути саме шахта.

Вугільна шахта дозволяє створити такі самі умови для Energy Bag, як і при морському базуванні. І перепади висот достатні, і притоки підземних вод великі. Підприємства оснащені потужними водовідливними установками, що дозволяють створювати, як у морі, «посудини під тиском», але, на відміну від природного середовища, в режимі керованого затоплення.

Вітчизняні вугільні підприємства не мають інвестиційних коштів для розташування на своїй території електростанцій і створення депо стислого повітря. Вирішенням проблеми можуть стати індустріальні парки за участю енергетичних та інших компаній. При цьому енергетики отримують найсучасніші екологічно чисті енергоблоки, особливо в комплексі з когенераційними модулями на шахтному метані, а також можливість модернізувати парк електростанцій і послабити гостроту паливної проблеми. Вугільні підприємства поліпшують економічний стан шахт і підвищують надійність їх енергопостачання. Регіони одержують нові робочі місця, можливість диверсифікації діяльності та створення кластерів, підвищують свою інвестиційну привабливість і поліпшують соціальне становище. Держава набуває більшої надійності й оновлення енергосистем, науково-технологічного підйому, оскільки створення таких індустріальних парків неможливе без мобілізації науки і промисловості, освоєння нових технологій у головних секторах промисловості. Навіть збереження державної власності над шахтами перетворюється з недоліку на перевагу – надання гарантій енергетичним фірмам, які візьмуть участь у створенні та функціонуванні парків.

Було б наївним сприймати індустріальні парки як вирішальний ключ до відновлення вугільної промисловості та енергетики Донбасу. Проблема набагато глибша і складніша. Але це корисна схема підходу до розробки програми комплексного перетворення господарювання на старопромислових територіях. І не тільки в Україні, але і в країнах, де зберегли-

ся шахти з показаними унікальними ресурсами зеленої енергетики завдяки техногенним перепадам висот.

Тому, разом із перспективністю створення об'єднаних шахт на засадах централізації підйомів та збагачувальних фабрик і ліквідації шахтних поверхонь, що стають зайвими (а це проблема зменшення шахтних поверхневих технологічних комплексів є дуже актуальною) треба вельми уважно ставитися до вертикальних виробок і систем, що їх обслуговують, де можна побудувати депо стислого повітря і розмістити пікову електростанцію.

Зараз Україна опинилася в точці біфуркації: вибирати доводиться між великими вкладеннями, яких потребує тотальна модернізація зношеного шахтного фонду, та згортанням національного вугледобутку. Особливо зношеними в галузі є стаціонарні установки і вертикальні стволи.

Реальна практика та досвід щодо реструктуризації вітчизняного шахтного фонду підштовхує до гіпотези про доцільність не простого його відтворення, а об'єднання технічних одиниць, у тому числі за німецьким зразком 1960-1970 рр., тобто створення великих підприємств на основі централізації підйомів і збагачення [192]. Ця проблема була досліджена в Інституті гірничої справи ім. М.М. Федорова АН України. Результати досліджень мали практичне значення. Віддаючи належне важливості теми, в ДонВУГІ були також організовані відповідні дослідження, які так і не були завершені через відсутність фінансування.

Друге звернення до проблеми відбулося в 2012 р. [193]. Було продемонстровано, що попит на нетривіальні підходи став ще більшим: 43% діючих шахт добувають до 500 т/добу, а 46 (31%) – від 500 до 2000 т/добу. Тому вітчизняна вугільна галузь «приречена» на реконструкцію технологічних комплексів поверхні практично всіх державних шахт, має сенс не просто закривати найбільш нерентабельні з них, а здійснювати оптимізацію структури шахтного фонду з об'єднанням [196] під землею ряду об'єктів та елімінацією служб, які втратили актуальність. Ефект може виразитися в отриманні

потужних найсучасніших підприємств, що становлять інтерес для бізнесу, і це зумовлює доречність публічно-приватного партнерства в інвестиціях щодо реконструкції шахтного фонду.

Кількість стаціонарних установок у галузі можна істотно зменшити без закриття підприємств, яке супроводжується дорогими заходами соціальної компенсації та створення нових робочих місць. Доцільно розглянути альтернативний проєкт з утворенням на шахті супутника енергетичного парку.

Однак реакція фахівців на пропозиції щодо об'єднання шахт є неоднозначною. Насамперед, є сумніви щодо можливості об'єднання досить великої кількості шахт по Донбасу; по-друге, вельми цінною може виявитися централізація комплексів поверхні з великими витратами на проходку нових стволів та облаштування шахтних дворів; по-третє, є сумніви щодо економічної доцільності функціонування шахт із значно розвиненим підземним господарством (хоча у Німеччині плече звезення вугілля доходило до 20 км). Тому для остаточного рішення про можливість і доцільність такої компонуванняльної реструктуризації шахтного фонду потребує продовження спеціальних досліджень галузевими науково-дослідними і проєктними організаціями.

5.4. Висновки та рекомендації щодо модернізації промислової галузі

Наведені результати досліджень дозволяють сформулювати концептуальні положення щодо інституціонального забезпечення ефективного господарювання у вугільній галузі та рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази функціонування вітчизняної вугільної промисловості.

Аналіз тенденцій розвитку інституціонального середовища вугільного виробництва підтвердив, що зміни її інституціонального середовища відповідають змінам цін і певним суб'єктивним моделям.

1. За зміною домінуючого енергоресурсу ціни на нього у світі стають зазвичай стабільно низькими. Як було доведено, після завершення у 50-х роках XX ст. «ери вугілля» економічна неефективність вуглевидобутку шахтним способом стала, як правило, незворотною не тільки в країнах із бідними і виснаженими покладами викопного вугілля (як у Європі), але і в басейнах із вельми сприятливими гірничо-геологічними умовами (у тій же Америці або Австралії).

Закінчення «епохи нафти» у середині другого десятиліття XXI ст. викликало другу хвилю зниження цін на енергетичні носії.

У жодній європейській країні збитковість шахтного способу вуглевидобутку не була подолана здійсненням глибокої техніко-технологічної модернізації. Навпаки, це дало лише загострення кризи, і на межі XXI ст. більшість національних вугільних галузей у Європі було ліквідовано.

2. Несприятливі для вуглевидобутку цінові тенденції збіглися зі змінами суб'єктивних моделей, насамперед із прийняттям ідеології сталого розвитку і прагненням до життя за правилом «працювати, щоб жити, а не жити, щоб працювати». Вугілля екологічно є найбруднішим з енергоносіїв, а шахтарська праця для більшості працюючих – нетворчою, важкою, шкідливою для здоров'я і небезпечною для життя.

3. Сполучення цінових та ціннісних чинників сформувало світову тенденцію згасання та оптимізації шахтного способу вугледобування і відповідне інституціональне середовище. Зараз потужні реструктуризаційні процеси дійшли до гірничих галузей Австралії та Америки.

4. За тенденціями розвитку енергетичного комплексу СРСР на головні енергоресурси мали перетворитися ядерне паливо і дешеве вугілля з Кузбасу. Українські шахти за економічними й екологічними мотивами підлягали, за винятком декількох, ліквідації. На період розгортання нового господарства була введена «газова пауза» з розширеним застосуванням природного газу. Таким чином, у спадщину від Радянського Союзу Україна отримала потужний парк АЕС,

природний газ як домінуючий енергоресурс і вкрай зношені теплоу енергетику і шахтний фонд.

5. Ліберальна ідеологія, що охопила суспільство у перші роки незалежності, призвела до вивільнення цін на вугілля і відмови від державної підтримки галузі, що зрештою негативно позначилося і на гірничих підприємствах, і на господарстві країни в цілому, ускладнило економічне становище галузі.

6. Незважаючи на економічну кризу, в Україні була прийнята модель підйому національного вуглевидобутку з гаслом «Вугілля врятує Україну, якщо Україна врятує вугілля!». Але всі подальші амбіційні програми і концепції розвитку галузі виявилися невдалими, що значною мірою є закономірним.

7. Тенденція роздержавлення шахтного фонду привела до функціонування національної вугільної промисловості за правилом Парето: 30% шахт у 2013 р. дали 70% вугільної продукції, решта шахт, тобто 70% (державний сектор), – 30% вугілля.

8. Наявність в Україні рентабельних шахт, зокрема, можна пояснити відносно низькою заробітною платою робітників – шахтарі Метінвесту на Донбасі отримують у 12 разів менше шахтарів Метінвесту в Аппалачах.

9. У ринковому господарстві України вугільна промисловість перетворилася на анклав неринковості: планове господарство в державному секторі, планове господарство у межах вертикально інтегрованих корпорацій. Обсяг вугілля, що видобувають шахти, які діють за ринковими правилами, не перевищує 11% від загального.

10. Через збройне протистояння на Донбасі (з літа 2014 р.) сучасний стан більшості шахт, розташованих на невідконтрольних уряду України територіях, є катастрофічним.

11. Доведено, що перспективою подальшого розвитку шахт державного сектору є економічні мережі у партнерстві зі споживачами їх продукції. Виживання енергетиків або металургів і вугільників має бути спільним – за принципами реципрокності. Споживачі вугільної продукції повинні ство-

рити сурогатну інвестиційну систему з функціями забезпечення через штучні ціни нормального функціонування шахт, які їм дуже потрібні. Такі сурогатні інвестиційні системи мають стати альтернативою існуючій системі державної підтримки.

12. Відносини з постачальниками гірничої техніки резонно формувати за принципами клієнтел, де машинобудівні корпорації виступають патронами вугільних підприємств.

13. Сприятливу перспективу як форму економічних мереж у вугільній промисловості України мають індустріальні парки. Держава і бізнес-структури можуть отримати інтерес у створенні публічно-приватних партнерств з побудови індустріальних парків і реструктуризації шахтного фонду за ідеєю централізації (об'єднання) об'єктів вуглевидобутку.

14. Найбільш доцільними в галузі для налаштування мережових відносин є державні вугільні корпорації оптимальних за витратами розмірів.

15. Формування економічних мереж за участю вугільників, енергетиків, металургів, машинобудівників та ін. потребує створення органу кооперативної взаємодії партнерів. Такою структурою можуть бути організації на кшталт європейських груп високого рівня за участю топ-менеджерів великих корпорацій різної спеціалізації, урядовців, провідних учених, громадських діячів, представників місцевих громад та ін.

Забезпечення підйому енергетичної та економічної ефективності теплової енергетики країни неможливе без створення нових генеруючих фондів і відновлення на інноваційному рівні державних вугільних підприємств на Донбасі. Відповідно до цього пропонується:

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України замовити Інституту економіки промисловості та Інституту геотехнічної механіки імені М.С. Полякова НАН України, ДП «Науково-технічний центр «Вуглеінновація» розробку Методики комплексної оцінки енергетичної ефективності функціонування шахт;

вугільним підприємствам, підпорядкованим Міністерству енергетики та вугільної промисловості України, здійснити за розробленою Методикою оцінку енергетичної ефективності діючих шахт;

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України на підставі одержаних оцінок з енергетичної ефективності шахт зробити висновки щодо доцільності їх використання у сфері енергетики;

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України за участю Інституту економіки промисловості та Інституту економіко-правових досліджень НАН України розробити економіко-правову методичну базу щодо формування взаємовигідних економічних мереж споживачів і виробників вугільного палива;

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України для підвищення ефективності кооперативної взаємодії державних і недержавних енергетичних та вугільних компаній, територіальних органів влади, провідних наукових установ, суб'єктів бізнесу, профспілкових, громадських організацій та ін. створити при міністерстві консультативно-організаційний орган на кшталт європейських груп високого рівня;

Комітету Верховної Ради України з питань промислової політики і підприємництва за участю Комітету з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки підготувати і внести доповнення щодо розвитку промислових парків на базі вугільних шахт до Закону України «Про індустріальні парки»;

Міністерству економічного розвитку і торгівлі України за участю Міністерства енергетики та вугільної промисловості України оголосити міжнародний конкурс з розробки технологічного устрою та організаційно-економічних моделей екологічно придатних енергетичних парків на базі українських вугільних шахт;

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України оголосити тендер щодо створення на умовах публіч-

но-приватного партнерства міжнародного консорціуму з розробки проектів екологічно придатних енергетичних парків на базі державних вугільних шахт, залучити до участі в тендері великі вітчизняні енергетичні, машинобудівні, електромашинобудівні, хімічні та інші корпорації, академічні інститути економічного, енергетичного профілю, з питань видобування й переробки вугілля;

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України сприяти впровадженню за формою публічно-приватного партнерства індустріальних парків різної спеціалізації на базі державних вугільних підприємств, розташованих на підконтрольній уряду території, для чого розгорнути кампанію із залучення вітчизняних та іноземних інвестиційних, енергетичних та інших компаній до участі в індустріальних парках на базі шахт Донбасу;

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України з метою підвищення економічної самостійності та відповідальності суб'єктів вуглевидобутку і водночас спрощення процедури їх подальшого можливого роздержавлення здійснити оптимізацію розмірів державних унітарних вугледобувних підприємств і корпоратизувати їх з наданням шахтам (шахтоуправлінням) у їх складі статусу дочірніх підприємств;

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України здійснити лібералізацію ринку вугільної продукції із скасуванням так званого оптового ринку вугілля і введенням укладання прямих договорів (контрактів) між виробниками і споживачами вугільної продукції та впровадженням біржової (аукціонної) торгівлі вугіллям;

Міністерству енергетики та вугільної промисловості України продовжити політику роздержавлення вугільної промисловості шляхом приватизації або передачі в концесію чи оренду державних вугледобувних підприємств, але без «кампанійщини», здійснюючи процеси в міру попиту й удосконалюючи існуючу нормативно-правову базу.

ПІСЛЯМОВА

Вітчизняна промисловість, як і вся економіка, перебуває у кризовому стані. Але вона має стати «точкою зростання» в країні та повести за собою всю систему національного господарювання за умови формування та реалізації в Україні неоіндустріальної моделі розвитку. Для цього необхідно чітко визначити внутрішні та зовнішні виклики, які постануть на даному шляху.

На загальну динаміку промислового виробництва в Україні та його структурні характеристики суттєво впливають кон'юнктура зовнішнього ринку та зовнішня ділова активність зарубіжних економік. Галузеві структурні пропорції свідчать про відсутність чіткої стратегії розвитку промислового виробництва. Територіальна структура української промисловості відображає її «історичну генезу» як орієнтованої на сировинні та низькопереробні виробництва з концентрацією біля родовищ природних ресурсів.

Згідно з бюджетом на 2017 р. ключовими напрямками системних реформ є обороноздатність, дипломатія, соціальні стандарти, освіта, охорона здоров'я, АПК, дорожня інфраструктура, культура. Промисловість не визначена серед системних реформ.

Зниження частки промисловості у ВДВ в економіці зумовлене переважно зменшенням ефективності виробництва, а не скороченням його масштабів (хоча воно також мало свій вплив). Це є принциповим питанням у контексті такого стратегічного напрямку неоіндустріалізації, як включення в ефективні глобальні ланцюжки доданої вартості (GVCs). Така динаміка ВДВ робить промисловість України непривабливою для ТНК, які виступають головними суб'єктами формування виробничих GVCs.

За основними динамічними та структурними показниками Україна перебуває у досить критичному стані, який є співставним із країнами, що розвиваються. Нинішня ситуація

зумовлена інтегральним впливом чинників трансформаційного (становлення ринкової моделі) та надзвичайного характеру (військово-політичний конфлікт на Донбасі). Виявлені проблеми характерні для промисловості України вже досить тривалий час, що свідчить про їх зумовленість системними чинниками. Це слід розглядати як суттєвий аргумент на користь неоіндустріалізації як новітньої моделі економічного розвитку в умовах розгортання нових викликів національного та глобального масштабу.

За характеристиками нинішніх втрат промислового виробництва (в обсягах продукції, галузевій структурі, ефективності) у національній концепції неоіндустріального розвитку має домінувати напрям комплексного промислового відродження з чіткою орієнтацією на пріоритетність технологічного та структурного оновлення.

У стратегіях промислової політики України вкрай обмежена увага приділяється трудовому потенціалу промисловості, його формуванню, використанню та розвитку відповідно до потреб її прогресивних змін. Персонал підприємств промисловості має невисокі характеристики конкурентоспроможності. Йому притаманні риси інерційності до змін у виробничих процесах та слабе сприйняття інновацій, низька трудова активність і продуктивність праці, недотримання вимог безпеки та охорони праці, невисока правова та комп'ютерна грамотність тощо. Відповідно і вартість робочої сили у промисловості є низькою, як і в цілому в економіці країни. У промисловості в умовах інфляції динаміка номінальної заробітної плати не забезпечує зростання добробуту працівників промисловості. Низька заробітна плата не забезпечує реалізацію ні відтворювальної, ні мотиваційної функцій. Вона не стимулює персонал до підвищення продуктивності праці, якісного виконання трудових функцій, підвищення професійної майстерності, зацікавленого ставлення працівника до розвитку підприємства. Отже, низька оплата праці гальмує розвиток трудового потенціалу промисловості,

обумовлює велику плинність кадрів та втрату найбільш кваліфікованих і талановитих працівників, стає перешкодою для залучення у промисловість молоді.

Не виправдались оптимістичні очікування вступу України до СОТ. Він не дав позитивних результатів, оскільки вітчизняні товари мали низьку конкурентоспроможність. Зате відкриття внутрішніх ринків дозволило зайти на них рубіжним виробникам. Спроби українського уряду змінити умови перебування України у СОТ не дають поки що зрушень. Залишаються нижчими, ніж в інших країнах світу, темпи зростання експорту українських товарів. Саме експорт є важливою складовою, за рахунок якої країни, що розвиваються, отримують можливість збільшити свій добробут (експортуючи товари – імпортуємо середній клас, який зрештою стане рушійною силою розвитку внутрішнього ринку). А поки що Україна програє і глобальну конкуренцію на ринку товарів, і боротьбу за інвестора на інвестиційному ринку. Перше є наслідком другого.

Невдалими були умови підписання Угоди про асоціацію «Україна – ЄС». Цей крок призвів до обвального падіння обсягів експортно-імпортних операцій із країнами СНД та з РФ. Експорт до ЄС також знизився. Із 36 позицій товарів, які отримала Україна від ЄС у 2015 р., реалізовано лише дві. Інше не реалізовано в результаті низької якості товарів та послуг вітчизняного виробництва, виробництва з відхиленням від Європейських стандартів ISO 9000. За різними оцінками перехід на європейські стандарти потребує багато часу і витрат в обсязі 150-200 млрд євро. ЄС практично не виділяє дотацій Україні. Такі великі капітали, одержані шляхом кредитів, важко повертати.

Уряду України у зовнішньоекономічних відносинах доцільно не лише орієнтуватися на асоціації, союзи західних країн, але і формувати прямі відносини з країнами Заходу, Сходу, Азії, Африки, Латинської Америки. Не менш важливим напрямом роботи має стати внутрішній ринок, на якому

за підтримки держави «виростають» великі корпорації, здатні конкурувати і працювати на міжнародних ринках. Певна кількість таких корпорацій в Україні вже є. Їх досвід має стати прикладом для інших вітчизняних виробників. Завданням держави залишається всеохоплююча підтримка вітчизняних виробників на внутрішніх і зовнішніх ринках, формування сприятливого бізнесового середовища.

Активізація ЗЕД може бути досягнута шляхом нормалізації політичної складової діяльності держави, зменшення впливу державної зовнішньоекономічної діяльності на міжнародні економічні зв'язки країни з іншими державами та ТНК, розмежування політичної та економічної діяльності у сфері міжнародних відносин, бізнесу і політики. Цьому сприяє інтернаціоналізація економіки загалом і підприємств зокрема.

Унаслідок військових дій на сході країни та несприятливої кон'юнктури на світових ринках майже всі основні показники металургійного виробництва істотно знизилися. За виключенням обсягів реалізованої металургійної продукції у фактичних цінах, спостерігалось скорочення виробництва основних видів металопродукції приблизно на 20% щорічно, більш ніж на 10% зменшилася кількість найманих працівників. Значного зниження (на 20-40%) зазнали обсяги експорту й імпорту металопродукції.

Хімічна промисловість України перебуває у стані гострої кризи, спричиненої як системними макроекономічними і галузевими проблемами, так і чинниками ситуативного характеру. Подальші намагання основних гравців зберегти status quo залишають слабкі шанси навіть інерційному сценарію, ведуть до втрати потенціалу галузі, її занепаду та руйнування. Політика реалізації неоіндустріальної концепції в хімічній промисловості України у найближчим часом має сконцентруватися на двох стратегічних напрямках:

реіндустріалізація, тобто техніко-технологічна модернізація традиційних багатотоннажних виробництв базової хімії

для підвищення їх ресурсоефективності й відновлення рентабельності продуктових ланцюгів на їх основі. Її успішне здійснення відновить зруйновані елементи виробничого, трудового, науково-технологічного потенціалу, активізує інноваційне середовище, сформує позитивний інноваційний досвід, надасть додаткові інвестиційні ресурси та створить фундамент для реалізації наступного напрямку неоіндустріалізації;

диверсифікація та створення наукоємних малотоннажних виробництв у сегментах спеціальної і тонкої хімії (завершальні стадії продуктових ланцюгів) на основі інноваційних технологій, енерго- та екологічної ефективності.

Основними проблемами розвитку підприємств машинобудівного комплексу України є такі: застарілі основні виробничі фонди, брак обігових коштів у підприємств, низький рівень інноваційної активності українських підприємств, їх низька інвестиційна привабливість, низька конкурентоспроможність багатьох видів продукції вітчизняних підприємств, недостатня кількість кваліфікованих робітників, експорт продукції переважно до РФ, менше до країн СНД.

Забезпечити перехід до сталого розвитку та реалізувати інноваційну модель у машинобудівному комплексі можна за рахунок: активізації інноваційної діяльності та формування єдиного інноваційного середовища; створення принципово нових технологій проривного характеру; запровадження виробництва високотехнологічних зразків машинобудівної продукції; генерування потоку нових знань і розширення трансферу технологій; розвитку науково-виробничої інфраструктури та технологічної бази підприємств машинобудування; підвищення рівня компетенції працівників й удосконалення системи підготовки кадрів; перерозподілу та зниження рівня інноваційних ризиків шляхом зростання рівня спеціалізації та неподільності процесу розробки інновацій тощо.

Вугільна промисловість України вже тривалий час перебуває у критичному стані, який зараз перетворився на ка-

тастрофічний унаслідок військового конфлікту на Донбасі. З урахуванням загального стану вугільної промисловості регіону постає завдання не про просте її відтворення у форматі, що склався в минулому, а про радикальну організаційно-економічну та техніко-технологічну модернізацію з орієнтацією на досягнення беззбитковості галузі.

В умовах певного збереження тренду розвитку для перспективної частини промислового комплексу регіону основними напрямками розвитку мають бути: підвищення конкурентоспроможності продукції промислових підприємств шляхом модернізації промислових виробництв за рахунок забезпечення інформування місцевих підприємців про новітні прогресивні технології та обладнання, упровадження відповідних інноваційних наукоємних технологій; створення значного інноваційного сектору у промисловості на основі об'єднання наукових і виробничих організацій, великих підприємств та малого бізнесу, загальної активізації інноваційного процесу; реалізація комплексних заходів щодо підвищення якості продукції та її сертифікації.

Для залучення інвестицій в економіку регіону потрібно забезпечити сприятливий інвестиційний клімат, підвищити інвестиційну привабливість підприємств і сприяти пошуку потенційних інвесторів; створювати підприємства з іноземним статутним капіталом; визначати пріоритети інвестиційної політики території, які мають бути зафіксовані в документах з регіонального та міського розвитку, тобто бути легітимними для інвесторів.

Для промислових міст пріоритетні напрями інвестиційної політики слід визначати шляхом аналізу стану і конкурентоспроможності галузей промисловості міста, а також динаміки їх розвитку; оцінки науково-технічного потенціалу міста як основи розвитку різних галузей промислового виробництва; вибору пріоритетних напрямів розвитку промисловості й відповідності стратегії соціально-економічного розвитку міста та трендам розвитку національної і глобальної

економіки. Потрібно краще стимулювати виробництво імпортозаміщуючої та експортоорієнтованої наукоємної високотехнологічної продукції, упроваджувати технології, що знижують забруднення промисловими підприємствами атмосфери, підземних і поверхневих вод, ґрунтів, надр, озонового шару.

Питання кадрового забезпечення мають вирішуватися шляхом створення умов для розвитку ринку праці, зниження дефіциту висококваліфікованих кадрів промислових підприємств; формування та виконання комплексних заходів щодо підготовки, перепідготовки і закріплення кадрів на підприємствах; сприяння розробці та реалізації проектів у рамках розбудови системи «Освіта впродовж життя»; виявлення освітніх потреб населення і міського господарства, вивчення учбово-матеріальної бази, моніторингу розвитку освітнього простору території. Треба посилити увагу до перенавчання шахтарів, створення робочих місць для них у сфері малого бізнесу; досягти узгодженості в позиціях та інтересах роботодавців, професійних навчальних закладів і служб профорієнтації та адаптації; відновити підготовку кадрів у професійних навчальних закладах, звертаючи особливу увагу на спеціальності, які потрібні в першу чергу для відбудови виробничої та соціальної інфраструктури.

Для просування продукції промисловості на внутрішньому і зовнішньому ринках необхідно розвивати міжрегіональні та міжнародні зв'язки; реально сприяти розвитку експорту та промислової кооперації, виставкової діяльності, ринкової інфраструктури та торговельної мережі підприємств; стимулювати виробництва комплектуючих виробів і розвивати кооперацію на підприємствах малого та середнього бізнесу.

З метою взаємовигідного соціально-економічного партнерства необхідно розвивати взаємовідносини з промисловими підприємствами, об'єднаннями промисловців, громадськості та профспілками для успішної реалізації промислової

політики; формувати в суспільстві та трудових колективах внутрішню злагоду з приводу цілей розвитку і засобів їх досягнення, які забезпечують поступове зростання економіки та промисловості завдяки моделі розширеного відтворення на основі переходу до інноваційно-інвестиційного шляху розвитку й підвищення ефективності.

Важливою складовою системи заходів має бути формування міської політики управління об'єктами зруйнованих територій: визначення умов і характеру їх відновлення, особливостей нового використання з урахуванням їх гідрогеологічного, гідрогеохімічного стану, можливостей інженерної інфраструктури; створення реєстру територій промислової забудови, придатних для реконструкції та будівництва нових об'єктів; забезпечення доступу до цієї інформації для потенційних інвесторів; стимулювання розвитку діючих і створення в місті нових виробництв на основі рециклінгу відходів промислового виробництва та продукції, яка втратила свої споживчі властивості.

Тенденція скорочення чисельності зайнятих у промисловому виробництві набула ознак довгострокової та територіально розповсюдженої. Так, у країнах ЄС лише впродовж 2005-2015 рр. кількість зайнятих скоротилася майже на 12% (на тлі незначного, але все ж зростання випуску продукції). Сфера послуг та інші види економічної діяльності не можуть повною мірою компенсувати ці зрушення в зайнятості, що стає чинником нарощування соціально-економічного напруження в цих країнах.

Пріоритетні дії уряду, які безпосередньо впливатимуть на функціонування та розвиток промислового виробництва, мають полягати в такому:

розвиток інновацій та реформа у сфері інтелектуальної власності (створення передумов для розвитку та широкого впровадження інновацій в усіх галузях економіки, а також подальшого переходу до цифрової економіки, зокрема вдосконалення нормативно-правової та регуляторної бази у сфері

інновацій, інтелектуальної власності та цифрової економіки, вдосконалення державної політики в цих сферах та запровадження програм, спрямованих на стимулювання і підтримку інноваційного розвитку);

розвиток промислового виробництва та залучення інвестицій (створення умов для збільшення обсягу інвестицій у промисловість, забезпечення модернізації виробництва та інфраструктури, створення передумов для розвитку і диверсифікації експорту, включення вітчизняних підприємств у світові ланцюги доданої вартості);

розвиток експорту та розширення зовнішньоекономічних зв'язків (забезпечення пошуку нових ринків і переорієнтації зовнішньоекономічних зв'язків України на альтернативні ринки реалізації вітчизняної продукції, розвиток експорту товарів і послуг);

підвищення енергетичної незалежності (нарощування власного виробництва енергетичних ресурсів; модернізація енергетичної інфраструктури, диверсифікація джерел постачання енергоресурсів; перехід енергетичного сектору України на ринкові принципи функціонування, запровадження стандартів системи європейської енергетичної безпеки з акцентом на кібербезпеку і безпеку постачання енергоресурсів; збільшення регулюючих маневрових потужностей гідроелектростанцій і гідроакумулюючих електростанцій);

реформа вугільної галузі (забезпечення економічної ефективності (самоокупності) вугільної галузі шляхом переходу на ринкові принципи функціонування ринку вугільної продукції, запровадження електронних біржових торгів вугіллям, залучення приватних інвестицій у галузь та приватизації вугільних шахт; забезпечення ефективної реструктуризації галузі та соціальної підтримки шахтарів);

розвиток відновлюваної енергетики (збільшення частки енергоносіїв, вироблених із відновлюваних джерел енергії, у структурі загального кінцевого енергоспоживання);

забезпечення енергоефективності та енергозбереження (забезпечення зменшення обсягів споживання енергоресурсів, упровадження сучасних енергоефективних технологій; стимулювання здійснення заходів щодо підвищення енергоефективності, забезпечення економного використання енергетичних ресурсів населенням, підвищення рівня життя населення в результаті зменшення витрат на оплату енергетичних ресурсів, раціональне використання коштів державного та місцевих бюджетів, які спрямовуються на компенсацію витрат, пов'язаних із використанням енергетичних ресурсів);

розвиток мінерально-сировинної бази (задоволення потреб національної економіки у мінеральних ресурсах за рахунок власного видобутку; зменшення або повна ліквідація залежності України від імпорту мінеральних ресурсів та збільшення експортного потенціалу країни за рахунок власного видобутку корисних копалин, що мають великий попит на світовому ринку; залучення на ринок України геологорозвідувальних компаній);

сприяння продуктивній зайнятості, реформа ринку праці (здійснення активної політики зайнятості для прискорення повернення безробітних до трудової діяльності, створення умов для зниження рівня неформальної зайнятості, підвищення рівня доходів працюючих громадян, дерегуляція взаємовідносин роботодавця та працівника).

Актуальними для державної промислової політики залишаються такі пріоритети: забезпечення національної безпеки; захист економічних інтересів національних виробників; надійне забезпечення енергетичними та матеріально-сировинними ресурсами; розвиток динамічного внутрішнього ринку як чинника зростання; дієва державна підтримка інвестицій, інновацій, зовнішньоекономічної діяльності; ефективна взаємодія науки з виробництвом; ефективна міжнародна виробнича та економічна кооперація; демонополізація та зміцнення конкурентного середовища; збалансування

промислового розвитку регіонів; комплексна екологізація промислового сектору.

Ще однією дуже гострою проблемою здійснення неоіндустріалізації в Україні є кадрова. Тут відіграють роль кілька різних чинників: суто демографічне явище – значне вибуття працівників зі сфери виробництва за віковою ознакою; втрата кваліфікованих кадрів унаслідок відмирання цілих виробництв або їх масштабного згорання; трудова еміграція; відсутність мотивації молоді до роботи в реальному секторі через низький рівень оплати праці; занепад системи професійно-технічної освіти; зниження загального рівня підготовки інженерно-технічних працівників у ВНЗ. Тобто екстенсивне використання трудових ресурсів у процесі неоіндустріального зростання обмежене спроможністю ринку праці залучити до виробництва працездатних осіб. Тому пріоритет має бути наданий чиннику підвищення продуктивності праці.

Для динамічного й ефективного здійснення програм неоіндустріалізації в Україні необхідно також вирішувати проблему формування паритетної взаємодії влади та бізнесу. Сьогодні відсутність такого стратегічного паритету є очевидною, і це суттєво стримує реформування в економіці. Головна причина цього має інституційний характер – порушено інститут довіри між усіма суб'єктами та на всіх щаблях суспільства.

Актуальним завданням у даному напрямі є розвиток постійних і надійних комунікацій з питань стратегії та промислової політики, включно із зацікавленими суб'єктами суспільства. Зарубіжний досвід надає безліч форм такого співробітництва, які можуть бути адаптовані до українських умов.

Сьогодні специфічною українською проблемою є ситуація з Кримом та Донбасом. Вона породжує високий рівень політичної нестабільності, суттєво відволікає увагу й кошти на розв'язання пріоритетних проблем державної безпеки та оборони. Разом з тим не виключено, що це може стати по-

штовхом до прискореного відродження високотехнологічного промислового виробництва, оскільки саме оборонно-промисловий сектор традиційно орієнтований на інноваційні технології та продукцію.

Такі проблеми для неоіндустріалізації в Україні (в інших країнах також), пов'язані із зовнішніми чинниками, як глобальні процеси перерозподілу природних ресурсів, дестабілізація економіки багатьох країн та регіонів, різке загострення соціально-економічних конфліктів включно до воєнних зіткнень та ін., можуть ускладнити доступ до світових ринків ресурсів, продукції, інвестицій та інновацій, посилити глобальну конкуренцію, змінити структуру транснаціональних виробничих ланцюгів створення доданої вартості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М.О. Шульга. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. – 448 с.
2. Глобальна економічна криза 2008-2010 років: світовий досвід та шляхи подолання в Україні: монографія / [В.П. Антонюк, С.С. Аптекар, Н.А. Балтачєєва та ін.]; за заг. ред. В.І. Ляшенка. – Донецьк: Юго-Восток, 2010. – 414 с.
3. Александров О.В. Банківський менеджмент великого приватного капіталу. Теорія, методологія і практика Private Banking & Wealth Management: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: спец. 08.00.08 / О.В. Александров. – К., 2014. – 36 с.
4. Александров А.В. Банковский менеджмент частного крупного капитала: теория и практика Private Banking: монография / А.В. Александров. – Нежин: ООО «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2014. – 28 с.
5. Соціальні інновації: концептуальні підходи, можливості розвитку та запровадження: наук. доповідь / В.П. Антонюк, О.Ф. Новікова, О.В. Воловодова та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2010. – 102 с.
6. Гундаров И. Фактор икс / И. Гундаров // Русский дом. – 2003. – № 12. – С. 42-43.
7. Архиреев С.И. Трансакционные издержки и неравенство в условиях рыночной трансформации / С.И. Архиреев. – Харьков: Бизнес Информ, 2000. – 288 с.
8. Ананьин О.И. Философия и методология экономической науки / О.И. Ананьин // Философия социальных и гуманитарных наук: учеб. пособие для вузов / под общ. ред. С.А. Лебедева. – М.: Академический Проект, 2006. – 912 с.
9. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма; пер. с англ. / под общ. ред. А.В. Александровой. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 474 с.
10. Bourdieu P. The forms of capital / P. Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of

Education / Ed. by J. G. Richardson. – N.Y.: Greenwood Press, 1985. – P. 241-258.

11. Горожанкина М.Е. Социальный капитал: политэкономический аспект: монография / М.Е. Горожанкина. – Донецк: ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2006. – 298 с.

12. Мильнер Б.З. Принципы установления доверия [Электронный ресурс] / Б.З. Мильнер // Элитариум: центр дистанционного образования. – Режим доступа: http://www.elitarium.ru/2006/06/21/principy_ustanovlenija_doverija.html.

13. Мизес Людвиг фон. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес. – М.: ОАО «НПО «Экономика», 2000. – 878 с.

14. Дубянская Г.Ю. Для новой элиты XXI века – новая идеология развития / Г.Ю. Дубянская // Национальная элита – судьба России. – М.; Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2009. – С. 106-120.

15. Задорожний Г.В. Соціальне партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства / Г.В. Задорожний, О.В. Коврига, В.В. Смолоник. – Харків: Вид-во Харк. ін-ту бізнесу і менеджменту, 2000. – 192 с.

16. Шевченко Б.О. Визначення рівнів управління державно-приватним партнерством // Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації: зб. наук. статей учасників IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Полтава: Скайтек, 2011. – С. 101-105.

17. Задорожний Г.В. Неодирижизм государства / Г.В. Задорожний, В.Н. Олефир // Социальная экономика. – 2014. – № 3-4. – С. 28-36.

18. Пидлущий О. Ли Куан Ю: лидер, создавший себе великую державу на маленьком острове [Электронный ресурс] / О. Пидлущий // Зеркало недели. – 2007. – № 22. – Режим доступа: http://zn.ua/SOCIETY/li_kuan_yu_lider,_sozdavshiy_sebe_velikuyu_derzhavu_na_malenkom_ostrove-50283.htm).

19. Ли Куан Ю. Сингапурская история. Из «третьего мира» – в первый / Ю. Куан Ли. – М.: МГИМО (У) МИД России, 2005. – 656 с.

20. Попов А.К. Социальная физика институтов / А.К. Попов // Экономическая теория в XXI веке – 4(11): Институты экономики. – М.: Экономистъ, 2006. – С. 33-42.

21. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн; пер. с англ. В.И. Иноземцева. – М.: Логос, 2004. – 368 с.

22. Тарасевич В.Н. Экуника: гипотезы и опыты: монография / В.Н. Тарасевич. – М.: ТЕИС, 2008. – 565 с.

23. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека [Электронный ресурс] // Официальный сайт Организации Объединенных Наций. – Режим доступа: http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_RU_Complete_reprint.pdf.

24. Пастухов В.Б. Затерянный мир. Русское общество и государство в межкультурном пространстве / В.Б. Пастухов // Общественные науки и современность. – 2006. – № 2. – С. 5-28.

25. Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку: монографія / В.М. Геєць; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2009. – 864 с.

26. Пилипенко Г.М. Інституціональні чинники співвідношення державної та ринкової координації економічної діяльності: монографія / Г.М. Пилипенко. – Донецьк: Національний гірничий університет, 2012. – 293 с.

27. Інституційні трансформації та соціально-економічний розвиток: матеріали міжнародної наукової конференції // Економічна теорія. – 2008. – № 2. – С. 90-114.

28. Тарасевич В.М. Про цивілізаційне вимірювання світової кризи / В.М. Тарасевич // Економічна теорія. – 2009. – № 2. – С. 16-23.

29. Экономика цивилизаций в глобальном измерении: монография / А. Пороховский, В. Тарасевич, К. Хубиев и др.;

под ред. А.А. Пороховского, В.Н. Тарасевича. – М.: ТЕИС, 2011. – 768 с.

30. Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований: монография / под ред. А.А. Гриценко. – К.: Форт, 2008. – 928 с.

31. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран / М. Портер; пер. с англ.; под ред. В. Д. Щетинина. – М.: Междунар. отношения, 1993. – 896 с.

32. Келле В.Ж. Интеллектуальное и духовное начала в культуре / В.Ж. Келле; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 2011. – 218 с.

33. Задорожный Г.В. Ценностная конкурентоспособность как новая стадия международной конкуренции / Г.В. Задорожный, А.О. Москвина // Социальная экономика. – 2010. – № 1. – С. 106-133.

34. Гроф С. Психология будущего: уроки современных исследований сознания / С. Гроф. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 458 с.

35. Гроф С. Неистовый поиск себя: руководство по личностному росту через кризис трансформации / С. Гроф, К. Гроф. – М.: ООО «Изд-во АСТ» и др., 2003. – 347с.

36. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.

37. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку: монографія / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2008. – 468с.

38. Кучин С.П. Економічні засади розвитку суб'єктів соціально-культурної інфраструктури в Україні: монографія / С.П. Кучин. – 2-ге вид. – Харків: СПДФО Добринін В.Є., 2013. – 356 с.

39. Промисловість України - 2016: стан та перспективи розвитку: наук.-аналіт. доп. / О.І. Амоша; І.П. Булеєв, А.І. Землянкін; Л.О. Збаразська; Ю.М. Харазішвілі та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Київ, 2017. – 120 с.

40. Статистична інформація / Державна служба статистики України [Електронний ресурс] // Сайт Державної служби статистики. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

41. Підсумки роботи промисловості у січні-червні 2016 року: Експрес-випуск від 21.07.2016 р. № 304/0/03 1вн-16 // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.

42. Шовкун І. Асоціація з ЄС диктує необхідність відродити промисловість [Електронний ресурс] / І. Шовкун // Дзеркало тижня. – 2015. – 9 жовт. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/promyshliennost/asociaciya-z-yes-diktuye-ne-obhidnist-vidroditi-promislovist-.html>.

43. Власюк В. Чим загрожує Україні деіндустріалізація? [Електронний ресурс] / В. Власюк // Дзеркало тижня. – 2016. – 27 травня. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/macrolevel/chim-zagrozhuje-ukrayini-deindustrializaciya-.html>.

44. Задоя О.А. Нова індустріалізація в стратегії випереджаючого переслідування [Електронний ресурс] / О.А. Задоя // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2012. – Вип. 27. Т.1. – С. 21-29. – Режим доступу: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2012_27_1/Zb27_1_03.pdf.

45. World Development Indicators. The World Bank. 10 August, 2016. [Electronic resource]. – Access mode: <http://datacatalog.worldbank.org>.

46. Валовий внутрішній продукт у I кварталі 2016 року: Експрес -випуск від 21.06.2016 р. № 118/0/02.4вн-16. – С. 2-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

47. World Development Indicators. The World Bank. 10 August, 2016. [Electronic resource]. – Access mode: <http://datacatalog.worldbank.org/>.

48. Обсяг реалізованої промислової продукції та індекс обороту (реалізації) у січні-червні 2016 року: Експрес-випуск від 01.08.2016 р. № 321/0/03.1вн-16 // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.

49. Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>.

50. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.

51. Запатрина І. Ускорення публично-частного партнерства в Україні пока не викликає інтереса у влади [Електронний ресурс] / І. Запатрина. – Режим доступу: http://www.business.ua/articles/successful_country/Uskorenie.

52. На кінець вересня 2013 року в Україні реалізовувались більше 220 проектів на засадах державно-приватного партнерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article/main?art_id=224783&cat_id=38461&search_param=%E4%EF%EF&searchDocarch=1&searchPublishing=1.

53. Інформація щодо стану здійснення державно-приватного партнерства (станом на 06.01.2015 р.) / Департамент інвестиційно-інноваційної політики та розвитку державно-приватного партнерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=fc354c59-cb8f-4660-b7d51acdf35f0ab7&title=InformatsiiaSchodoStanuZdiisnenniaDerzhavnoPrivatnogoPartnerstva>.

54. Довідка щодо стану здійснення державно-приватного партнерства (станом на 01.01.2016 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=6b08c354-a6fd-4ace-8c57-41829defda5c&title=DovidkaSchodoStanuZdiisnennia>.

55. Тараш Л.І. Інституціональне забезпечення державно-приватного партнерства: проблеми та напрями розвитку / Л.І. Тараш, І.П. Петрова // Економічний вісник Донбасу. – 2016. – № 1 (43). – С. 35-43.

56. Інформація державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

57. Статистичний щорічник України за 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

58. Праця України у 2015 році: стат. зб. / Державна служба статистики. – К.: Консультант, 2016.

59. Травматизм на виробництві у 2015 році: стат. бюл. / Державна служба статистики. – К., 2016. – 48 с.

60. Петрушенко Ю.Н. Особенности реализации концепции социальной ответственности бизнеса в национальном хозяйстве Украины / Ю.Н. Петрушенко // Журнал институциональных исследований. – 2013. – Т. 5, №1. С. 92-107;

61. Фролов Д.П. Институциональная системность социальной ответственности бизнеса (природа, институции, механизм) / Д.П. Фролов, А.А. Шулимова // Журнал институциональных исследований. – 2013. – Т. 5, №1. – С. 122-144.

62. Амелін А. 25 років незалежності України: економічні підсумки [Електронний ресурс]: доповідь / А. Амелін. – К., 2016. – 45 с. – Режим доступу: www.uifuture.org.

63. За даними Державного комітету статистики України // Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) / Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) / Кількість юридичних осіб за організаційними формами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

64. Офіційний сайт рейтингового агентства «Moody's» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moody's.ru/>.

65. Офіційний сайт рейтингового агентства «Fitch Ratings» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fitchratings.ru>.

66. Україна – на 162-му місці в рейтингу економічних свобод // Офіційний сайт Радіо Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26815953.html>.

67. Лемещенко П.С. Экономика рынков, антиэкономика и пределы инновационного развития / П.С. Лемещенко // Философия хозяйства. – 2012. – № 2 (80). – С. 165-185.

68. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: стат. зб. – К.: ДП «Інформаційно-видавничий центр Держстату України», 2014. – С. 81.

69. Выручка от экспорта украинского металла в 2015 году упала на 38% // Бизнес Цензор [Електронний ресурс]. – 272

Режим доступа: http://biz.censor.net.ua/news/1350/vyruchka_ot_eksporta_ukrainskogo_metalla_v_2015_godu_upala_na_38.

70. Лебедев П. Машинобудування України: галузь і поточні тенденції [Електронний ресурс] / П. Лебедев. – Режим доступу: http://fb.ru/artiile/247928/masnostroenie_ukrainyi-otrasle-i-tekuschie-tendensii.

71. Добыча угля в Украине за 12 мес. 2015 г. упала на 38,8% [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uaenergy.com.ua/post/24502/dobycha-uglya-v-ukraine-za-12-mes-2015-g-upala-na/>;

Україна в 2014 р. скоротила видобуток вугілля на 22,3% – до 65 млн т [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/ukraina-v-2014-g-sokratila-dobychu-uglya-na-22-3---do-65-mln-t---09022015133200>;

Украина в 2013 году сократила добычу угля на 3% [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://coalnews.ucoz.ru/news/ukraina_v_2013_godu_sokratila_dobychu_uglja_na_3/2014-02-23-7189;

Добыча угля в Украине в 2012 году увеличилась на 4,8% [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://coalnews.ucoz.ru/news/dobycha_uglja_v_ukraine_v_2012_godu_увеличилась_na_4_8/2013-01-13-5431.

72. Производство электроэнергии в Украине за 12 мес. 2015 г. упало на 13,6% [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uaenergy.com.ua/post/25671/proizvodstvo-elektroenergii-v-ukraine-za-12-mes-2015-g/>; Україна в 2013 р. скоротила виробництво електроенергії на 2,3% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vkurse.ua/ua/business/sokratila-proizvodstvo-elektroenergii-na-2-3.html>.

73. Виробництво електроенергії в Україні в 2012 році зросло на 2,2% – до 198 млрд кВт·год [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.ua/energetics/740559-virobnitstvo-elektroenergiji-v-ukrajini-v-2012-rotsi-zroslo-na-22-do-198-mlrd-kvt-god.html>.

74. Производство электроэнергии в Украине за 6 мес. 2016 г. сократилось на 5,7% [Электронный ресурс]. – Режим

доступа: <http://uaenergy.com.ua/post/26602/proizvodstvo-elektroenergii-v-ukraine-za-6-mes-2016-g/>.

75. Котов Є.В. Порівняльна оцінка стану модернізації промислових міст Донбасу / Є.В. Котов; В.І. Ляшенко // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Регіональна політика в Україні: сучасний стан та шляхи активізації: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т регіон. дослід.; редкол.: В.С. Кравців (відп. ред.) та ін. – Львів: ІРД НАН України, 2014. – Вип. 3 (1021) – С. 261-275.

76. Промисловість і промислова політика України 2013: актуальні тренди, виклики, можливості [Електронний ресурс]: наук.-аналіт. доповідь / О.І. Амоша, В.П. Вишневський, Л.О. Збаразська та ін.; за заг. ред. В.П. Вишневського. – Донецьк: ІЕП НАН України, 2014. – 200 с. – Режим доступу: http://iep.donetsk.ua/publish/mono/Dopovid_prom.pdf.

77. Обсяг реалізованої промислової продукції за січень-грудень 2013 року та індекс обороту (реалізації) в Україні: Експрес-випуск від 30.01.2014 р. № 57/0/03.1вн-14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

78. За что воюют: 20 важных для Украины городов на востоке // Forbes [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://m.forbes.ru/article.php?id=256671>.

79. Донецкая область // Каталог ведущих предприятий Украины. Украина сегодня [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rada.com.ua/rus/RegionsPotential/Donetsk/>.

80. Луганская область [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ukrgold.net/index.php/ru/luganskaya-oblast>.

81. Дані Головного управління статистики у Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donetskstat.gov.ua>.

82. Деякі дані по промисловості та соціально-економічному розвитку Луганської області обмежуються показниками за травень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lg.ukrstat.gov.ua.

83. В Донецкой области повреждено или разрушено более 10 тысяч объектов // Пресс-служба Донецкой област-

ной государственной администрации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://donoda.gov.ua/?lang=ru&sec=02.03.09&iface=Public&cmd=view&args=id:24598>.

84. Гламаздин В. Энергосистема Донбасса. Проблемы локальные – последствия глобальные [Электронный ресурс] / В. Гламаздин / Центр досліджень енергетики. – Режим доступа: <http://eircenter.com/ua-analiitika/energositema-donbassa-problemyi-lokalnyie-%E2%80%93-posledstviya-globalnyie%E2%80%A6/>.

85. Итоги работы металлургических предприятий Донецкой области в феврале // Пресс-служба Донецкой областной государственной администрации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://donoda.gov.ua/?lang=ru&sec=02.03.09&iface=Public&cmd=view&args=id:24753>.

86. Артснаряд повредил аглофабрику ММК имени Ильича [Электронный ресурс] / Метинвест. – Режим доступа: <http://ilyichsteel.metinvestholding.com/ru/press/news/show/3504>

87. Шахти: дешевше закрити чи реформувати? // Конфедерація вільних профспілок України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://kvpu.org.ua/uk/news/7/3844/shakhti:-deshevshe-zakriti-chi-reformuvati>.

88. Заробітна плата найманих працівників Донецької області за липень 2014 року: Експрес-випуск // Офіційний сайт Головного управління статистики у Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.donetskstat.gov.ua/>.

89. Офіційний сайт газети «Дзеркало тижня» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/UKRAINE/sostavlen-spisok-obektov-razrushennyh-v-rezultate-boev-v-donckoy-oblasti-152508_.html.

90. На восстановление промпредприятий Луганщины нужны миллиарды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/UKRAINE/na-vosstanovlenie-promyshlennosti-lugan-schiny-nuzhno-400-mln-grn-i-170-mln-doll-153110_.html.

91. Амоша А. Угольная промышленность: время закладывать парки / А. Амоша, Д. Череватский // Зеркало недели. – 2015. – № 25. – С. 8.

92. Амоша А. Энергетика Робинзона, или все при деле / А. Амоша, Д. Череватский // Зеркало недели. – 2015. – № 30. – С. 9.

93. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A stronger European industry for growth and economic recovery / European Commission. – Brussels, 10.10.2012, (COM(2012) 582 final). – 33 p. – [Electronic resource]. – Accessed mode: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0582:FIN:EN:PDF>

94. For a European Industrial Renaissance. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels. 22.01.2014. 52014DC0014. [Electronic resource]. – Accessed mode: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2014:0014:FIN:EN:HT>.

95. Eurostat: [Electronic resource]. – Accessed mode: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

OECD: [Electronic resource]. – Accessed mode: <http://stats.oecd.org/>.

96. National Accounts Main Aggregates Database. – [Electronic resource]. – Accessed mode: <http://unstats.un.org/unsd/snaama/selbasicFast.asp>.

97. European Competitiveness Report 2014. Helping Firms Grow / European Commission. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014. – Commission Staff Working Document SWD(2014)277 final. – 230 p. – [Electronic resource]. – Accessed mode: http://ec.europa.eu/growth/industry/competitiveness/reports/eu-competitiveness-report/index_en.htm.

98. «Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020 року»: затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2017 р. № 275-р // Офіційний веб-портал Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249935442>.

99. Єрфорт І. Політика Китаю щодо розвитку smart-промисловості / І. Єрфорт, Л. Збаразська // Вісник економічної науки України. – 2017. – № 1 (32). – С. 39-43.

100. Постанова КМУ від 11 жовтня 2016 р. № 711 «Про утворення Національного комітету з промислового розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249412905>.

101. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249392130&cat_id=244274160.

102. Гиршфельд А. Создание стратегии развития промышленности – живой процесс [Электронный ресурс] / А. Гиршфельд // Зеркало недели. Украина. – 2017. – № 4. – 4 февраля. – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/promyshlennost/sozdanie-strategii-razvitiya-promyshlennosti-zhivoy-process-.html>.

103. Постанова КМУ від 28 грудня 2016 р. № 1056 «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017-2021 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?docid=249657691>.

104. Від енергетики до робототехніки – КМУ деталізував пріоритети інноваційної діяльності на 2017-2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250354597&cat_id=244274160.

105. У трьох регіонах України розпочнуться пілотні проекти smart-спеціалізації промисловості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=a43dbee5-485a-416f-9422-4c87d758303>

f&title=UTrokhRegionakhUkrainiRozpochnutsiaPilotniProektiS
martspetsializatsiiPromislovosti.

106. Мінекономрозвитку презентує Стратегію розвитку промисловості до кінця 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=32d138a2-34c0-4136-9175-3376ccab80f5&title=MinekonomrozvitkuPrezentuStrategiiuRozvitkuPromislovostiDoKintsia2017-Roku>.

107. Мазур В.Л. Проблеми промислової політики в Україні / В.Л. Мазур // Економіка України. – 2016. – №12. – С. 47-60.

108. Фінансові результати підприємств до оподаткування за видами промислової діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/fin_rez/fr_pr/fr_pr_u/fr_pr_16_u.htm.

109. Мазур В.Л. Проблеми промислової політики в Україні / В.Л. Мазур // Економіка України. – 2016. – №11. – С. 3-18.

110. Потреба роботодавців у працівниках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/rp/sz_br/sz_br_u/pp_g_u2014.htm.

111. Програма гідної праці МОП для України на 2016-2019 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/europe/ro-geneva/sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_470684.pdf.

112. Lafferty W.M. The politics of sustainable development global norms for national implements / W.M. Lafferty // Environmental politics. – 1996. – Vol. 5, № 2. – P. 185-208.

113. Концепция устойчивого развития в контексте глобализации // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 6. – С. 66-79.

114. Бобылев С.Н. Экономика природопользования / С.Н. Бобылев, А.Ш. Ходжаев. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 500 с.

115. Шабанова М.А. Социномика: от парадигмы к новой науке / М.А. Шабанова // Общественные науки и современность. – 2006. – № 1. – С. 121-133.

116. Гальчинский А. Экономическое развитие: методология обновленной парадигмы / А. Гальчинский // Экономика Украины. – 2012. – № 5. – С. 4-17.

117. Гальчинский А.С. Конвергентный рынок – методология перспективы / А.С. Гальчинский // Экономика Украины. – 2014. – № 1 (618). – С. 4-20.

118. Зарплата на американских шахтах Рината Ахметова в 12 раз выше, чем на украинских [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ukrrudprom.ua/news/Zarplata_na_amerikan-skih_shahtah_Rinata_Ahmetova_vishe_chem_na_u.html.

119. США. В Западной Вирджинии проведут проверку безопасности на угольных шахтах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://geonews.com.ua/news/detail/ssha-v-zapadnoj-virdzhinii-provedut-10091>.

120. Крупнейший с 1984 г. взрыв на шахте в США унес жизни 25 горняков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://top.rbc.ru/incidents/06/04/2010/389803.shtml>.

121. Солдак М.А. Зброшені території («brown-fields») в міській структурі: проблеми управління і напрямлення ефективного використання» / М.А. Солдак // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. – 2012. – №11 (182). – Ч. 1. – С. 456-462.

122. West Virginia Coalfields' [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.coalcampusa.com/sowv/index.html>

123. Stuart K. A Space on the Side of the Road: Cultural Poetics in an «Other» America / K. Stuart. – Chichester, West Sussex : Princeton University Press, 1996. – 264 p.

124. Трауд В. Инновационные процессы в немецкой каменноугольной промышленности / В. Трауд // Глюкауф. – 2006. – № 1. – С. 33-36.

125. Лаптев А. Перевооружение забоев современной техникой – магистральный путь вывода угольной отрасли из кризиса / А. Лаптев // ВСЁ. – 2000. – № 3 (13). – С. 63-70.

126. Лаптев А.Г. Интенсификация и концентрация производства – ключ к повышению объемов добычи угля / А.Г. Лаптев // Уголь. – 2002. – № 2. – С. 33-37.

127. Стариченко Л.Л. Актуальні питання державної політики щодо вугільної промисловості / Л.Л. Стариченко // Уголь Украины. – 2012. – № 10. – С. 3-7.

128. Гордиенко М.В. Об эффективности переоснащения шахт механизированными комплексами / М.В. Гордиенко // Геотехнологии и управление производством XXI века. – Донецк: ДонНТУ, 2006. – Т. 2. – С. 158-163.

129. Макинали П. Как сделать российские шахты рентабельными / П. Макинали // Уголь. – 1999. – № 9. – С. 46-50.

130. Хорн Х. Надежность энергоснабжения немыслима без опоры на собственный уголь / Х. Хорн // Глюкауф. – 1989. – № 23/24. – С. 6-9.

131. С новой выемочной техникой на мировой рынок // Глюкауф. – 2006. – № 1 (2). – С. 4.

132. Конрад Г. Презентация нового оборудования: струг отрывного действия с опорными роликами фирмы "Хальбах унд Браун". Новая техника струговой выемки – общая концепция / Г. Конрад // Майнинг+Гео Глюкауф. – 2012. – № 2(3). – С. 16-19.

133. Горнодобывающая промышленность КНР продолжает заказывать немецкое оборудование // Глюкауф. – 2006. – № 1 (2). – С. 5.

134. VDMA: после продолжительного периода роста товарооборот снизился на 10% // Глюкауф. – 2011. – № 1(2). – С. 6.

135. Яновский А.Б. О состоянии и мерах по развитию угольной промышленности России / А.Б. Яновский // Уголь. – 2010. – № 8. – С. 3-11.

136. Etzioni A. Toward a New Socio-Economic Paradigm / A. Etzioni // Socio-Economic Review. – 2003. – Vol. 1, № 1. – P. 105-118.

137. "Walter Energy Inc."ожидает неутешительных результатов I кв. 2012 г., несмотря на увеличение производства угля // Уголь. – 2012. – № 6. – С. 92.

138. Состояние угольной промышленности США // Коул интернэшнл. – 2012. – № 2. – С. 8-9.

139. Ященко Ю.П. Достижение экономических пропорций расширенного воспроизводства на действующих шахтах Донбасса / Ю.П. Ященко // Уголь Украины. – 2011. – № 9. – С. 6-11.

140. Петраков Н.Я. Трансформация отношений собственности в переходной экономике / Н.Я. Петраков // Экономика и управление. – 2005. – № 3. – С. 10-14.

141. Ионова О. Христенко vs ЧУК: чья шахта? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.upmonitor.ru/editorial/comments/1155751210/631/print>.

142. Гинда В. Трудовой фронт [Электронный ресурс] / В. Гинда // Корреспондент. – 2012. – № 49. – С. 62-64. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/business/economics/1440748-korrespondent-trudovoj-front-kto-vosstanavlival-ekonomicheskij-potencial-vostochnoj-ukrainy-arhiv>.

143. Семенов А. Иноземний економічний сектор у США і зарубіжний сектор США: порівняльний аналіз / А. Семенов // Економіка України. – 2010. – № 1. – С. 73-81.

144. Процесс превращения имущества концерна "РАГ" идет успешно // Глюкауф. – 2004. – №1. – С. 2.

145. Китайцы согласились купить австралийскую угольную компанию за 2,8 млрд долл. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.k2kapital.com/news/fin/673738>.

146. Арриги Дж. Адам Смит в Пекине: что получил в наследство XXI век / Дж. Арриги. – М.: Ин-т общественного проектирования, 2009. – 456 с.

147. Инвестиционная модель России // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 11. – С. 3-16.

148. Китай: заметное снижение темпов роста экспорта металлов, минералов и химической продукции [Электронный

ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chinanews.ru/news/economy/kitay-zametnoe-snizhenie-tempov-rosta-eksporta-metallov-mineralov-i-himicheskoy-produktsii.html>.

149. Китай в 2008 году продолжит политику ограничения экспорта продукции, загрязняющей окружающую среду [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russian.sme.gov.cn/zhengche/duiwai/20080121/111404.html>.

150. Юдина Л. На пути к объединению / Л. Юдина // Мировая энергетика. – 2009. – № 4. – С. 32-35.

151. Амоша А.И. Украина как транзитер электрической энергии / А.И. Амоша, Д.В. Котляренко // Стратегія і механізми регулювання промислового розвитку: зб. наук. пр. – Донецьк: ІЕП НАН України, 2009. – С. 3-10.

152. Пискулова Н. Развитие мировой экономики: экологический вектор / Н. Пискулова // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 12. – С. 28-37.

153. Рубцов В. Сумнівні зміни / В. Рубцов // Дзеркало тижня. – 2013. – № 32. – 6 вересня.

154. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности / Э. Остром. – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2010. – 447 с. – (Серия «Экономика»).

155. Капелюшников Р.И. Множественность институциональных миров: Нобелевская премия по экономике-2009 / Р.И. Капелюшников // Экономический журнал ВШЭ. – 2010. – № 1. – С. 15-58.

156. Hess Ch. Ideas, Artifacts, and Facilities: Information as a Common-Pool Resource / Ch. Hess, E. Ostrom // Law and Contemporary Problems. – 2003. – Vol. 66, № 1/2. – P. 111-145.

157. Aligica P.D. Challenging Institutional Analysis and Development: the Bloomington school / P.D. Aligica, P.J. Boettke. – L.: Routledge, 2009. – 177 p.

158. Державна підтримка та перспективи інноваційного розвитку і структурних перетворень вугільної промисловості України: моногр. / О.І. Амоша та ін. – Донецьк: ІЕП НАН України, 2009. – 325 с.

159. Hardin G. The Tragedy of the Commons / G. Hardin // Science. – 1968. – Vol. 162, № 3859. – P. 1243-1248.

160. Williamson O. The economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting / O. Williamson. – N.Y.: The Free Press, 1985. – 468 p.

161. Ménard C. Maladaptation of Regulation to Hybrid Organizational Forms / C. Ménard // International Review of Law and Economics. – 1998. – Vol.18, No 4. – P. 403-417.

162. Большаков З. Сети против иерархии / З. Большаков // Экономические стратегии. – 2001. – № 1. – С. 118–127.

163. Joscow P. L. Contract Duration and relationship-Specific Investment: empirical Evidence from Coal Markets / P. L. Joscow // American Economic Review. – 1987. – Vol. 77 (1). – P. 168-185.

164. Стариченко Л.Л. Щодо поширення ринкових відносин у вугільній промисловості України / Л.Л. Стариченко, Д.Ю. Череватський, Д.Д. Чейлях // Уголь Украины. – 2014. – № 10. – С. 12-17.

165. Ляшенко В.И. Артели и кооперативы: ретроспектива и возможность использования в угольной промышленности Украины / В.И. Ляшенко, Д.Ю. Череватский // Економічний вісник Донбасу. – 2008. – № 3. – С. 28-38.

166. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – 452 с.

167. Ward B. The Firm in Illyria: Market Sindacalism / Benjamin Ward // American Economic Review. – 1958. Vol. 48. – P. 566-589.

168. Филатов Ю.В. Опыт корпоративной разработки шахтного поля / Ю.В. Филатов, Ю.А. Наумов, А.А. Лещинский, Д.Ю. Череватский // Уголь Украины. – 2000. – № 11. – С. 25-28.

169. Агроскин В. Недиверсифицированные фирмы и новые формы привлечения капитала [Электронный ресурс] / В. Агроскин. – Режим доступа: http://www.libertarium.ru/l_lib_nfi.

170. Менделеев Д.И. Промышленность: богатство и капитал, община и артель / Д.И. Менделеев // Русская экономика без глобализации. – М.: Алгоритм, 2006. – С. 430-443.

171. Япония производит поиск дополнительных рынков закупки угля, исследует потенциал Сахалина // Уголь. – 014. – № 6. – С. 78.

172. Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки: аналіт. доп. Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового послання Президента України до Верховної ради України. – К.: НІСД, 2014. – 148 с.

173. Гірничий закон України від 06.10.1999 р. № 1127-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №50. – Ст. 433. – (Із змін. та допов.).

174. Концепція реформування вугільної галузі: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.05.2008 р. №737-р // Офіційний вісник України. – 2008. – №37. – Ст. 1244.

175. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30.05.2008 року «Про стан і перспективи розвитку вугільної промисловості та невідкладні заходи щодо підвищення безпеки праці в цій галузі»: Указ Президента України від 05.05.2008 р. № 685/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – №58. – Ст. 1936.

176. Про підвищення престижності шахтарської праці: Закон України № 345-VI від 02.09.2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – №42-43. – Ст. 293 (із змн., внесеними згідно із Законом № 156 –IV) від 25.06.2009 р.).

177. Концепція державної промислової політики: Указ Президента України від 12.02.2003 р. № 102/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – №7. – Ст. 278.

178. Основные направления социальной политики и социальной защиты в угольной промышленности / О.Ф. Новикова, А.И. Амоша, Е.В. Мартякова и др. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 1994. – 119 с.

179. ЕІА прогнозує зменшення використання вугля в енергетиці США в 2012 г. // Уголь. – 2012. – № 6. – С. 93.

180. Промислова політика і управління розвитком промисловості в умовах системних дисбалансів: концептуальні основи: моногр. /В.П. Вишневський, А.І. Амоша, Л.А. Збаразська, А.А. Охтенко, Д.Ю. Череватський; під общ. ред. В.П. Вишневого і Л.А. Збаразської / НАН України, Ін-т економіки пром-сти. – Донецьк, 2013. – 180 с.

181. Saussier S. Transaction Cost Economics and Contract Duration: an Empirical Analysis of EDF Coal Contracys / S. Saussier // Louvain Economic Rewiew. – 1999. – Vol. 65, Issue 1. – P. 3-21.

182. Амоша О. Розвиток вугільної промисловості України: згорати нерезонно розвивати / О. Амоша, Ю. Залознова // Дзеркало тижня. – 2013. – 12 квіт.

183. Барсукова С.Ю. Реципрокные взаимодействия: сущность, функции, специфика / С.Ю. Барсукова // Социс. – 2004. – №9. – С. 20-30.

184. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность / М. Афанасьев. – М.: МОНФ, 2000. – 320 с.

185. Павленко М.В. Клиенты в промышленности / М.В. Павленко // Экономика промышленности: сб. науч. тр. – Донецьк: ІЕП НАН України, 2008. – С. 110-119.

186. Пилипенко І. Уміть домовариватися. Як з Востоком, так і з Заходом / І. Пилипенко // Голос Донбасса. – 2013. – 27 червня.

187. Спрос и предложение: кто кому диктует? // Сбойка. – 2007. – № 4. – С. 9-10.

188. Про індустриальні парки: Закон України від 21.06.2012 р. № 5018-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 22. – Ст. 212.

189. Булат А.Ф. Перспективы создания энергетических комплексов на базе угледобывающих предприятий / А.Ф. Булат, И.Ф. Чемерис // Уголь Украины. – 2006. – № 2. – С. 3-6.

190. Gibbs D. Reflections on implementing industrial ecology through eco-industrial park development / D. Gibbs, P. Deutz // *Journal of Cleaner Production*. – 2007. – Vol. 15, Iss. 17. – P. 1683-1695.

191. Драчева Е.Л. Проблемы определения и классификации интегрированных корпоративных структур / Е.Л. Драчева, А.М. Либман // *Менеджмент в России и за рубежом*. – 2001. – № 4. – С. 37-53.

192. Филиппов А.М. О некоторых проблемах отрасли: взгляд с шахтной поверхности / А.М. Филиппов, Д.Ю. Череватский // *Уголь Украины*. – 1998. – № 1. – С. 9-10.

193. Амоша А.И. Новые подходы к реструктуризации шахтного фонда / А.И. Амоша, Д.Ю. Череватский // *Форум гірників-2012: матеріали міжнар. конф.; 3-6 жовт. 2012 р.* – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2012. – Т. 4. – С. 214-217.

194. Crocker K. G. Mitigating Contractual Hazard: Unilateral Options and contract Length / K. G. Crocker, S. E. Masten // *Rand Journal of Economics*. – 1988. – Vol. 19, Iss. 3. – P. 327-343.

195. Додлова М.Ч. "Обмен дарами" в отношениях государственных служащих / М.Ч. Додлова, М.М. Юдкевич. – М.: ГУ ВШЭ, 2006. – 36 с.

196. Ильин В. Подарок как социальный феномен / В. Ильин // *Рубеж*. – 2001. – № 1. – С. 16-17.

197. Кабанов А.І. Чинники і тенденції, що зумовлюють структуру вугільної промисловості в світі / А.І. Кабанов, Л.Л. Стариченко, Д.Ю. Череватський // *Уголь Украины*. – 2011. – № 2. – С. 8-13.

198. Розвиток інституціонального середовища промислового виробництва з урахуванням галузевої специфіки: монографія / Л.Л. Стариченко, Д.Ю. Череватський, Ю.С. Залознова та ін.; за заг. ред. акад. НАН України О.І. Амоші; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – К., 2016. – 160 с.

199. Залознова Ю.С. Соціоекономічний розвиток України в контексті глобальних і національних викликів: моно-

графія / Ю.С. Залозна; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – К., 2014. – 336 с.

200. Залозна Ю.С. Управління персоналом вугільної шахти: оцінка стану та стратегій розвитку: монографія / Ю.С. Залозна; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2008. – 380 с.

201. Залозна Ю.С. Формування та розвиток системи управління персоналом вугільних шахт: монографія / Ю.С. Залозна; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2010. – 443 с.

202. Амоша А.И. Угольная промышленность и гибридная экономика: монография / А.И. Амоша, Ю.С. Залозна, Д.Ю. Череватский; НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. – К., 2017. – 196 с.

203. Розвиток інституціонального середовища промислового виробництва з урахуванням галузевої специфіки: монографія / Л.Л. Стариченко, Д.Ю. Череватський, Ю.С. Залозна та ін.; за заг. ред. О.І. Амоші / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – К., 2016. – 160 с. (електронне видання).

204. Промисловість України 2014-2016: невикористані можливості, шляхи відновлення, модернізації та сучасної розбудови: монографія / редкол. О.І. Амоша, І.П. Булеєв, Ю.С. Залозна; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – К., 2017. – 520 с.

Наукове видання

ЗАЛОЗНОВА ЮЛІЯ СТАНІСЛАВІВНА

**ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВOSTІ**

Монографія

Оригінал-макет підготовлено у відділі інформатизації
наукової діяльності ІЕП НАН України

Літературний редактор О.А. Кокорева
Комп'ютерна верстка Т.М. Синельнікова

Підп. до друку 18.09.2017. Формат 60 x 84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 16,7. Обл.-вид. арк. 18,0. Замовлення № 1417.
Друк різнографічний. ІЕП НАН України.
03057, м. Київ, вул. Желябова, 2.